

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

XXIX/2007

DEBRECEN, 2008

DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI
KÖNYVTÁR

BIBLIOTHECA
UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

A DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE

ANNALS OF THE UNIVERSITY
AND NATIONAL LIBRARY,
UNIVERSITY OF DEBRECEN

XXIX. kötet, 2007
Alapítás éve: 1953

Vol. XXIX. 2007
Year of Foundation: 1953

Professzori szerkesztőbizottság:

Barta János, Beck Mihály (elnök),
Bitskey István, Lampé László,
Prugberger Tamás, Szász Gábor

Editorial Board of Professors:

János Barta, Mihály Beck (chairman),
István Bitskey, László Lampé,
Tamás Prugberger, Gábor Szász

Szerkesztik:

KUN ANDRÁS
SZESZÁK ELEONÓRA
BÁLINT ÁGNES

Editors:

ANDRÁS KUN
ELEONÓRA SZESZÁK
ÁGNES BÁLINT

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti Könyvtár (DEENK)
Debrecen, Egyetem tér 1.
4010 Debrecen, Pf. 39.

Editorial Office:

University of Debrecen
University and National Library
Debrecen, Egyetem tér 1.
H-4010 Debrecen P.O.B. 39.

Tel./Fax: +36 (52) 410-443
E-mail: office@lib.unideb.hu
konyveskonyvtar@gmail.com

© DEENK

© szerzők

A periodikum elektronikus változata:
<http://konyveskonyvtar.lib.unideb.hu>

HU ISSN 0139-1305

Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta (PhD) főigazgató
Készült 200 példányban a Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának sokszorosító üzemében
Felelős vezető: Korcsinszky Györgyné
Terjedelem: 21 A/5
08-397

FEKETE CSABA

A PRAXIS PIETATIS EGYES IMÁDSÁGAI A HAZAI REFORMÁTUS LITURGIA ÉS KEGYESSÉG TÖRTÉNETÉBEN*

Puritán hatások és szöveghagyomány szempontjából vizsgáltam korábban a *Praxis pietatis* és az úgynevezett *Pataki Ágenda* (*Liturgia Sacrae Cœnæ*, 1658) viszonyát.¹ Kimutattam, hogy erőteljesen megrövidítve és átdolgozva illesztették bele a Medgyesi Pál fordításából át-vett két imádságot a magyar református úrvacsorai szertartásba, illetve a Sárospatakon elfogadtatott, majd kétszer is kiadott szertartási könyvecskébe. Annak ellenére így történt ez, hogy Medgyesi Pál (névtelenül) sajtó alá rendezett ágendás könyvének mindkét kiadásában feliratban olvassuk az imádságok fölött, hogy azok a *Praxis pietatis*-ből vették. Nem tudjuk pontosan megokolni — a *Pataki Ágenda* létrejöttének és fogadtatásának több körülményével együtt —, hogyan és miért történt így, vagy miért így kellett történnie?

Ebből a szövegtörténeti adatból Medgyesiék törekvéseinek sorsára is következtetnünk kell. Nem diadalmenet volt a puritán eszmények elismertetése és befogadtatása szertartási reformterveiket illetően sem, ezt Zoványi Jenő klasszikus tanulmánya már 1911-ben jól kifejtette. Az előnyös helyzetű (Erdély fejedelmi udvara által támogatott) puritánoknak is csak megrostálva és megnyirbálva sikerült elismertetniük kezdeményezéseiket.

Alább szövegtörténeti adalékok következnek, hogy közelebb segítsenek bennünket ennek az összetett folyamatnak a megértéséhez, és árnyalják a puritánságról kialakult képet. A gyónó és hálaadó imádságnak a szövegtörténete a mozgalmon belüli előzményekre szintén támaszkodik, azaz valószínűleg nem a közvetlenül megelőző zsinatok vitái közben dőlt el alkalmazásuk (ahol ismételtén felolvasták a módosított liturgiát). Pathai István (1555—1632)² dunántúli

---

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 71. (OTKA K 69093)

¹ *A Pataki Ágenda és a Praxis pietatis*. In: Könyv és Könyvtár. XXV (2003) 65–98. (A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Közleményei. 237.) A két kiadásra vö. MKsz

² EÖTVÖS Lajos: *Adatok Pathai István superintendens életéhez*. In: MPEIF 2 (1871) 182–189, Pathai István református superintendens, Zwonarits Mihály ág. hitv. evangélikus lelkész s Klazekovith István ág. hitv. ev. superintendens vitázó levelei az úr vacsorája ügyében s általában a két felekezet közötti akkori viszályok felett. (1616–1617). In: MPEIF 9 (1878) 419–431; ZOVÁNYI Jenő: *Pathai István halálának éve*. In: ItK (1941) 287–288; KATHONA Géza: *Pathai István püspök és Zichy Péter kapitány*. In: Református Egyház (1963) 47–48.

TANULMÁNYOK

püspöknek a sákramentális teológiát tárgyaló korábbi művét is a puritánok adták ki másodszer 1643-ban.³ Feltehetően nem azért, mert a Dunántúlt és a püspökséget odahagyva engedett a fejedelmi hívásnak, Belényesen lelkészkedett élete végéig, hanem mert beléillett a törekvéseiket alátámasztó művek sorába. Ebben a kötetben szintén megtalálható mindkét imádság, amely a *Pataki Ágendában* helyet foglal, csakhogymár ekkor sem teljes alakjában.

(1)

Pathai István úrvacsorai vitairatát a korábbi kiadás (1593)⁴ ajánlása helyén Medgyesi Pál (M. P. jelű) előszava vezeti be. A imádságot is ő maga illesztette a könyv végére, amint elmondja.⁵ A gyónó imádság felirata: *Az Úr Vatsorájának vétele előtt való Vallás-tétel az bűnökről*. A lapszéli jegyzet szerint: *Az Praxis Pietatisben lévőből szedegetett*.⁶ A hálaadó imádságé: *Ez-is az Praxis Pietatis-belinek summája*.⁷ A *Pataki Ágendában* később hiányzik az is, ami az 1636-os fordításban és itt szintén olvasható a lapszéleken, az egyes parancsolatokra utalás a gyónó imádság részeinél. Végigkísérik a szöveget.

Pathai István könyve végén ez a két imádság, az idézett széljegyzetekkel összhangban, többször hosszan merít az eredetiből, másként azonban erősen hasonlít ahhoz a rövid változat-hoz, amelyet a *Pataki Ágendában* találunk. Alább látjuk a párhuzamosan közölt részletekből, hogy a *szedegetés* és a *summa* az imádságok mondatainak, szakaszainak a megválogatását, és egyben a fordítás némi helyesbítését, Medgyesi önkorrekcióját is jelenti.

Bayly munkájának hűséges tolmácsolása és az itthoni szertartási használat ezek szerint elkülönült Medgyesi Pál felfogásában; nem fedte egymást tökéletesen ez a kettő, illetve a liturgia szempontjából nem tartotta mindenben kielégítőnek a pontos fordítást. Kivonatolást vagy átdolgozást is szükségesnek vagy megengedhetőnek vélt. Ekkor végrehajtott rövidítése még nem hivatalos liturgiabeli használatra számított. Medgyesi saját szavai szerint egyéni kegyességük és döntésük szerint nyílt módjuk a híveknek arra, hogy magánosan imádkozva készüljenek az úrvacsorás szertartásra a templomban, úgy, ahogyan ezt a *Praxis pietatis* javallotta. Ezért rövidített. Legyen náluk (a templompadban) ez a könyv? Medgyesi szavai megengedik azt az értelmezést is, hogy az imádságot a

---

³ *Az sacramentvmokrol közönségessen es kiváltképen az Vr Vatsorajarol valo könyvetske...* Pathai Istvan papai predicator által. Feher-varatt 1643. — RMNy 1998

⁴ RMNy 705

⁵ „...az Kőnyv végire az *Praxis Pietatis*ben lévő Gyónált és az vétel-után-való Hálá-adált meg rövidetve, azok kedveért kik nétalá ez Kőnyvet afféle alkalmatollággal *Templomban* vízik, ide nyomtattattuk. Talám nem léfzen kellelten.”

⁶ 329–325.

⁷ 326–330.

lelkész illessze bele a liturgiába. Ezt ugyan akkor némelyek tekinthették önkényes újításnak, tanult és elismert lelkész azonban megtehetette, hogy nem az általánosan szokásos imádságot mondta el.

Gyónó imádság

Pataki Ágenda (1658)	Pathai munkájának függeléke (1643)
<i>OH igaz örök Isten...</i>	<i>OH örök Isten...</i>
<i>Igiretidnek ...teczése, f-a' szokás szerént, mint fem a' te igédnek tanétása szerént gyakorlani.</i> . .	<i>Igéretidnek-is ...tettzése, mint fem az te Igédnek tanéta- tása szerént gyakorlani, és az Christus fzenyvedéfit fokszor ahétatosban fzem- léltem az emberi főtől talált Képekben, hogy nem az te szent Igében .</i>
<i>...a' szent Gyülekezetekben való ... terehnek tartottam!</i> . . <i>...meg-unt és utált állapotall</i> . . .	<i>...ugymint az Sz. gyülekezetekben- való...tereh gyanánt tartottam Mennyi fok Idnepidet törtem meg Uram testem kedveért! ...meg-unt állapotall voltak elöt- tem: meg-fzoltam, guggoltam és at- koztam őket, noha sz. rendelésedből engedelmefféggel és minden joval tartoztam volna nékik.</i>
<i>...egyefűlni, és te nálad nélkül el-len- ni; hogy nem ... meg-loptam, meg-vontam</i> . . .	<i>...egyefűlni, hogy nem . ...meg-loptam meg-orzottam magam penig egyebekkel még az Úr Jésus Christus nyomorult tagjaival-is ritkán tselekedtem irgalmafságot.</i>
<i>...valamely felebarátom felől ...hitelt adtam ... egyebeknek károkra f-botránkozá- fokra</i>	<i>...valaki felől ...el hittem ...egyebeknek botránkozáfokra, károk- ra</i>
<i>Végezetre, egész életemben ... egyebeknek az mulando jokért. ...Istenem!</i>	<i>Egész életemben ...egyebeknek. ...Uram</i>

TANULMÁNYOK

<p>...magam keferő firalommal méltónak itilem magamat, a' te ke-zedből való ki-taféttatásra, és az örök átok alá való rekeftésre ezekért.</p> <p>De oh menynek földnek Iftene, Atya Ur Iften!</p> <p>Oh világ meg-valtoja, Ur Jefus Chrif-tus!</p> <p>Oh meg-szentelő édes vigasztalom, áldot szent Lélek! Könyörűly én rajtam nyavalás bűnőfőn!</p> <p>...utálja az ő sok gonosz bűneiért magát.</p> <p>Nyujsd-le édes Jesusom...</p>	<p>...jól efmérem és keferveffen meg-vallom, hogy meg-érdemlem ezekért az te kezeidből-való ki-taféttatást, és az örök átok alá rekesztetést.</p> <p>De mivel oh Uram Kegyelemnek Szé- kit állattál-fel az te Fiadnak érdemes véreben, holot könyörűlleteffég uralkodik, és az engedelem felyül haladgya még az leg-fzörnyebb bűnőket-is: ez nyavalyáimnak mélyfégeből, az irgalmasságnak melyfégeére kiáltok.</p> <p>...utállya magát az ő fok rut bűneiért</p> <p>Nyutsd le Uram ...</p>
<p>Szerelmes Atyám!... hozzád indult éhel holt tékozló fiadat...</p> <p>Ha oh édes meg-váltóm!...</p> <p>...egy hozzád menő szegény bűnőfti-is ki nem űfz...</p>	<p>Édes Atyám... hozzád haza indult éhel holt fiadat...</p> <p>Ha...</p> <p>...valaki hozzád mégyen, ki nem űzöd...</p>
<p>...hadd volta képpen erezhensem...</p> <p>...szégyenithet....</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>Lakozzál Szent Lelked által én bennem,és mindenkoron a' te félelmedben élhetvén, halhafsak kedvedben meg.</p> <p>...Hóltom...</p> <p>...Idvezitőm által.</p>	<p>...hogy...</p> <p>...szégyenétheffen...</p> <p>Oh éreztesséd lelkemmel ezeket. Adgy meg-téréfti életehez, és soha szivemnek keferűfegit f-az könyhullato szemeket meg ne hadd szűnni, hogy bűneimet szűntelenül bánhassam sirathassam és jaygathassam. Igzagaß Uram, az te jorra vezelő lelked által, hogy minek-utánna ez én te veled való eggyesülése- nek petsetit és zalagit elveszem, és immár Szent Lelked által bennem lakozol; és életemnek minden napjaiban te-előted járhaszak, szentfégedben...</p> <p>... halálom...</p> <p>... Idvezitőm</p>

Hálaadó imádság

Pataki Ágenda (1658)	Pathai munkájának függeléke (1643)
<p>... ennyi velem közlött...</p> <p>Sz. képedre teremtettél, ...te Szent Lelked által, ujonnan hely- lyére állattad ...ki-fizogáltatád...</p> <p>...fogantatásomtól fogva ...</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p>	<p>...velem közlött...</p> <p>...az te képedre teremtettél ...te ujonnan helyére-állattad azt Szent Lelked által...</p> <p>...ofztogatád...</p> <p>...szűntelenül...</p> <p>Elifæus Prophétának tsak holt tetemi- is edgy illetés által meg-eleveneték a- maz holt Ifjunak testét: bizony inkább meg-elevenéti, az te élő tested Pro- phétaknak édes Ura, az mi bűnben meg-holt lelkeinket, kiket véreddel meg-mofogattál..</p> <p>Vayha Uram, az te méltóságod szerez- adhatnék én neked az én lelkemben szállást, melyet bizony minden rut ga- najos iftállonál tisztátalanbul találz.</p>
<p>Nincsen ugyan...</p> <p>.</p> <p>...az én Lelkem felől...</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>...nem külfő, nem testi karjaimmal tartoztatlak tégedet,</p> <p>.</p> <p>...Ne-is kívány édes Jefusom, töllem...</p>	<p>Mindazáltal noha nintsen...</p> <p>...rettenetes vétkeimnek siratására. Oh Uram....</p> <p>...az én lelkemet...</p> <p>Obed Edom házát mely igen meg-ál- dád, tsak az edgy Frigy-lada által nállá való lakasod alkal-is; hiszem hogy meg áldasz engemet-is lelkeftől testeftől f-mindeneftől; holot tén- nen magad valóság-képpen méltoztattál padlásom alá jőyni, és az én alázatos haylékomban lakni.</p> <p>...mivel nem külfő kezeimmel tar- toztatlak én tégedet mint Jacob az kűzdés közben...</p> <p>...Kérlek is Uram ne kívány és</p>

TANULMÁNYOK

<p>· · · ·</p>	<p><i>töllem...</i> <i>Oh áldott Idvezitóm, maradj én velem azért, ma és mind örökké, járy én velem, ély én velem, és ne enged[gy] engem 'sem az életnek' sem penig az halálnak te tölled elszakasztani.</i></p>
<p><i>azon-képpen irgalmafságodbol, ennek-utána dicsőf-ségednek Országában-is, telépedhefsem-le Abra-hámmal, Ifakal, Jacobbal, és a' több Szentekkel.</i></p>	
<p><i>Kegyelmefségedért pénig, oh én Uram, néked tulajdonétoz minden dicséretet, dicsőfséget, bōlcsefséget, hálá-adást, tífzteséget, erot, hatalmat és Felféget, mind örōkkoz örōkké! Amen!</i></p>	

A kétféle szöveg összehasonlításából szemléletesen kirajzolódik, hogy már másfél évtizeddel korábban, mint ahogyan elfogadták a *Pataki Ágendát*, nyomtatott alakban közkezen forgott a gyónó és a hálaadó imádság, még hozzá ennek a javított és megrövidített változata. További adatunk nincs rá, de elmondhatjuk, hogy már ez is mintegy előkészítette a később Erdélyből Patakra és környékére plántált szertartási reformmozgalmat. A szertartási kérdések zsinati megtárgyalása folyamán az imádság tovább rövidült. A fōntebb mondottak értelmében az átalakítás kimondatlanul is liturgikus szempontú kritikája Bayly munkájának és Medgyesi Pál fordításának. Maga a fordító gyakorló lelkipásztorként, csak korlátozott mértékben tartotta alkalmasnak magyarországi református szertartásunkba való befogadásra; ezért fordítóként és kiadóként módosítva és megkurcítva sem tekintette hiteltelennek. Valójában az átdolgozás hasznára is vált az imádságnak.

Még két mozzanat fűződik a gyakorlati célú átalakításhoz.

(1) Ennek a két imádságnak a hivatalosan elfogadott szertartási rendbe való beiktatása átlépte a magános és a közösségi kegyesség határát. A magyar protestáns kegyességet tekintve általában sem találunk olyan élesen megvonható határt, mint például a latin szertartásúak hivatalos liturgiabeli és a nem-hivatalos, nem-szertartási, hanem kifejezetten magános ájtatosságra készült vagy arra tartozó imádságok és imádságos könyvek között.

(2) A *Pataki Ágenda* elfogadtatása felől tekintve eltűnődhetünk azon is, hogy Pathai István könyvére (illetve az ebben megtörtént kiadásra) miért nem hivatkozott, még csak nem is célzott Medgyesi Pál a *Pataki Ágenda* névtelen előszavában? Hallgatása arra mutathat, hogy Alvinci Péter, Milotai Nyilas István és mások nézeteivel és törekvéseivel több ponton szemben állott a puritánok szűkebb köre, vagy néhány vezéralakja. Kerülték hát a megvitatását, említését

vagy érvként való használatát mindannak, amit a zsinatokon nekik szegeztek, illetve amit mindenki ismert vagy ismerhetett, mert tekintélye volt, de még a rá való célzást is tanácsos volt mellőzniük, hogy újabb ellenzést ne lobbantsanak föl vele. Óvatoskodást gyaníthatunk tehát, de ezt részleteiben nincs mivel bizonyítatnunk.

(2)

Medgyesi reménysége szerint egyénileg mondogatták a *Praxis pietatis* úrvacsorai imádságait már a Patakon zajló zsinatokat megelőző évtizedben, jóval a *Pataki Agenda* kiadása előtt. Ettől függetlenül ajánlotta a módosított imádságokat Drégelypalánki János (circiter 1625? 1635? – post 1692). Az ő kiadványáról elmondhatnánk — mai megítélésünk szerint, nem is szólva a szerzőség értelmezéséről —, hogy hűtlen volt a puritán örökséghez. Medgyesi Pálnak a Pathai könyvében megmutatkozó eljárása ezt a vádat elhárítja, mert hisz ő maga vállalkozott a szöveg kivonatolására. Gyulafehérvárott kiadott könyvével példát mutatott erre, és így előtte járt Drégelypalánkinak.

Drégelypalánki két irányban módosította Medgyesi fordítását. Kimondott célja szerint istentiszteleti használhatóságra törekedett. Ezért el kellett ismernie az értékeit. Eljárása azt is jelenti, hogy a hasznosítás érdekében módosított. Kimondatlanul bírált, mert változtatás nélkül gyülekezeti és szertartási célra nem vélte alkalmasnak a Medgyesi fordításában megjelent munkát. Ezért alakította a terjedelmes elmélkedéseket közhasznú prédikációkká.

Nem fogadta el az imádságokat sem. Ajánlásában ezt így okolta meg: „én a’ Praxisban lévő imádságokat nagyob részént ki hadtam; hanem azok helyében { hogy az épület és lelki hafzon ne csak magánoffan a’ tselédes gazda házánál, hanem közönléges helyyen az Isten házábanis; lehessen } mind ama’ régi és szokott közönléges könyörgéseket { mellyek közül valo a’ Debreczeni népnek régi és szokott könyörgése } mind penig a’ magamébül szép imádlágokat [...] egyéb szükféges és idvefséges dolgokkal bővitettem”.⁸

Saját imádságai mögött is ott rejlik talán mintaként a *Praxis pietatis*,⁹ de látjuk alább, hogy az átdolgozás néhol szinte a felismerhetetlenségig módosította az átvételt. Nem mindenütt úgy rövidített Drégelypalánki, mint Medgyesi. Sőt, toldott is az imádsághoz.

---

⁸ *Op cit.* (a^{5r}) — A Drégelypalánki által használt [és] zárójelet, mert ez ma más funkciójú, félreértések elkerülése végett { és } zárójellel pótoltam.

⁹ Nem foglalkozhatom itt azzal, hogy az átvett imádságok közé elegyített saját imádságai melyek lehetnek, ezeket tudniillik nem különíti el, és nem nevezi meg azt sem, hogy melyek az átdolgozottak. Az is kétséges, itt nem fejtegetem, hogy a Szenci Molnár Albertnél már megtalálható két debreceni imádság mellett van-e a gyűjteményben még több debreceni.

TANULMÁNYOK

A (4) pontban alább idézek az egyik legelterjedtebb debreceni imádságos könyvecskéből, az ott szintén megtalálható két imádság egyikéből. Sem Drégelypalánkit, sem a *Pataki Ágendát* nem követi az imádságos könyvecske ismeretlen szerkesztője. Az egyik itt következő imádság címe a *Praxis pietatis*-ban: »Rövid soliloquiuma a léleknek, melyet a kenyérnek áldása és osztogatása között kel elmondani.« A *Bujdosásnak emlékezetköve* szerint azonban más: »*Úr Vatsorája vétele előtt való áhitatos Imádság.*« Sokkal tetemesebb módosításokat találunk Drégelypalánkinál, mint ebben. A *Bujdosásnak emlékezetköve* kiadásainak sorát tekintve eddig csak néhánynak a szövegét vizsgálhattam kellő részletességgel. Itt a korai, az 1730-as évek debreceni kiadásai szerint közlöm az alapszöveget, összehasonlítva a *Praxis pietatis* eredetijével. Szükség szerint lábjegyzetben említem a jelentősebb eltéréseket. A helyesírási változtatások mellett van néhol apróbb módosítás a 18. század vége felé; de ez a tartalmat még általában nem érinti.

Később aztán az eredeti és az alkalmazott (átírt) szöveg viszonya megváltozott. A részletesebb szövegtörténeti feldolgozást megelőlegezve itt csak a kései kiadásoknak teljesen átfogalmazott részleteiből válogattam szemelvényeket, az átírt részeket |–| jelek közé foglaltam, lábjegyzetben olvashatók a változtatások. Jóllehet ezek a szemelvények a részletezett szövegtörténetet és kiadástörténetet nem pótolhatják,¹⁰ már így is felhívják a figyelmet a kiadások problémáira, amelyek természetesen nem függetlenek a megváltozott teológiai nézetektől és a kegyesség valamint az ízlés módosulásától. Vitathatjuk, hogy a szöveg részleteinek megváltoztatásból a 17. században elvégzettet, azaz a Drégelypalánki-félet, vagy pedig inkább a 19. század második felében keletkezettet tekintsük-e az eredetihez képest gyökeresebbnek vagy netalán hűtlenebbnek?

Bujdosásnak emlékezetköve

Praxis pietatis contracta

|Hgaz-é ugyan hogy lakozzék ISTEN e' földön?–|¹¹ Ímé az Ég és az Egeknek Egei bennem foghatnak tégedet, azt mondja Salamon,¹² |mennyivel elégtelenebb illy bűnös és nyavalyás Teremtésednek

Oh én idvezítő Jefus Chriftufom! én fzegény nyavalyás bűnös ember, te hozzád menni kívánkozom; de hogy hogy és miképpen mehefsek Uram te hozzád, holot nem vagyok méltó:

¹⁰ Tanulmányom célja miatt mellőzöm a szerkesztés vagy a szerző kérdésének taglalását. Az irodalomtörténetben tudniillik elterjedt, hogy valamelyik Bethlen Kata a szerzője az imádságoknak is, meg a verses summácskáknak és az ajánló versnek is. Ez a legenda a Bod Péter-féle könyvtárjegyzék megfelelő tételének alaptalan félreértelmezéséből ered.

¹¹ Hát az emberek közt akar-é lakozni az Isten? — A kis 12° formátumú kiadások mindig elhagyták a bibliai lókusokra hivatkozást, ezek pótlása itt szükségtelen.

¹² Salamon neve a *Praxis pietatis*-ban és a *Bujdosásnak emlékezetköve* korábbi kiadásáiban nem található.

minémü én vagyok lelke, néked bé-fogadásodra: De látván hogy ez néked tetfzésed, hogy így jöj hozzám Vatsorálni és bennem lakozni: Nem tudok örömemben mit tenni hanem hogy felkiáltsak: †¹³Uram mitsoda az ember, hogy meg-emlékezel róla, avagy az embernek Fija, hogy meglátogatod ötet: †Ki vagyok én természetemben? egy meg-romlott nyavalyás ember, eladattattam a' bün alá, környül-véttettem a' halálnak testével; Mind-azáltal látván hogy te hívíz engemet, elő-járulok: látván hogy a' bünösöket szóllittatod; én is a több meg-térő bünösök közzé merem magamat adni: és mivel a' nagy bünökkel meg-terhelte bünösöket únfolztatod, mi okon maradnék én tsak egyedül kinn?†¹⁴ Oh Uram, melly beteg vagyok én, hova menjek egyebüvé ha tsak te hozzád lelkemnek egyetlen-egy orvosához?¹⁵

Sokakat gyógyítottál ugyan meg, de foha illy nyavalyás be-

hogy te én velem edgyütt lennél, a' szent Péterként: ki-is (meg-gondolván a' te véghetetlen méltófágotat) arra kér vala téged, hogy az ő hajójából ki-fzállanál; mert ő bünös ember lévén: nem méltó volna, hogy véle edgyüt lennél; mind az által látván hogy te magad hívíz engemet, elő járulok:

•
•
•

látván hogy a' bünösöket szollittatod: miért mondanám hogy az én gyarló hajlékomból, és bünös házamból ki menny? Nem tselekezem Uram; hanem én is a' több meg-térő bünösök közzé számlálom magamat: és mivel a' nagy bünökkel meg-terhelte bünösöket onfolod, mi okon maradnék én tsak egyedül kin? Oh Uram! melly beteg vagyok én hová mennyek egyebüvé hanem csak te hozzád lelkemnek edgyetlen egy orvosához?

---

¹³ mennyivel inkább bé nem foghat téged az én szegény lelke, én Istenem! De édes Uram! minekutánna tetszett tenéked én hozzáj jönni, és velem vendégséget tartani, elfog engemet az öröm, és azt mondom Dáviddal:

¹⁴ de bátran meg-vallom, hogy én tsak egy szegény testi teremtett állat vagyok, a'ki a' bünnek eladattatott! és egy nyavajás [!] ember, ki a' halálnak testével környülfogatott. De, óh húséges Isten! mivelhogy hívíz, imhol vagyok! És tehozzád mégyek; mert a bünösöket hívod, kik között én is itt vagyok, minta a' legbünösebbek között nagyobb, és mivel azokat hívod, a'kik megfáradtak és megterheltek, nem maradtam el azok közül én is.

¹⁵ A 18. századi kiadásokban az imádságokat többnyire nem tördelték bekezdésekre. Itt a 19. századi kiadásokat követem.

¹⁶ mert sok ideje nem láttam a' te beszédednek világosságát.

¹⁷ A *Praxis pietatis*ban eredetileg megvolt a bibliai név: *Méfibóset* foha e' földön olly sántán nem járt... — lehetséges, hogy rossz olvasat következtében hiányzott később.

¹⁸ Vö. Lukács 24,10–12

TANULMÁNYOK

teged nem vólt. Mert én fokkal bélpoklosabb vagyok Géházínál, fokkal tisztátalanabb Magdalénánál, lelkemben fokkal vakabb vagyok én hogy nem mint Bartimeus vólt testében: }mert mind ez óráig sem láttam még én a' te Igédnek igaz világát:} ¹⁶ Lelkem a' bűnnek fokkal nagyobb folyásában fekszik, hogy nem mint amaz Vértöfolyásban nyavalygó Afzfonyi-állatnak teste. Mert foha e' földön olly sántán nem járt, ¹⁷ mint az én lelkem a' te fzeretetedben. ISTENem az én egyes gyógyításomban szintén olly nagy gond munka kívántatik, mint mind ezekében. De noha én benem mind ezeknek bűnök és nyavalyájok fel-találtatnak-is, mindazáltal URam tudom hogy olly bö a' te kegyelmed, Mefterséged olly nagy, hogy tsak akarjad egy fza-vaddal minden bűneimet meg-botsáthatod. Nintsen-is URam semmi kétségem Szent akarated fölöl, mert ím' latom melly kegyelmesen akarod nékem váltságomnak bizonyosságát ki-ofztogatni. Ki vagyok URam én, mitsoda az én érdemem, hogy olly drágalátos Vérrel váltottál-meg engem', és illy drágalátos váltságnak zálogát ofztogatod énnékem. Nem vagyok URam, én leg-kissebbik jótéteményedre-is méltó; fokkal inkább hozzánk való illy ki-befzélhetetlen nagy fzerelmednek illy nagyságos Zálogára. Mit tégyek URam, ha méltatlanságomat meg-gondolom? Fel kellett e' fzenséges Sákra-

Sokakat gyógyítottál ugyan meg; de foha én nállamnál nyavalyább beteged nem vólt; mert én fokkal bélpoklofabb vagyok Géházínál, fokkal tisztátalanb vagyok Magdalénánál, lelkemben fokkal vakabb vagyok én, hogy nem mint Bartiméus vólt testében, tisztátalanb vagyok lelkemben, hogy nem mint ama vér-folyásban fetrengő Afzfonyi állat vólt testében;

.
. .
. .
. .
. .
. .
. .
. .
. .
. .

de URam tsak te akarjad edgy fza-vaddal minden bűneimet meg-botsáthatod, és minden férelmimet meg-gyógyíthatod.

.
. .
. .
. .
. .
. .
. .
. .
. .
. .

Oh URam! ha én az én méltatlanságomat meg-gondolom: fel kellett (ez Szentséges Sacramentum

mentem előtt kiáltanom, mint a' Filisteusok, midőn látnák az ISTENnek Frigy-ládáját menni az Izrael táborában: Jaj nékem bűnösnek!

De a' te Angyalod bátorít engemet, mint az Afzszonyi-állatot:¹⁸ Ne félj femmit mert jól tudom, hogy a' Jésust keresed, ki meg-feszítettetted vala: igaz bizonyára, mert ugyan-is téged' keres az én lelkem. Te pedig magad jöfzsz-é előmben az' Szent Sákramentomban. Ha azért Er'sebet Afzszony nagy betsületnek tartotta hozzámeneteledet, még mikor az áldott Szűznek méhében vólnál, úgy annyira hogy az ő méhében a' Gyermekek meg-repesett légyen; mint reperfelen az én lelkem az öröm miatt, hogy moftan a' Sz. Sákramentomban jöfzsz hozzám, hogy szivemben lakjál örökké? Oh melly nagy betsületes, hogy URamnak nem Anyja hanem az ÚR ö-maga jö hozzám látogatásomra! Meg-vallom ugyan a' nagy hitü Századossal: Nem vagyok méltó hogy házamba jöj, mert ha tsak egy szóval parantsolfz-is meg-gyógyul az én lelkem; de mivel erőtlenségemnek jobb módjával-való meg-erősítéséért úgy tetszik gazdag kegyelmednek, hogy hozzám-való irgalmad külső látható jegy által és a' belső láthatatlan Ige által petséltessék-meg énnékem; háládatos alázatossággal szólít-meg lelkem

előt) kiáltanom, (mint a' Phyliftéufok a' frigy láda előt) jaj nékem bűnösnek!

.

De a' te Angyalod bátorít engemet, (mint amaz Afzszonyi állatot ezt mondván) Ne féllyetek, mert jól tudom hogy a' Jesuft keressetek. Igaz bizonyára, mert ugyan-is téged keres az én lelkem. Te pedig magad iűsz előmben a' Szent Sacramentumban.

Ha azért Erfébet nagy betsületnek tartá hozzá meneteledet (még mikor a' Szűznek méhében voltál) úgy annyira hogy az ő méhében a' gyermek meg-repesne; mint reperfelen tehát az én lelkem az öröm miatt, hogy moftan a' szent Sacramentumban jűsz hozzám, hogy szivemben lakjál örökké. Oh melly nagy bōtsület ez: hogy URamnak nem Anyja; hanem az Úr ő maga jō hozzám látogatáomra.

.

Meg-vallom ugyan a' nagy hitü Századossal: Nem vagyok én méltó arra hogy házamban jűj; mert ha csak egy szóval parantsolfz-is meggyógyul az én lelkem; de mivel erőtlenségemnek meg-erősítéért, úgy tetszik tenéked, hogy hozzám való kegyelmed külfő látható jegye által petséltessék-meg énnékem, azért azt mondom Máriával: légyen énnékem a' te befzéded szzerint.

.

TANULMÁNYOK

tégedet a' bóldog Szüzzel: Imhol
vagyon az URnak szolgáltól-leánya:
légyen énnékem a' te befzéded fze-
rént. Zörgess Uram áldott Igéd és
szent Sákramentomod által az én
szivemnek ajtaján, én-is a' Publi-
kánussal ve-rem az én mellyemet
hogy be-jöhess. Ha meg-nem akar
eléggé az ajtó nyílani, törd-bé azt
URam, mindenható erőddel és
menj-bé, hogy Zákéussal meg-es-
mérhessem hogy ma jött idvessége
az én házamnak.

Minden te ellened álló dolgo-
kat hányj-ki az én szivemből; mert
én az én szivemnek minden bi-
rodalmát szent Felségedre bízom,
kérvén tégedet, hogy ne magam-
nak engedj ezután élnem, hanem te
élj én bennem, te szólj én bennem,
te járj én bennem, és ekképen te i-
gazgass engemet szent Lelked ál-
tal, hogy femmi én előttem ez után
kedves ne lehessen, hanem tsak a'
mit te szerezsz: Hogy ez életnek fu-
tását a' te Kegyelmedből el-végez-
vén, annakutánna Országodban él-
hessek a' ditsőségben. Add-meg e-
zeket URam JÉsus halálodnak és
drága vérednek ki-ontásának érde-
méért,

Amen.

.
Zörges Uram áldott igéd és
szent Sacramentomod által az én
szivemnek ajtaján, én-is a' Pub-
licanufsál verem az én mellyemet
hogy bé-jöhess, ha meg-nem akar e-
léggé az ajtó nyílani, törd bé azt U-
ram mindenható erőddel, és meny-
bé; hogy Záchéussal meg-ífmér-
heffem: hogy ma lött idvessége az
én házamnak.

.
Minden te ellened álló dolgokat
hány ki az én szivemből; mert én az
én szivemnek minden birodalmát
Szent Felfégedre bizom, úgy hogy
egyedül tsak te légy én bennem, te
szolly én bennem, te járj én ben-
nem, és ekképen te igazgass enge-
met Szent Lelked által hogy femmi
én előttem ez után kedves ne lé-
gyen; hanem tsak a' mit te szerezsz.

.
Mivel penig oh Uram! én tége-
det nem külső és testi karjaimmal
tartoztattalak meg; hanem belső-
képpen hit által : azért Uram meg-
foglak és el nem erefztelek tégedet,
míg meg nem áldasz engemet, míg
az én régi nevemet el nem változ-
tatod, és míg nem adsz nékem új
nevet főt új szívet és új lelket. Nem-
is kívánny édes Jefufom tölem mint

Jácobtól el-menni, mint ha már meg-hajnallanék; hanem kérlek fzivem fzerint az Emausban menő Tanítványokkal edgyütt, maradgy én velem; mert bé eftveledik és a' kiférteteknek; főt halálomnak-is fetét étfzakája ezennel rám következik.

Tégy engemet mint egy petsétet fzivedre, és adgyad hogy moft kegyelmefségednek házában afztalod felett a' Sacramentumban réfzesülvén: ennek utána ditsőffégednek orfzágában telepedheffem-le Abrahammal, Ifákkal, Jákobbal, és a' több Szentekkel mind örökkön örökke

Amen.

Mi A:

Nem mindenben sikerült vagy helyeselhető Drégelypalánki átdolgozása. Tudniillik a tekintetben nem, hogy az imádság mely részeit törölte, melyeket hogyan módosított, és hogy végül egy másik imádság részletét ragasztotta a megcsonkítotthoz. Ezzel a lényeges szerkezeti és tartalmi átdolgozással ellentétben a *Bujdosás emlékezetköve* kiadásai közül csaknem mindegyik a *Praxis pietatis* eredeti szövegváltozatához ragaszkodott hosszú ideig. Csak később változtattak, valamikor a 19. század elején. Nem csupán a nyelv változásával magyarázhatók a módosítások, vagy ezzel egyáltalán nem, hanem átstilizálás ürügyén tartalmi újraértelmezést állapíthatunk meg a Debrecenben megjelent kiadásokban. Nincs szó ebben újrafordításról. Ez az új változat más törekvéstről tanúskodik, amelyben nem mutatkozik semmi jele az eredeti ismeretének és jobb tolmácsolás igényének. Közel áll ez ahhoz, hogy a *Pataki Agenda* 1814-re az 1658-as kiadás imádságaiból és szövegrészleteiből szinte semmit nem őrzött, a hagyományos rendbe illesztve csupán az első asztal, és a kenyér meg a bor fölött külön-külön elmondott fohász maradt meg, de szövegileg ez is teljesen független az eredetitől.

(3)

Az úrvacsorai imádságok az említett *Pataki Ágendában* még tovább éltek a 17. században, majd mintha teljesen elenyészett volna szertartási hatásuk a 18. század folyamán. Pedig mintha folyamatos volna a pataki hagyomány, úgy tekintett vissza rá az utókor. Igaz, Medgyesi Pál halála után többé nem jelent meg a *Pataki Ágenda*, a Milotai Nyilas Istvánét pedig ismételten kiadták, még a 18. század közepén is megjelent. Fölbukkantak azonban helyel közel egyes kéziratos másolatokban a *Pataki Ágenda* imádságai, azaz mégis öröklődtek tovább, noha csak egészen szűk körben. Erről egyelőre szinte teljesen tájékozatlanok vagyunk. Kéziratos forrásokat elemezve a kutatás talán feltárhat még olyan összefüggéseket, amelyek természetéről ma még találgatásra kényszerülünk.

Részleges vagy kivonatos másolatok szintén fölbukkantak, amelyek nem az imádság, hanem maga a *Pataki Ágenda* kivonatos és átdolgozott szöveghagyományát folytatták. Közülük egy a Milotai Nyilas nyomtatott ágendájának toldaléka (Debrecen, 1713 után).¹⁹ Ebben az imádságok szövege félbemaradt, ezért az elemzéshez túl kevés az anyag, nem oldható meg minden kapcsolatos probléma. Egyéb fölbukkant másolatok meg későbbiek, és átalakult szövegük csak lazán kapcsolódik a nyomtatott forrásokhoz, inkább csak tartalmi kivonatok. Az ágendamásolatok sorában egészen sajátos az egyik, mert nem is a *Pataki Ágenda*, hanem a csak kéziratos alakban ismeretes Komáromi Csipkés György-féle *Ágenda* 18. századi kéziratos változatának függeléke.²⁰

(4)

A főnti forrásokkal való kapcsolattól majdnem bizonyosan függetlenül, mindenestre eddig ki nem deríthető csatornákon át eljutott a már többször említett *Bujdosásnak emlékezetköve* kiadásába két úrvacsorai imádság. A *Pataki Ágendába* átvett gyónó imádság nincs közöttük. Láttuk fentebb, hogy helyette a *soliloquiumot* választotta ismeretlen szerkesztője (erdélyi vagy partiumi prédikátor?) Az itt tárgyalt imádságos könyvecske a maga nemében éppen olyan hatásos lehetett csaknem két évszázadon át, mint a 17. század egyik könyvsikerének számító *Praxis pietatis*, hisz a 18. század elejétől a 20.

---

¹⁹ Ezzel a kéziratos másolattal önálló tanulmányban foglalkozom, a szöveg közreadását is tervezem.

²⁰ Komáromi Csipkés György *ágendájával* külön tanulmányban foglalkozom, ennek az imádságnak a tisztázását is ott végzem el.

század elejéig ismételtelen megjelent, körülbelül 50 ízben láthatott napvilágot.²¹ Ebben az úrvacsorázás utáni hálaadó imádság Patakon megrövidített szövegével szemben otthoni, mindennapos, nem templomi használatra (amilyen a *Pataki Ágendában* volt) megmaradt az eredeti.

Bujdosásnak emlékezetköve	Pataki Ágenda
<p>Mit adjak már néked (óh áldott Idvezitöm) mind ez áldomásidért, mellyekkel lelkemet illy kegyelmesen meg-látogattad? Hogy adhassak én tenéked elég hálát azokért, holott tsak ki fem tudom mondani azokat. Te engemet Izbadoson oktalan állattá teremthetél vólna, mindazáltal emberré, a' te képedre teremtettél. Holott a' bűn által el-veztettem képedet és én magamat, te mindazáltal helyre állattad én bennem a' te hasonlatosságodat Szent Lelked által, meg-váltottad az én lelkemet szent véred által, és ki-is olzogatád mof-tan váltságomnak Petsétét és Zalogát, tennen magadat adván óh én Idvezitöm, énnékem. Oh melly nagy betsülhetetlen kintsre, és bővön kifolyó kegyelemnek kút-fejére talál a' ki meg-nyerhet téged! Soha fenki hit által téged' addig nem illethet, valamig meg-nem gyógyítod ötet. Mert te vagy az Idvességnek szerző oka, mindenféle nyavalyának orvossága, a' betegnek orvosa, az elveneknek és a' fel-támadásnak a' halálból élete.</p> <p>Kitsiny dolognak tetfzik-é te-</p>	<p><i>MIT</i> adjak már néked, oh áldott Idvezitöm! ennyi velem közlött áldomásidért; mellyek oly fokak és nagyok, hogy azokat az én szívem femmi-képpen bé nem foghatja? Hogy engemet nem oktalan állattá hanem emberré, Sz., képedre teremtettél, mellyet noha a' bűn által el-veztettem vala, de te Szent Lelked által, ujonnan helyére állattad azt én bennem, szent Véredel lelkeftől testeftől a' rabfág alol meg-váltván.</p> <p>.</p> <p><i>Melynek pecsétét és zálagát, most-is ki-fizogáltatád, főt ugyan magadat adád énnékem.</i></p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p><i>Kevéfs volt Uram! az előted, noha az-is meg-becsülhetetlen kegyelmességed, hogy őriző szent</i></p>

²¹ A jelenleg ismert legkorábbi kiadás 1712-ben jelent meg, az utolsó 1903-ban. Néhol azonban egy 1910-ban (vagy 1915-ben?) megjelent kiadást is említene. A kiadástörténeti részleteket, illetve a keletkezést szintén külön dolgozatban tisztázom, a részleteket itt mellőzöm.

TANULMÁNYOK

néked, hogy Angyalokat állatfz én körülöttem, hogy illy alá-való teremtet-állatodra; (mint én vagyok) vigyázzanak; annál inkább hogy az én lelkemben akartál magadnak fzállást szerezni, én reám ott vigyázni, ott táplálni, nevelni és az örök életre legeltetni; Hogyha a' Prófétának hólt Tefte, a' hólt embert egy illetéssel meg-eleveníthette; mennyivel inkább meg-elevenítheti, a' minden Próféták' URának élő tefte a' híveket, kiknek fzivekben lakozik? Ha testemet fel-akarod a' földnek porából az utolsó napon támasztani: mennyivel inkább meg-eleveníted mostan lelke- met kit lelkeddel meg-fzenteltél és véreddel meg-mofogattál? Oh én édes URam, mit kívánhatok immár többet, 's te-is mit adhatfz egyebet, minthogy a' te Teftedet eledelül, Véredet italúl adod énnékem; hogy életedet le-tetted én érettem. Oh URam te viselted-el a napnak terhét, és én véfzem-fel a fizetést; te fzenvedtél büntetést, és én nyerem-meg a' kedvezést. Te a' te fzületésed által Atyám-fijává lettél én-nékem; Haláloed által idvességem; Irgalmasságod által Jutalmom; és fzent Sákramento- mod által Táplálásom; Oh Iftenes eledel; melly által az emberek fjai Isten fjaivá léfznek. Tsudálkoznak ugyan azon minden teremtet-állatok, hogy a' Teremtő kilentz hónapig méltóztatott a' Szüznek méhében rekefzkedni, melly mindazonáltal Szent

Angyalokat tartottál fogantatásomtul fogva mellettem; hanem magad-is lelkemben méltóztatál bé-fzállani, és rejám ott vigyázni, ott táplálni, és ott nevelni.

Oh Uram! Mit kívánhatok immár többet, te-is mit adhacz egyebet, mint hog' testedet eledelöl, véredet italól adod énnékem!

Lélekkel tellyes lévén, fokkal fényesebb vólt a' Tsillagos Égnél:

De hogy ennyire én hozzám alkalmaztatod magadat az én szívemben akarván lakni, mind örökké, mellyet te a' ganéjos iftálónál tisztá-talanabb állapotban találtál; minden Földi és Mennyei teremtett-állatodat álmétkodásra indíthatja. Mindazáltal mivel egyedül csak a' te jó-tetfzésed és szabados kegyelmes akaratod az, hogy így bé-fzálj és benn lakjál az én szívemben: vajha olyan tisztán találnád azt, a' mint én kívánnám, néked meg-vendégeléfredre! De kitsoda a' Kriktus meg-vendégelésére alkalmas? avagy ki-nem akar inkább, ha hivatalos-is Máriával lábaidhoz térdepelni, hogy nem mint Afztalodhoz melléd ülni? Noha nintsen tisztá szívem benn lakásodra; mindazáltal a' könny-húllató szemek soha meg-nem szünnek, hogy áldott lábaidat mossam, és az én undok vétkeimet sirassam. És noha én annyi könyvet soha nem húllathatok, hogy elegendő lehessen a' te lábaidnak mosására, mindazonáltal elegendő Vér az Uram, mellyet ki-ontottál bünös lelkemnek meg-tisztítására, mellynek bizonyos Tzímerének és Zálagának el-vételére engemet-is ímé a' több válafztottid között kegyelmesen méltóztattál, bizonyossá tévén engemet a' te szerelmedről, és minden én bűneiknek botsánatjáról. Oh Uram, erősítsd-meg kedvedet a te szol-

Nincsen ugyan tisztá szívem bé-fogadáfodra, de a' könnyhullató szemek soha meg-nem szünnek, szent Lábaidnak mofogatására.

Erőfsécs-meg Uram kedvedet szolgádban, szolgáld-ban, és a' mit Isak mond vala Jakob felől, mondjad te-is az én Lelkem felől: Meg-áldottam őtet, annak-okáért ő áldott léfzen.

Te Uram, házáddá méltóztattad az én lelkemet: légyen azért áldott mind örökké!

TANULMÁNYOK

<p>gásban, és a' mit Isák monda Jákób felől, mondjad te is én felölem: Meg áldottam ötet, annakokáért ö léfzen áldott. Hogy én-is mondhassam tenéked Dáviddal; Te Uram meg-áldottad az én lelkemet, és te házaddá tetted azt; légyen azért áldott mind örökké. Meg-áldád az Obed Edom házat és minden háza-népét, míg az Úrnak ládája az ö házában marada: el-hittem kétség nélkül, hogy engemet-is mind testestől lelkestől és mindenestől meg-áldasz, holott immár méltóztattál az én padlásom alá jöni és az én alázatos hajlékomban lakni örökké. Áldj-meg-is Uram, engemet, hogy minden én bűneim szent véred által tellyességesen eltöröltesenek; lelkem-esméreti, Szent Lelked által meg-szenteltessék, elmém Igazságoddal meg-világosttassék; szívem törvényed által igazgattassék; és akaratom mindenekben áldott szent akaratodban és tetfzésedben nyughassék. Áldj-meg engem' minden ajándékiddal, melylyekkel felruháztál, naponként azokat öregbítsed én bennem. És mivel nem kezimmel tartóztatlak én tégedet mint Jákób külsöképen küfzködvén te veled, hanem belsöképen én bennem lakván Hit által: Uram el-nem erefztlek tégedet míg meg-nem áldasz engemet, és míg nem adsz én-nekem új nevet, új szívet, új lelket, és olly eröt, hogy az ISTENnek hatalma által ellene-állhassak a' bűnnek és a' Sá-</p>	<p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p><i>Töröldki Sz. Véred által, bűneimnek még emlekezetit-is: lelkem esméretit Sz. Lelked által benteld-meg.</i></p> <p><i>Világofécs elmémet igazságoddal, szívemet szent törvényiddel igazgafszad, és akaratomat mindenekben nyugofszad Sz. akaratodban, f-teczesedben.</i></p> <p><i>Es mivel nem külfő, nem testfi karjaimmal tartóztatlak tégedet, hanem belfő képpen hit által:</i></p> <p>.</p> <p><i>Uram el nem erefstelek tégedet, míg meg nem áldasz engemet, míg nem adsz nékem új nevet, főt új szívet, új lelket.</i></p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p><i>Ne-is kívány édes Jefusom, töllem mint Jákóbtul el-menni, mint ha már meg-hajnallanék;</i></p> <p><i>hanem kérlek szíved szerént, az Emaufban menő Tanétványokkal együt, maradj velem, mert bé-efiveledet: és a' kéférteteknek, főt halálomnak=is fetét éjzszakája ezentül râm következik.</i></p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p> <p>.</p>
--	--

tánnak. Kérlek-is Uram tégedet, ne kívánj é tölem mint Jákóbtól el-menni, mint-ha már hajnallanék, és a' te kegyelmed fel-kezdene tetfzeni: és virradni, Hanem kérlek szívem fzerént az Emmausba menő Tanítványokkal, Oh édes JÉSUM! Inkább maradj én velem mert immár béestvéledik. Mert a' kísérteteknek és a nyomorúságoknak söt az én halálomnak majd ama' hozfzú éjt-fzakája-is el-érkezik: Oh áldott Idvezitöm, maradj én velem azért, ma és mind örökké! Járj én-velem, élj én-velem, és ne engedj engem sem az életnek, sem a' halálnak te töled el-fzakasztani.

Légyek bár beteges magam-ban tsak lehessek egészséges te ben-ned én Meg-váltásomban: és a' te e-röd az én erőtlenségemben tessék-meg. Bár ugyan meg-halni láttassam, tsak te láttassál élni én bennem: hogy így minden tagaim tsak a' te munkáidnak és indúlatidnak lehessenek eszközei. Tégy engemet mint-egy petsétet fzivedre, és buzgó fzerelmed maradjon én rajtam, hogy fenkit te kívülled ne fzerethessek. És adjad, Uram, hogy a' miképen mostan engemet, ez jó-akaratra méltóztattál, hogy a' te Afztalodhoz ülnék és részefülhetnék a' Szent Sákramentomban Kegyelmisségednek Házában, ezen-képen irgalmasságodból ennekutánna ditsöségednek Országában-is Afztalodról ehessem és ihassam. Ke-

.
. .
. .
. .
. .
. .
. .

Tégy engemet mint egy pecsétet fzivedre; és adjad hogy, miképpen most engemet, ez nagy jó akaratodra méltóztattál,

hogy kegyelmeffségednek házában Afztalod felett, a' Sz. Sacramentumban részefülhettem: azon-képpen irgalmasságodból, ennek-utána dicsöfseffségednek Országában-is, telépedheffsem-le Abrahámmal, Ifakal, Jacobbal, és a' több Szentekkel.

Kegyelmeffségedért pénig,

.
. .
. .
. .
. .
oh én Uram, néked tulajdonétoK minden dicséretet, dicsöfseffséget, bölcseffséget, hálá-adáff, tifzteffséget, erot, hatalmat és Felféget, mind öröKkon öröKké!

Amen!

TANULMÁNYOK

gyelmességedért pedig én itt amaz négy Lelkes-állatokkal, és hufzon-négy Vénekkel könyörületességednek széki előtt artzra le-esem, meg-esmérvén hogy te vagy a' ki enge-met meg-váltottál a' te véreddel, és hogy egyedül tsak te töled vagyon az Idvesség. Annakokáért óh én Uram és ISTENem, néked tulajdonítok én minden ditséretet, ditsőséget, böltséfséget, tíztességet, erőt, hatalmat és felséget, mind örökké

Amen.

Összegezve állapítsuk meg, hogy a Tiszáninneri Egyházkerület gyülekezeteiben a 18. század folyamán szinte elenyészett a *Pataki Ágenda* hagyománya. Szélesebb körben (tehát a többi egyházkerületben) való elterjedtségét nem ismerjük. A 19. század elején már semmi nem maradt az akkor elfogadott újabb rendtartásban a hagyományos puritán (a *Praxis pietatis*ből vett) imádságokból. Ma sincs nyomuk a patakinak tekintett szertartási rendben.

Ugyanakkor ez az igen népszerű kegyességi könyvecske a *Bujdosásnak emlékezetköve* még a 20. század elején is őrzött egyes imádságokat, és pedig egyet nem tetemesen átdolgozott alakban, ahogyan ez már Medgyesi Pál életében (saját kurtításával) napvilágot látott, és ahogyan ettől függetlenül Drégelypalánki János megrövidítette, hanem teljesen érintetlen szöveggel. Ezt annál nyomatékosabban kell hangsúlyoznunk, mert amint láttuk, egy másik imádságot ugyanabban az imádságos könyvben szintén változatlanul megőriztek sokáig, de aztán a 19. század elejétől átszilizálva, újraírva jelent meg a későbbi kiadásokban.

CSABA FEKETE

PRAYERS FROM PÁL MEDGYESI'S *PRAXIS PIETATIS* AS EXERCISED IN THE HUNGARIAN REFORMED CHURCH SERVICE AND IN INDIVIDUAL PIETY

In 1643 an important work in reformed sacramental theology by I. Pathai (1555–1632), superintendent, first published in 1593, was republished by the Hungarian puritans. At the end of the book, two prayers from the *Praxis of Piety* were inserted by P. Medgyesi, the editor and a leading Hungarian puritan. Later, for the liturgy of the Hungarian Holy Communion entitled *Liturgia Sacrae Coenae*, published twice in Sárospatak in 1658

and 1659 (or 1660?), both prayers — the public confession and the thanksgiving — were adapted in an even more severely shortened and reshaped text.

In the later history of these prayers, both the full texts and the abbreviated forms survived. First, J. Drégelypalánki (circa 1625 or 1635? – post 1692) reworded them with considerable changes for his *Praxis Pietatis Contracta* (1694). There was also a very popular prayer book, *Bujdosásnak emlékezetköve* [Pilgrimage Memorial Stone], published at least 50 times, the first known edition in 1712 and the last in 1903. Most editions of this prayer book included both these prayers in their complete form.

The text critic demonstrates that the liturgical adaptation of these prayers from the *Praxis of Piety* was differently judged by puritan ministers and believers. The translator and editor P. Medgyesi produced the first abbreviated form to fit well into the service. The somewhat shorter form of the *Liturgia Sacrae Coenae* appears in different ceremonial manuscripts belonging to students or ministers in the 18th century but disappeared from official ceremonial use by the beginning of the 19th century. However, usage of the full form was retained in the afore-mentioned prayer book up to the middle of the 19th century, without any alteration. In some later editions by an unknown editor, the thanksgiving prayer has been reworked. Seemingly, there was no sharp distinction between ceremonial and private use of prayers in the legacy of the Hungarian Reformed Church. Because of new trends in theology, some were discarded by ministers, but kept alive by tradition and popular piety.

A POSONYI MAGYAR MUSA ÉS EGY SAJTÓ- TÖRTÉNETI DOKUMENTUM

Ráday Gedeon írta 1790. február 24-én a következőket az *Orpheust* megindítani kívánó Kazinczynak, aki írásokat kért tőle lapja számára:

Az ur Gyűjteményének második darabjába magam munkátskáiból, rész szerént magam, rész szerént költsönözött nevek alatt többet fogok küldhetni. Consiliarius Darvas Ferencz Urnak bizonyos Moralis verseitis, mellyek meg érdemlik itíletem szerént, hogy valamelly Gyűjteménybe mennyenek, ámbár már a' Musában egyszer bé mentenek, de minthogy a' Musának exemplárjai ritka praenumeransoktól tartatnak meg, hanem többire negligáltatnak, sött elis szaggattatnak, ugy vélem, méltó lesz azon verseket valamely Gyűjteménybe bé iktatni, mivel azokat magától említett Consiliarius Urtól szépen le írva kaptam, és kérésemre ki nyomtattatásokra való szabadtságotis nyertem.”¹

A *Musa*, amelyre az idézett levélrészletben Ráday utal, nem a pozsonyi, hanem a bécsi Magyar Musára vonatkozik. Rádaynak itteni megfigyelése azonban épp a Pozsonyban kiadott lappal kapcsolatban igazolódott be (ahogy a Pesti Magyar Mercuriusszal kapcsolatban is), hogy bizonyosan elszaggatták, mert nem maradt ránk belőlük nagy számban példány.

A legelső magyar nyelvű irodalmi folyóiratokat, a mostoha sorsú melléklapokat nem csak a kortársak nem tartották sokra, de emlékezetüket az irodalomtörténet-írás kánonalkotási műveletei is homályba borították. Ennek oka lehetett a példányok hiánya, amely a melléklap, melléklet formából is adódott, hogy a könyvgyűjtemények, egyszerűen az egységes kötés hiányában, nem őrizték meg őket. A hírlapok mellékleteit, melyeket eleve kisebb példányszámban nyomtatták, az azokra külön előfizetők kapták; az ígélet ellenére rendszertelenül. Ezek a kezdeti kísérletek valóban roppant egyenetlen színvonalon és esetleges szerkesztési elvek szerint álltak össze, ugyanis a cél pusztán üzleti jellegű volt, a piaci versenyben való érvényesülés, és semmilyen konceptuális szándék nem mozgatta összeállításukat. A szövegeket létrehívó szándék jobbára a barokk literatúra-gyakorlás reprezentációs szempontjaiban

---

¹ Kazinczy Ferenc Levelezése: 1790–1802, Levelezés II., közléteszi VÁCZY János, 1891. Bp., 40.

merül ki: névnapok és főispáni installációk ünneplése, megjelenendő könyvek hírelése. Toldy Ferenc irodalomtörténeti elbeszélése ezekről a kezdeti próbálkozásokról szinte már alig vett tudomást. A későbbi irodalomtörténetek pedig csak olyan lapokról beszéltek, amelyek önálló kiadványok formáját öltve láttak napvilágot, és szerkesztőik irodalmi munkássága egyéb szépirodalmi teljesítményeik miatt is figyelemre méltó.

Többek között ennek is köszönhetően volt beilleszthető a Mindenes Gyűjtemény ebbe az elbeszélésbe – Péczely József munkássága² miatt –, bár a folyóirat közleményeinek hatástörténete nem épült be az érdektelenség miatt, noha megkésve elkészült a közlemények repertórium³, ezért a lap – és Péczely – törekvéseiről csak felszínes ismeretek alapján kialakult közhelyek hagyományozódtak tovább. A későn felfedezett, de hamarosan jelentős kultuszt kivívó szerzői névként Kármán József *Urániája*⁴ ellenkező utat járt be. A legnagyobb jelentőségre Batsányi János és Kazinczy Ferenc életrajzának jól dokumentált volta miatt a Baróti Szabó Dávid árnyékban maradó alakjával közösen szerkesztett Magyar Múzeum, illetve a Kazinczy – szabadkőműves nevével – fémjelezhető *Orpheus* tett szert. E három lapnak a Csokonai Könyvtár forráskiadványai keretében indult *Első folyóirataink* sorozatban megkezdődött a filológiai feltárása és megjelent modern kiadása Szilágyi Márton⁵ és Debreczeni Attila⁶ munkájának köszönhetően. Megkezdődött a Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszéke és az Egyetemi Könyvtár által gondozott Digitális Klasszika sorozatban a komáromi Mindenes Gyűjtemény digitalizált kép formájában való közzététele is, az 1789/I. 1–4. szám már interneten elérhető.⁷ Szükséges volna még a melléklapok további feltárása és hozzáférhetővé tétele, illetve a hiányosan és különböző könyvtárakban elszórva megmaradt hírlapok foghíjas „Toldalékai”-nak a feltárása, összegyűjtése és közzététele.

***

1. Az alábbi közlemény egy ilyen mostoha sorsú melléklap, a Pozsonyi Magyar Múzsza feltárására tesz kísérletet. Erre azért is szükség van, mivel a sajtótörténeti

² BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1995.

³ TAPOLCAINÉ Sárny Szabó Éva: *A Mindenes Gyűjtemény repertórium: 1789–1792.*, Tatabánya, 1979.

⁴ SZILÁGYI Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998.

⁵ *Uránia*, szerkesztette SZILÁGYI Márton, Csokonai Könyvtár. Források, Első folyóirataink, Debrecen, 1999.

⁶ *Orpheus*, sajtó alá rendezte DEBRECZENI Attila, Csokonai Könyvtár. Források, Első folyóirataink, Debrecen, 2001.; *Magyar Múzeum* I–II. sajtó alá rendezte DEBRECZENI Attila, Csokonai Könyvtár. Források, Első folyóirataink, Debrecen 2004.

⁷ <http://www.kiad.hu/bibl/mindenes1/index.php>

TANULMÁNYOK

munkákban összemósódn látszik az egymás mellett létező két Magyar Múza, a bécsi és a pozsonyi. Busa Margit sajtótörténeti bibliográfiájának adatai sem mindenkor vezetnek a kutatót eredményhez. A Pozsonyi Magyar Múza esetében a mai könyvtári helyzet nagy eltérést mutat a nyolcvanas években lezárult bibliográfia adataihoz képest.⁸ Busa Margit bibliográfiai leírása az alábbi folyóirat-számokat és lelőhelyeket tartja nyilván:

A' Pozsonyi Magyar Múza. 1787. febr.: A' Po'soni Magyar Múza. 1787. júl.: Magyar Mú'sa. 1788. jan.: A' Pozsonyi Magyar Múza. 1788. febr.: Magyar Múza. 1788. márc.: A' Po'soni Magyar Múza. 1788. jún.: Magyar Múza. Pozsony. 1787. jan–1788. jún. Megj. havonként. Szerk. Tállyai Dániel, „majd” Ungi Pál, 1788. jan.: Szabó Márton. Kiadó, Ny. Patzkó Ferenc Ágoston. 8r.

Lelőhely

Budapest OSZK: 1787. 10–12. sz. – AK: 1787. 1–10., 22–37., 39., 41–50., 52–102. sz.; 1788. 1–34. sz.; 1789. 2. sz. – FSZEK: 1787. júl–dec. sz. nélk.; 1788. jan.–márc.; máj.–jún. – RGy: 1787. jan.–szept.; 1788. jan.–febr. – Sopron ELK: 1787. jan.–nov.

A valós helyzet szerint azonban sem az O[rszágos] Sz[échényi] K[önyvtár]ban, sem az AK [Akadémiai Könyvtárban], sem a Soproni E[angélikus] L[iceum] K[önyvtár]-ában nem lelhető fel egyetlen példány sem. Jelenlegi ismereteim szerint mindösszesen a R[áday] Gy[űjtemény] és a F[ővárosi] Sz[abó] E[rvin] K[önyvtár]-ban lelhetők fel példányok; de azok sem egyeznek ma már a bibliográfia adataival. Az elmúlt években szomorú tényként azt is tapasztaltam, hogy a gyűjteményekben időközben is elkallódnak vagy tartósan hozzáférhetlenné válnak olyan anyagok, amelyeket korábban személyesen volt módomban kézbe venni. De az is okozhatja helyenként a bibliográfiától való eltéréseket, hogy a bibliográfia készítője, amint a leírás végén jelzi, Lakatos L. Lajos⁹ adatait is értékesítette.

Földi János verseinek az RMKT 18. századi sorozatában való kiadás előmunkálatai miatt a Pozsonyi Magyar Múza egy idő után nagyon is fontos lehetséges forrássá vált, mivel Földi kapcsolatai, anonim publikációs gyakorlata miatt tüzetes átvizsgálása indokoltá vált. Ezért igyekeztem utána járni, és nem

---

⁸ *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849.* A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Az adatokat gyűjtötte, a bibliográfiát összeállította és a szöveget gondozta V. Busa Margit. (Kézirat gyanánt) Budapest, 1986. I.

⁹ Busa Margit, *uo.*: „Lakatos L. Lajos: A magyar őshírlapok bibliográfiájához. In. MKsz. 1937. 341–343.”

csak a Busa Margit által feltüntetett, hanem más gyűjteményekben is a még fellelhető példányoknak. Így a kutatás kiterjedt Bécs, Pozsony, Kolozsvár, Marosvásárhely, Keszthely, Sárospatak, Debrecen közgyűjteményeire, de sajnos sehol nem maradt a Pozsonyi Magyar Múzsából egyetlen példány sem. Az itt következő írásban megpróbálom összefoglalni mindazt, amit a lap történetéről sikerült összegyűjtenem, vagyis a fellelhető példányok és más források alapján a rejtélyes sorsú Pozsonyi Magyar Múzsáról megtudtam.

2. Az első hazai irodalmi folyóiratok recepciós történetére is érvényes, ami Toldy Ferenc irodalomtörténet-írói munkásságának mítoszteremtő törekvéséhez kapcsolódik, aki a kezdetek megteremtésének ideologikus szándékai miatt olyan éles határpontokat és a határpontokkal járó cezúrákat jelölt ki, mint az 1772-es év korszakkezdő szerepe¹⁰, vagy Kazinczy és iskolájának megjelenése a *hanyatlásnak, pangásnak* tekintett 18. század első fele után. Azonban ha a folyóiratok alakulástörténetét vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy sem az Orpheus, sem a Magyar Múzeum, sem a Mindenés Gyűjtemény nem volt előzmények nélküli vállalkozás. Ösztönzőik pedig egyrészt a korabeli magyar, másrészt a magyarországi német és latin nyelvű folyóiratokban, hírlapokban lelhetők fel.¹¹ Példának okáért a Bessenyeinek tulajdonított tervezetek és szándékok, amelyek egy tudós társaság felállítására, grammatika írására, lexikon szerkesztésére, a tudományos könyvkiadás megteremtésére irányulnak, már sokkal korábban, Bod Péter és Ráday Gedeon terveiben¹² is megfogalmazódtak. Bessenyei csupán újra felveti ezeket a témákat, és ismét hangot ad ezeknek a régi-régi kezdeményezéseknek.

A hazai hírlap- és folyóirat-irodalom kialakulásának történetét tárgyaló írások fontos szerepet tulajdonítanak az első magyar nyelvű újságnak, a Pozsonyi Magyar Hírmondónak. Rövid története elvileg feltártnak tekinthető, noha közleményeit, szerkesztési elveit igazából semmilyen szisztematikus elemzés nem tárta fel. De erről a hírlapról ez ideig sem repertórium, sem regiszter nem készült, amely segíthetné a több évfolyamban és a számok között való eligazodást. És ahogy a korai hírlapjaink esetében általában igaz, a Pozsonyi Magyar Hírmondó esetében is feltáratlan az irodalom- és kultúr-történeti szempontból legfontosabb toldalékok, mellékletek szerepe és hatása. A korabeli hírlapok szerkesztését, szerkesztői tevékenységét illetően is nagy a bizonytalanság és az információhiány. Összességében úgy tűnik mindezek

---

¹⁰ CSETRI Lajos: *Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszzerű kérdései, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996., 13–33.)*

¹¹ SZILÁGYI Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998.

¹² KISS Áron: *Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz könyvgyűjtési ügyekben = Magyar Könyvszemle, 1882. 257–263.*

TANULMÁNYOK

alapján, mintha a Pozsonyi Magyar Múzsza kevés nyomot hagyott volna maga után. De közelebbről szemügyre véve a forrásokat, ez a megállapítás nem teljesen állja meg a helyét. Ezekre a homályban maradt vonatkozásokra lettem figyelmes, amikor a Földi János – és Ráday Gedeon – verseinek újrakiadását célzó munka során kutatni kezdtem a lap történetét, közleményeinek célzatosságát. És amikor az egyik közlemény ismerősnek tűnt, s ezért jobban utánanézttem a név nélkül és töredékesen megjelent közleménynek, izgalmas meglepetéssel szembesültem, fellelve Földi eddig ismeretlen munkáját a lapban.

3. A magyar irodalomtörténet kezdeteinek történéseit vizsgálva az is láthatóvá válik, hogy nem csak a művészség Horváth János által vallott elvével szorosan összekapcsolódó elvárás érvényesítése lehetett oka az esendő és esetleges mellékletek, toldalékok elfelejtődésének, hanem az irodalom intézményesülése és a személyi kapcsolatok – nem eléggé vizsgált, nem eléggé tudatosított – jelentősége is. A két melléklet szerkesztői személyes teljesítményként nem hoztak létre ugyanis olyan életművet, amely az irodalomkutatók számára tanulmányozható, integrálható folyamatokba, szélesebb elbeszélésekbe beilleszthető volna. A szerzőfunkció hiányában a személytelen folyamatokat kellene vizsgálni, mivel az elmozdulások nem kapcsolhatók kiemelkedő jelentőségű művészekhez. Az egyetlen irodalomtörténeti portré műfaja által megragadható szerző, a mindkét Múzsza létrehozását kezdeményező Szacs vay Sándor nem volt szépíró, csupán újságíró illetve szerkesztő, amely funkciónak önmagában a Nyugat megjelenéséig nem volt presztízse irodalmi kultúránkban. Szacs vay emberi hibái, felnagyított botlásai, jellemének közhelyszerűen hagyományozott fogyatékos ságai és szerepének, működése megítélésének gyors, negatív változása pedig hamarosan árnyékot vetett a Bécsi Magyar Múzsára, és – ameddig szerkesztette – a Pozsonyi Magyar Múzsára is.

4. Közelebbről nézve a jozefinizmus korának kedvező cenzurális és kiadáspolitikai klímája alatt összetorlódtak a megjelenő hírlapok és folyóiratok. Ennek a „pezsgésnek” meghatározó, fontos alakja volt Szacs vay Sándor, aki 1758-ban (vagy fia, Szacs vay Zsigmond levele szerint 1752-ben¹³) született Vétsen, székely birtokos családban. 1815-ben Kolozsváron halt meg. Vagy 57, vagy 63 évet élt. 1790-ben feleségül vette a kolozsvári főbíró lányát, Szathmáry Pap Juliánnát. Nagyenyeden és Debrecenben tanult, majd Bécsbe ment. Innen visszatérve 1793 után Kolozsváron telepedett le, így tudta Jakab Elek. Egy másik verzió szerint Kolozsváron és Debrecenben tanult¹⁴, ezt követően Pozsonyba utazott, ahol 1780–81-ben a pozsonyi evangélikus líceumban

¹³ JAKAB Elek, *Szacs vay Sándor*, in *Figyelő* 1881. XI. 161–174; 252–267; 321–346. Az utalás helye: 165

¹⁴ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII. kötet, Bp., 1909., 282 skk.

folytatta tanulmányait. Innen került Bécsbe, ahol jogot hallgatott. 1784-ben újra Pozsonyban találjuk, a nyomdatulajdonos Patzkónak dolgozik. A jozefinizmus híveként tért vissza Pozsonyba, Patzkó alkalmazza a *Magyar Hírmondó* szerkesztésében, elindításában. Jakab Elek Szacs vay Zsigmond levelére hagyatkozva azt is megjegyzi, hogy a bécsi egyetemi tanulmányai után „rövid utazást tett Német- és Franciaországban, honnan vissza térve, Bécsben a szabadkőművesi páholyban megismerkedett a II. József császár kabinet titkárával, Grossingerrel, és ezen ismeretség eredménye lett az, hogy később egy *bécsi Magyar Hírlap* szerkesztésére fölszólított.”¹⁵ A mondat szenvedő szerkezete azt sejteti, hogy a székely nemességgel bíró fiatal ember, a jozefinizmus hívévé, vagyis az országnak a nyugat-európai eszmék szerinti modernizálásának hívévé válik. Ez mintegy törvényszerűen vezeti el a szabadkőműves mozgalomba, ahol Grossinger – mintegy a császár utasítására – megbízza szerkesztői tevékenység folytatásával. Az általa szerkesztett hírlap, a Bécsi Magyar Kurír képviselte is 1790-ig a kormányzat által is bátorított törekvéseket: „II. József korának két uralkodó eszméje volt, *egyik* a papság, *másik* az arisztokratia hatalma megtörése, hogy az elsőről a hatalom a császárra, utóbbiról a jog a népre, az egyénre szálljon.”¹⁶ Jakab Elek azzal a feltételezéssel egészíti még ezt ki, miszerint „Szacs vay vallotta és híven szolgált ez elveket. Hihető, hogy hírlapi engedélyének is föltételül volt ez kikötve.”

5. Jakab Elek feltevése szerint Pozsonyba 1779 júliusában érkezhettek Szacs vay. A német nyelvű polgárság lakta Pozsony ekkor mintegy Bécs elővárosa, a császári örökös tartományok és Magyarország közötti kapcsolatokat létesítő politikai színtér. A nyomdatulajdonos Patzkó, aki a vállalkozás tőke és infrastrukturális háttérét biztosítja, Ráth Mátyás segítségét igénybe véve, aki a szerkesztés bér munka jellegű részét vállalja magára, 1779. július 1-jén hirdette meg a Magyar Hírmondót. A megjelenés a szükséges engedélyek beszerzése miatt a következő év január 1-jéig toló dott át. A Hírmondó mellett – Jakab Elek feltételezése szerint – Szacs vay munkatársként dolgozhatott mindaddig, míg Ráth Mátyás visszavonulásával egyedüli szerkesztője lett az újságnak. Bizonytalan, hogy a tényleges szerkesztést mikor vette át Szacs vay, ezen a ponton az adatok egymásnak ellentmondanak. Jakab feltételezését konkrét adat nem támasztja alá. Ezért az is bizonytalan, hogy 1779 és 1784 között Szacs vay kapcsolatban állt-e, és ha igen, milyen kapcsolatban a Pozsonyi Magyar Hírmondóval.

Jakab Elek megállapítása részben feltételezésen alapul: „1780-tól 1782-ig mint munkatárs, 1783-ban, mint valószínűleg társ-szerkesztő, 1784-ben és azontul 1786. április haváig mint önálló szerkesztő”¹⁷ dolgozott a pozsonyi

---

¹⁵ JAKAB Elek 166.

¹⁶ JAKAB Elek 262–264.

¹⁷ JAKAB Elek 171.

TANULMÁNYOK

újságnál. Láthatólag Jakab visszavetít egy a későbbiekben megszokott és bejáratott újságírói karriert, amellyel ugyanakkor sikerül is kitölteni Szacsvay életpályájának ismeretlen éveit. Ráthnak a laptól való távozása után Szacsvay szerződik Patzkóval az elvégzendő munkára. Az adatok szűkösségében a feltételezésekre hagyatkozva úgy tűnik, hogy Szacsvay – Ráthtal ellentétben – kiváló üzleti érzékkel bírhatott. A későbbiek fényében láthatólag ez, az anyagi részesedés kérdése vezethette el a Patzkóval való szakításhoz, a bécsi székhely választásához és a saját lap indításához. Szacsvay családi és anyagi hátterének ismerete hiányában az is feltételezhető, hogy az 1790-ben kötött házassághoz nem csak feltételezhető társadalmi presztízse és nemesi jogállása segíthette hozzá, hanem az eltelt évek során, a lapkiadásból származó vagyona is. Az 1780-as évek közepén a magyar nyelvű lap a növekvő konkurencia, a szűk piac miatt, a lanyhuló olvasói érdeklődés felkeltésére új eszközökhöz nyúlt. Ekkor merült fel, a német és latin minták alapján, a piacbővítés lehetőségeként a rendszeresen megjelenő melléklap indítása. Mivel a heti kétszeri megjelenés és a szűk terjedelmi lehetőségek miatt kialakult rendszertelenül megjelenő bővítmények, a „Toldalékok” gyakorlata igen csak szegényes lehetőségeket kínált a döntően politikai-közéleti anyagot közlő hírlapok számára. Az ettől a profiltól eltérő közlemények, literatúrai dolgok, alkalmi versek, szórakoztató célzatú munkák, a laptulajdonos nyomdász kiadványainak ismertetése és hasonlók igényelték volna a terjedelem bővítését. Ennek az igénynek a megoldására merült fel a szórakoztató, gyönyörködtető irodalmi melléklap indítása, amely egyúttal a bevétel növelésével, a piac bővítésével kecsegtetett. Az ötlet, úgy tűnik, mintha Szacsvaynak jutott volna az eszébe.

Ugyanakkor a sajtótörténeti szakirodalmat olvasva úgy tűnt fel számomra, hogy kevésbé ismert a két Magyar Múzsza indításában Szacsvay tényleges szerepe, illetve a két melléklap létrejöttének összefüggése. Nem láttam hasznosítva a sajtótörténeti összefoglalókban a lapalapítási kísérletről beszámoló, önálló nyomtatványként megjelent, előfizetőket toborzó felhívás adatait. A nyomtatványra véletlenül bukkantam rá, amikor a sárospataki kollégium könyvtárában kutattam a Pozsonyi Magyar Múzsza fellelhető számai után. Ezért indokoltnak tartom a „Tudósítás” címet viselő felhívást teljes terjedelmében közölni a Függelékben.

6. A továbbiakban a pozsonyi *Magyar Hírmondó* című újság melléklapjaként megjelenő irodalmi melléklap történetét kíséreltem meg feltárni, és a rendelkezésre álló adatok fényében minden feltárható adatot összegyűjteni vele kapcsolatban. Patzkó István 1779-ben szerez tíz évre kizárólagos jogot arra, hogy Magyarországon magyar nyelvű újságot indítson. Az első magyar nyelvű újság 1780. január 1-jén indult meg Ráth Mátyás szerkesztésében Pozsonyban, *Magyar Hírmondó* címmel. 1782 végével Mátyus Péter vette át a szerkesztést,

majd egy év múlva, 1783 decemberében Révai Miklós. A rendelkezésre álló adatok szerint őt követte Szacs vay Sándor 1784 közepétől. Jakab Elek korábban idézett feltételezését nem támasztja alá egyértelmű adat. Az bizonyosnak látszik, hogy nem tőle származik a melléklap indításának gondolatata. Szacs vayt azonban már 1786-ban Barczafalvi Szabó Dávid váltja fel, aki azonban ugyanezen év végével felhagy az újságírással. Ekkor, az 1787-es évvel veszi át az újság szerkesztését és írását Tállyai Dániel és Ungi Pál. Ebben az évben jelenik meg először a Pozsonyi Magyar Múzsza. Ekkor azonban Szacs vay már Bécsben dolgozik. Majd 1788-ban Szabó Márton folytatja a lap ügyeinek intézését. 1788. október 8-án bejelentik, hogy a Pozsonyi *Magyar Hirmondó* Pestre teszi át a székhelyét, és *Magyar Mercuriusra* változtatja a nevét. 1789 elején a cím még kicsit módosul, ettől kezdve *Magyar Merkur* név alatt jelenik meg, de már nem sokáig, mert ez év végével a konkurencia miatt, illetve a Patzónak 1779-ben tíz évre adott kizárólagos magyarországi újságkiadás jogának leteltével, megszűnik. Röviden ennyit lehet tudni a sajtótörténet adatai alapján az első magyar hírlapról.

A melléklap gondolata, amely tudós és szórakoztató literatúrai dolgokat tartalmazna, a hírlapok jövedelmező üzleti vállalkozássá válása után, a rendszeres sajtótermékek olvasása iránti igény felkeltésének jegyében erősödik meg. Az első magyar nyelvű hírlapot megindító Rát Mátyás tervei számára az ösztönzést az ugyancsak Pozsonyban tevékenykedő Windisch nyújtotta, aki a hírlapjaihoz kapcsolódóan melléklapot és folyóiratot is kiadott. Ráth már 1785-ben tervezett két társával, Révai Miklóssal és Szerencsi Nagy Istvánnal két eltérő profilú melléklapot kiadni: egy havi rendszerességgel megjelenő irodalmi lapot, főként versek közlésére, illetve egy másikat, *Közhaszonra való Levelezés* címmel.¹⁸ De mivel ezekre önálló lapként nem sikerült engedélyt kapni, ezért döntöttek úgy, hogy a már bevett és engedélyezett újságokhoz kapcsolódóan valósítsák meg tervüket. A sajtótörténet Kókay György által írt fejezete¹⁹ a következőt jegyzi meg: „Elsőként Barczafalvi Szabó Dávid vetette fel egy *Magyar Múzsának* a gondolatát, amit előbb Szacs vay *Magyar Kurírja*, majd a pozsonyi *Magyar Hirmondó* valósított meg.”²⁰ Ezek szerint előbb a Szacs vay Sándor által 1786-ban²¹ Bécsben alapított *Bécsi Magyar Kurír* melléklapjaként 1787 elejétől a *Bécsi Magyar Múzsza* indult, majd azt követően a Pozsonyi Magyar Hirmondó melléklapjaként a *Pozsonyi Magyar Múzsza*. A Patzók által birtokolt kizárólagos jog miatt Szacs vay Bécsben indít magyar nyelvű hírlapot,

¹⁸ KÓKAY György – BUZINKAY Géza – MURÁNYI Gábor, *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Szerk. KÓKAY György, Bp., 1979. 208.

¹⁹ KÓKAY: i. m. *A magyar sajtó története a kezdetektől 1849-ig* című fejezet Kókay György munkája. A Pozsonyi Magyar Múzsára vonatkozó rész: 208–211.

²⁰ *Uo.*, 208.

²¹ A Debreceni Kollégium példányában az első, mutatószám dátumaként az 1785-ös esztendő szerepel, de ez nyilván csak sajtóhiba lehet.

TANULMÁNYOK

nem nagyon gondolkodva a címadáson. A két egymással ettől kezdve versengő lapnak ugyanazon a piacon való megjelenésétől kezdve válik létkérdéssé a melléklap indítása, mint az olvasókért vívott harc új eszköze. Mindez természetesen azt is magában rejti, hogy sem szellemi koncepció, sem kulturális szándék nem kapcsolódik ezeknek a lapoknak a létrejöttéhez. Ez a gyakorlatban kétarcúnak bizonyul: a Pozsonyi Magyar Múzsza esetében a gyors szétzilálódás felé vezet, míg a Bécsi Magyar Múzsát hosszú ideig életben tartja a piaci kényszer.

A sajtótörténeti elbeszélések még azt fűzik mindehhez hozzá, hogy a melléklap indítását az ösztönözte, hogy a hírlapokat ezáltal tehermentesítsék az irodalmi és tudományos jellegű közleményektől. Ezek valóban alacsony színvonalú, vegyes tartalmú, szerkesztetlen kvázi hírlapok voltak. Ám mivel jó ideig versenytársak nélküli kiadványokként töltötték be egy olyan funkciót, amelyre egyre nagyobb igény mutatkozott, nem elhanyagolható a hatásuk, noha nehezen megragadható. A Pozsonyi Magyar Múzsára vonatkozóan különösen elmondható, hogy azt a kiadó nyomdász-tulajdonos amolyan reklámújságként használta. Nagy terjedelmű szemelvényekkel töltve meg az egy ív terjedelmű számokat, megjelent vagy a megjelenés előtt álló munkák leírásával, a bibliográfiai ajánlók terjedelmes közlésével reklámcélokat szolgált. A kiadótulajdonos, Patzkó szándékai lenyomataként a tulajdonos üzleti érdekeinek rendelődött alá a Pozsonyi Múzsza. A számok lassan ki-kimaradnak, egyre hosszabb részletek kerülnek be Patzkó nyomdájának kiadványaiból, a szerkesztők vagy nincsenek, vagy gyorsan váltják egymást. A folyamatosan romló helyzetnek oka lehet továbbá az is, hogy talán már érezte a hatását a versenytársak megjelenése. A komáromi Mindenés Gyűjtemény és a kassai Magyar Múzeum készülődésének híre hamar elterjedt az országban, és megjelenésük a fizetőképes kereslet igényeit messzemenően kielégítette. A bécsi és a pozsonyi, és majd a komáromi lapnak a hanyatlásához is nagyban hozzájárult az, hogy a Kassán szerkesztett, ám kezdetben Pesten, az ország új szellemi és kulturális középpontjában nyomtatott Magyar Múzeum több olvasmányt kínáló ritkább megjelenése – a korabeli postai szállítás körülményeit is figyelembe véve – nagyobb versenyképességgel rendelkezett.

7. A piaci környezet, akárcsak a terjesztés nehézkessége jobban kedvezett az almanach vagy a zsebkönyv jellegű kiadványoknak, mint a postalevelek mintájára – ahogy a Bécsi és Pozsonyi Magyar Múzsza esetében – a heti vagy havi rendszerességgel történő megjelenésnek. A Bécsi Magyar Múzsáról azt tudjuk, hogy „1787 elejétől kezdve hetenként kétszer jelent meg, a *Magyar Kurír* melléklapjaként”.²² A *Pozsonyi Magyar Múzsával* kapcsolatban a sajtótörténeti

---

²² KÓKAY Gy., 209.

összefoglaló a következőket írja: „1787 februárjától a pozsonyi *Magyar Hirmondó* is indított egy melléklapot, *Pozsonyi Magyar Múzsza* címmel. Az a körülmény, hogy ez nem úgy, mint Szacs vayé: hetenként kétszer, hanem csak havonta jelent meg, megvédte a lapot attól az elsekélyesedéstől, ami a bécsi *Músat* jellemezte. Szerkesztőjének személye ezúttal is megegyezett a főlapot akkor író szerkesztőkkel: Ungi Pállal, majd Szabó Mártonnal. E melléklap nem annyira verseket, mint cikkeket, tanulmányokat és könyvismertetésekét közölte.”²³ Az idézetnek a Pozsonyi Magyar Múzsára vonatkozó megjegyzése inkább a közvetítő szakirodalomból átvett megjegyzéseken, vagy azon a feltételezésen alapulhat, hogy a havi egyszeri megjelenésnek maga után kellett volna vonnia a magasabb színvonalat. Ez a pozsonyi lap esetében aligha történt meg. Inkább az a fejezet egyik korábbi helyén megfogalmazott általános feltevés tér itt vissza, amelynek általánosságban igaznak kellett volna lennie: „A magyar nyelvű folyóirat-irodalom megindulását is melléklapok vezették be, melyeket a pozsonyi és a bécsi magyar újságokhoz csatolva jelentettek meg. Az volt a feladatuk, hogy e hírlapokat tehermentesítsék az irodalmi és a tudományos jellegű közleményektől, ezért tartalmuk főleg a korabeli átlagízlést tükrözte. Ez főként a Magyar Kurír melléklapjaként 1787-től hetenként kétszer megjelenő bécsi Magyar Musára áll.”²⁴ Ez sem állja meg a helyét a gyakorlatban, inkább az idealizált célképzetként fogalmazható meg. A valós történések Szacs vay piacteréről, az új lap indításának anyagi alapját megteremtő szándékából eredeztethetőek. A két melléklap fennmaradása pedig a piaci verseny és a tulajdonos kiadó reklámcéljai által magyarázható.

8. Amint a Függelékben közölt híradásból kitűnik, Szacs vay lapalapítási szándéka itt még összemosódni látszik egy a *Hirmondó* mellett indítandó másik lap tervével. A Tállyai és Szacs vay által jegyzett felhívás felveti azt a megválaszolhatatlannak tűnő kérdést, hogy vajon hol, melyik nyomdában készült el a felhívás. Patzkó kizárhatónak tűnik, hiszen neki aligha lehetett érdeke még egy lapot indítani, viszont a tíz évre általa birtokolt kizárólagos jog miatt más nem indíthatott – a siker reményében – sem Pozsonyban, sem Magyarországon magyar nyelvű hírlapot. Ezért Szacs vaynak Patzkót megkerülve kellett ezt a felhívást kibocsátani. Ez annál is inkább valószínűnek látszik, mivel Patzkó – feltételezhetően amint üzleti érdekeinek sérelméről értesült – siet tiltakozni a felhívás ellen és tájékoztatni olvasóit.

Szacs vay Sándor 1786 áprilisában már bizonyosan Bécsben van, és megszerzi a *Bécsi Magyar Kurír* megindításához szükséges engedélyt, melyet 1793-ig szerkesztett. Alighogy elindítja Bécsben a hírlapot, azonnal a Pozsonyban kelt felhívás szerint eltervezett melléklapot is megindítja. A Bécsi Magyar

²³ KÓKAY Gy., 209.

²⁴ KÓKAY Gy., 43.

TANULMÁNYOK

Musa vegyes volt, és alacsony színvonalú, de az a megjegyzés, mint már utaltam rá, aligha állja meg a helyét, hogy a Pozsonyi újság melléklapja lett volna a színvonalasabb. A Pozsonyi Magyar Múzsának nem volt olyan közleménye, amely hatást gyakorolt volna a magyar szellemi élet alakulására, és olyan közleménye sem, amely emlékezetes maradt volna. 1793 után a Bécsi Magyar Kurírt Decsy Sámuel szerkesztette. 1789 után megjelent egy másik, komoly versenyt jelentő hírlap Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, amely színes rézmetszetekkel is „kedveskedett” az olvasóinak. A Pesti Magyar Merkur tulajdonosa, Patzkó 1789. december 16-án bejelenti, hogy a hónap végével hírlapja végleg megszűnik. A következő évben meghal II. József, és az egyre szigorodó cenzúra beavatkozik a lapok sorsába.

9. A Pozsonyi Magyar Múza megindításával szorosan összekapcsolódott Szacs vay neve. Ő azonban – Kókay adatai alapján úgy tudjuk –, a pozsonyi *Hirmondót* csak 1784. július 3-tól 1786. május végéig szerkesztette. 1786. június 21-től már megint Barczafalvi Szabó Dávid szerkeszti a lapot, az év végéig. Az ekkor már purista Barczafalvi veti fel a melléklapok indítását, és nem a lap tehermentesítése, hanem a purista szóújítás fórumaként: „Az új szók elbírálásával kapcsolatban ő vetette fel elsőként a *Magyar Múza* és más tudományos újságok kiadásának szükségességét, sőt azt ígérte, hogy megpróbálja ezek létrehozását.”²⁵ Barczafalvi azonban nem volt szerencsés purista, így a következő év, 1787 első felében Tállyai Dániel, majd az év derekától Ungi Pál vette át a lapot. 1788-ra pedig Szabó Márton követte őket. Míg nem 1788. október 8-án bejelentik a lap Pestre költöztetését. A pozsonyi *Magyar Hírlap* 1787-ben már száraz, unalmas lap. Hanyatlását a versenytársak szaporodása és erősödése csak meggyorsította.

A Pozsonyi és a Bécsi Magyar Múza megindítása a dokumentumok alapján Szacs vay Sándor kezdeményezése, mely Windisch és Barczafalvi Szabó Dávid terveire megy vissza. Jakab Elek azt írja, hogy „1786. áprilisban külön lap megindítási szándékát kihirdette”. Nem részletezi, hogy ez miképpen történt. Úgy tűnik, erre csak az 1786. június 3-ai számból idézett Patzkó-levél alapján utal. Mivel Patzkó Istvánnak kizárólagos joga volt magyar nyelvű újság kiadására Magyarország területén, a levél ezt az érdekvédelmet támasztja alá: „Felkérjük előfizetőnket, hogy a következő félévre a *Magyar Hirmondóért* az előfizetést nem egyebüvé, hanem egyedül s egyenest a helybeli cs. kir. postahivatalnak, még pedig Patzkó nevére küldjék be, különben magoknak tulajdonítsák kárukat, ha pénzeiket olyan személyeknek küldik, kik minden kir. engedelem nélkül magyar ujság írásához fogni és a *Magyar Kurir* és *Magyar*

---

²⁵ KÓKAY *i. m.*, 101.

Muzsa név alatt kibocsátni már magokat titkos úton jelentették. Ezek a személyek *Thállyai Dániel* és *Szacsvay Sándor*. Ezek a milyen fényes ígéretet tettek, a magok a végre kibocsátott, még addig fővény fundamentumon épülő, minden kir. engedelem nélkül költ tudósításokban: ugyanolyan szemesnek kell kinek-kinek lenni a nekik való hiteladásban. Ezt csak azért jelenti – úgymond a kiadó – hogy azután rá senki se vessen, ha kárt vall.²⁶ Patzkó István aggodalma nem volt alaptalan. Azonban, hogy mit ért azon, hogy „titkos úton”, illetve azok a „fényes ígéret”-ek, melyeket királyi engedély nélkül tettek meg, miben is álltak, ezzel sem Jakab Elek, sem a későbbi sajtótörténeti írások nem foglalkoznak.

10. Szacsvay szerkesztői tudósításai szerint úgy tűnik, az új lap indításához felhasználta azokat az előfizetési díjakat, amelyeket a pozsonyi újságra tettek. A Függlékben közölt hirdetés egyértelműen a Patzkóval való szakítás után íródott, melynek aláírói mint leendő laptulajdonosok és szerkesztők lesznek érdekeltek a két kiadvány, a hírlap és a két melléklet (ekkor még a gyermekeknek szánt szombati melléklettel három kiadványról kellene igazából beszélni) minél magasabb színvonalának folyamatos fenntartásában. Szacsvay az 1780-as évek nemzeti érzületére is rájátszik, amikor a nyomdász idegen ajkúságát, mint a hazai dolgok iránti érzéketlenség okaként, saját vállalkozása melletti érvek közé emeli. Nem tisztázható, hogy vajon abból keletkezett a vita közöttük, hogy Szacsvay két év alatt megsokszorozta az előfizetők számát, ám szerkesztői bére nem emelkedett. Utólag aztán, a Kurír megindítását követően azoknak, akik nem kívánták a bécsi Kurírt járattani, az összeget visszafizette. „A kik nekünk egy évre 10, félévre 5 firtot a *Magyar Kurír*-ra és *Magyar Muzsá*-ra Bécsbe felküldenek, minden héten két árkusból álló ujságot kapnak, azaz, egy árkus közönséges és társaságbeli híreket és egy árkus tudománybeli dolgokat a *Hamburgi* és *Lipcei* tudós-levelek szerint...”²⁷

Szabadelvűsége miatt, amint arra Jakab Elek utal, bizalmatlanság élt Szacsvayval szemben. A korabeli hírlapok egy-két szerkesztővel dolgoztak, ezért nélkülözhetetlen volt a tudósító-hálózat, azoknak a levelezőknek a segítségével, akik az ország valamely fontosabb városából rendszeresen hírekkel, beszámolókkal, leírásokkal és adatokkal látták el a hírlap szerkesztőit. Szacsvay tőkéjét ez a hálózat jelentette az új lap alapítására, amelyet – mint a Magyar Hírmondó következő szerkesztőjének jegyzetéből kiderül²⁸ – magával is vitt a kizárólagos jog miatt csak Bécsben megindítható új lapjához. A Múzsával kapcsolatban kinyilvánított szándékai a jozefinizmus jegyében jelölik ki annak feladatát. A *Magyar Musa* második számában olvassuk ezt: „E lapnak –

²⁶ JAKAB Elek 171–172.

²⁷ 1787. I. szám és VIII. szám 64. lapon. – JAKAB 173.

²⁸ Pozsonyi Magyar Hírlap 1786. június 21. 48. Levél ; JAKAB i. m., 172.

TANULMÁNYOK

úgymond – célja az, hogy azokat az új dolgokat, melyek a tudományoknak és a szabad s szép mesterségeknek kerületében befoglaltatnak, született anyanyelvünken meg vigye az ezek után szomjuhozó nemes lelkeknek...”²⁹

A magyar folyóirat-irodalom kezdeteit jelentő két kiadványt a piac igényei, a két hírlap, a pozsonyi és a bécsi közötti verseny hívta életre. 1787. január 2-án látott napvilágot Bécsben a Magyar Kurír és a Magyar Múza első száma. Mindkét kiadvány 1793. február 1-jéig jelent meg változatlan formában. A pontosság kedvéért hozzá kell tenni, hogy Új Bécsi Magyar Múza név alatt történik még egy kísérlet ennek a melléklap formának az életben tartására, de ez a próbálkozás a napvilágot látott számok alapján gyaníthatóan az 1795-ös év cenzurális szigorításai nélkül is elhalt volna.

---

²⁹ JAKAB Elek 173.

FÜGGELÉK

TUDÓSÍTÁS*.

Kedves Magyar Hazánk! Nagy érdemü Hazafiak! Különös tiszteletre méltó É. Olvasók!

Midőn mi a' régi viselt-dólgoknak írásban maradt Tükörébe tekintvén, elménknek gondolkozó tehetségével, az egymás-után el-folyt esztendőknék egynéhány száz grádits-fogain vissza lépintünk, úgy tapasztaljuk, hogy eleitől-fogva a' leg-nagyobb dolgok-is egy mákszemnyi, vagy legalább a' dolog nagyságához képest igen kitsiny punktumon kezdődtek.

Amaz egy természeti teréhvel született két Atyafi: *Romulus*, és *Rémus*-által épített 7. hegyeken fekvő híres Róma Várossa, tsak egy könnyen-által ugordható Sántzal vala leg-előbb környül-vév: a' dólgokat naponként tökéletesebbitő elmés szorgalmatosság vitte mostani virágzó állapottyára. – A' leg-nagyobb folyó-vizek könnyen bé-dugható apró kútfejetskékből vették eredeteket, mellyek idővel mélyebb árkot ásván, 's több apróbb na[2]gyobb patakotskákat vévén kebelekre, úgy lettenek *Dunává*, *Tiszává*, *Marossá*, 's *Szamossá*. Az elmés szorgalmatosság azután épített még örlő 's más malmokat reája, azután hányt széllyel azon akadályokat, mellyek-nélkül már most sok költségnek kedvező terhes hajóknak adnak szabad útát. Egy szóval, minden világi dólgok (minthogy nem tellyes tökéletesek) a' természetnek olly törvénye alá rekesztettek, hogy azoknak kitsiny kezdetek a' tehettséggel össze-ragasztott elmés szorgalmatosság-által tökéletesebbithetődjenek; a' honnan mindőn a' jó Kertész Gazda észre-vészi, hogy az ő gyümöltsfája sárga leveleket hozó északi árnyákban lévén, a' föld' természetével éppen ellenkezvén, vagy más közel-lévő fáknak magossabbra nőtt ágaitól el-nyomatván, apró, férges,

---

* *Tudósítás. a M. Kurir és a Posonyi M. Musa felől.* Lelöhely: Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára. Jelzet: MM 43.

TANULMÁNYOK

ízetlen, éretlen le-hulló, vagy éppen semmi gyümölcs-fáját okos szorgalmatosságával tökéletesebbíti.

Hetedik esztendje már, hogy a' Posonyi Magyar Ujságnak kitsiny magotskája egy nagy érdemü tudós kéz (T. T. – R – M– Úr) [Ismeretlen kéz a lapszélre jegyzetet fűzött a monogramhoz: *Tiszt. Tudós Ráth Mátias*] által Posonyba plántáltatott vala; kinek gond-viselése-alatt hogy nevededett, virágzott, és melly gyümölcsöket termett légyen ezen hasznos Hazánk' élő fája; nem mi, a' Haza tehet erről ítéletet. – Minek-utánna ezen nagy érdemü Tudós Gondviselő-által ezen kezdetében-is mindjárt kellmetes gyümölcsökkel kedveskedett Plánta árvaságra hagyattatván, a' sok Gazda-között, tsak egy esztendőnek el-folyása [3] alatt-is három különböző kezeken meg-fordult vólna; jól tudják az É. Olvasók, tapasztalta a' N. Haza, bizonyságok ezen élő-fának imitt amott meg-maradott levelei, melly viszontagságokon ment légyen keresztül!

Már két esztendeje, miolta ezen Olvasó szemek-előtt lévő Levélnek Írója SZATSVAY SÁNDOR ezen plántának egyik művesse; ki egész esztenedei tartó nyavallyájának idejében kezdett vala ennek mivéléséhez. – Azon időnek el-folyása-alatt, valamint egy részre-hajlás, és meg-rögzött ítélet tétel-nélkül Irónak a' Haza született nyelvén költ közönséges Leveli szükségesek és hasznosok; szintén úgy igyekezünk vala ezeknek tökéletesebbithetéseken. – De ezen Plántának éppen gyökerén lévő akadályok, mellyket rész-szerént el-halgatunk, az Irónak egy Haza nyelvében néma Könyv-nyomtatótól-való függése, és más efféle gátok, mellyeknek tsak az említésektől-is az Érdemes Olvasónak-előtt tulajdon ortzánk' pírúlása el-tilt; mind olyan gátok valának, mellyek-miatt szívesen óhajtott tzelunkat, az az: ezen Plántának, a' Magyar Ujságoknak nevededését, tökéletesebbedését nem hogy el-értük vólna, de még annak valaha ezen állapotban-való el-éréséről-is kételkedünk. Mit tselekedünk hát? Hogy a' mi Magyar Levelink mind a' külső és belső Történetekre nézve, mind a' Felsőes Királyi Kegyelmes Rendeléseknek született nyelvünkön-való ki-hirdetésére, mind a' tudománybéli dolgok' elő-adására sokkal virágzóbbak, hasznosabbak lennének, és az É. Olvasók ennek gyü[4]möltseit a' jobb rendtartástól, minden akadály és hiba-nélkül, annál egyenesebb úton vehetnék; a' mi Felsőes Urunknak kegyelmes engedelmeiből, (kinek szemei-előtt valamit minden dólgoznak hibája útálatos: úgy minden meg-jobbitások kedvesek; ki a' maga Jobbágyainak egyenlő szretetű édes Attyok lévén, nemtsak minden személyly válogatás-nélkül meg-engedi, hogy ki-ki az ő szárnyai-alatt rendes útakon módokon élelmét keresse; hanem még a' munkás *Méhek'* fáradságos gyűjteményén élő *Heréket* útálja) a' mi már két esztendőktől fogva írt Ujságainkat minden lehető-képpen meg-jobbitani, a' közönséges haszonra

alkalmaztatni, és Magyar Kurir név-alatt, a' közelebb következő Júliusnak kezdetével, tulajdon költségünkön, szebb formában, és meg-kettőzött szorgalmatossággal ki-botsátani, és azokkal az azokat nem utáló Érdemes Közönségnek egy magyaros fő-hajtással össze-kötetett láb hátra húzással kalapot emelítve udvarlói el-nem mulattyuk.

Eddig a' mi Posonyban írt Leveleink olly keskeny határok-közzé szorítottak valának, hogy gyakran azokban a' Polgári-Társaságot illető történetek-is alig nyerhetének egy kis helyet magoknak; sokszor a' szükséges *Hír-adások* által-is úgy össze szorítottanak, hogy a' Felsőes Királyi Kegyelmes Rendelések (mellyeknek Anyai-nyelvünkön-való ki-hirdetések leg-sztükségesebb) a' tudomány-béli dologok (mellyek a' Haza-Tudóssai-előtt tsak-nem kedvesebbek, és hasznosabbak) vagy egészszen ki-maradtanak, vagy félszeg formában je[5]lentenek-meg. – Hogy azért ezek ennekutánna Leveleinkben férjének, el-tökélttük magunkban, hogy minden héten egyszer, az az: Szerdán egész árkusból álló Levelet küldünk a' mi *Magyar Kurirunk*-által az Érd. Olvasók' kezebe, mellyeknek fele *Magyar Músa* név-alatt, tudomány-béli dolgokkal fog kedveskedni, és előbbször-is a' Haza-tudóssainak fogja minden ez-után kelendő, és nem régiben költ munkáit bizonyos Tudós Hazafiaknak segítések-által elé-számlálni, és azokról minden részre-hajlás és személy válogatás-nélkül ítéletet-is tenni; azután a' Német tudós Levelek-szerént azt-is meg-fogja rövideden vinni, mitsoda köhez fenik a' külső Országi Tudósok késeiket, és mit főznek a' kölső Országi Tudós Társaságokban.

Valamint hát eddig, már 2. esztendőktől fogva a' mi általunk íratott Magyar Ujságok, úgy ennek-utánna-is a' mi általunk írandó M. Kurir minden héten kétszer, úgymint Szerdán és Szombaton, azon szokott rendel, minden lehetséges meg-jobbitással fognak ki-botsáttatni; tsak a' lévén az eddig-való Ujságok, és a' mostani MAGYAR KURIR-között a' külömbség, hogy minden Szerdán a' fél árkusból álló M. KURIRHOZ, fél-árkusból álló MAGYAR MUSA adatván, mind össze egy árkusból fog állani; úgy mindazon-által, hogy É. Olvasók a' MAGYAR Músát mindekor el-metzhethén a' KURIRTÓL, külön köttetheti; de külön a' M. KURIR-nélkül nem hordattathatják; mert ezekkel ingyen foga ' Kurir szolglni a' maga' É. Olvasóinak ugyan azon 10. N. Forint esztendei (fél-[6] esztendei 5.) fizetésért, mellyet eddig a' Posonyi Ujságokért vettünk.

Hogy ez-alatt a' közelebb el-folyt 2. esztendő-alatt tsakugyan valamennyire kedvesebbek lettenek légyen, a' mi leveleink, mint vóltak némelly minket meg-előzött Irók-alatt, hizelkedhetünk annyiban magunknak; mennyiben az Előrefizetők' száma tsaknem három annyira szaporodott; mellyet

TANULMÁNYOK

a' mi, és a' mi általunk, mind a' két Magyar Hazában, sőt a' szomszéd Tartományokban-is fel-állított Érd. Tudósítok' szorgalmatosságának köszönhetünk, kik valamint eddig, úgy ennek-utánna-is nálunk maradni, és a' mi tudósító Jóakaróinknak lenni meg-nem szűnnek.

Meg-esmérjük ugyan, sőt meg-vallani-is kéntelenítettünk, hogy a' mi 2. esztendő-k-alatt írt Ujságainkban sok hibák és fogyatkozások lettenek légyen, és a' mellett most se fogadhatunk kezességet, hogy ennek-utánna-is holmi történetből esendő apró hibák bé-ne tsúszándjanak; de azt ígérjük, hogy minden orvosolható hibákra flastromot kötünk; orvosolhatatlan hibákba pedig soha sem ejtyünk pennánkat – Hogy sokszor meg-esett hibáinkat, vagy az É. Olvasók' levelének el-tévelyedésében, vagy másokban ki-nem pótolhattuk, annak okát nem az Íróban kell keresni; (ki-ki tudhattya a' régi Magyar Közmondás-szerént: *Közös lónak, túros a' háta*) mert az Író eddig tsak Író volt, és az Ujságokat nyomtató Tipográfusok' kezében lévén mind a' hatalom, mind a' nyereség: sokszor tsak annyi [7] Exemplárokat nyomtatott, hogy az el-tévelyedett Leveleket gyakran meg-küldenünk éppen lehetetlen vala; az Ujság Írónak fizetése nem szorgalmatosságához lévén szabva, a' magát tsak ezzel vigasztalta: *Akár millyenek légynek Ujságaim, tsak egy a' fizetésem;* 's azért akármelley tudósító levlet bé-taszított a' maga könnyebbségéért az Ujságba; de már most (pro Aris et Focis) mindenik azon igyekezik, hogy tulajdon fazaka mellé szitván a' tüzet, az ő Ujsági mennél hasznosabbak és kedvesebbek lehessenek. A' honnan, [Itt úgy tűnik, hiányzik a folytatás, mivel láthatóan félben marad az elkezdődött mondat.]

Már mi most a' külső Országiakhoz képest bizonyos Ujság-tartó Bóltot állitunk-fel, mellyben minden Haza-béli Ujságokat esztendőről esztendőre olly szép rendbe szedünk, hogyha a' mi E. Olvasóink valamelly el-tévelyedett, vagy meg-motskosodott Ujság-Levelek helyett máskéért parantsólnának, az Olvasás ideje-után 6, – 7. esztendők mulva-is meg-küldhessük. – *Ordo est anima rerum:* A' jó rendtartás minden dolognak a' Lelke; azon iparkodunk tehát, 's nem egyéb a' tzélunk, hanem, hogy a' jó rendet fel-állitván, közönséges haszonra ditséretesen szolgáljunk.

Míg következő Levelünkben az É. Publikummal bővebben szólhatnánk, ezeket jegyezzük-meg végtére. Minden Uj Esztendőben küldendő első levelében a' mi MAGYAR MÚSÁNKNAK egy egy tudós Könyvet-Író Hazfinak képe lészen minden Vallás és személyly válogatás-nélkül bé-iktatva: minden Uj-Esztendőben a' KURIRRÓL, és az azzal járó MAGYAR Músáról írt Krisissét egy [8] Haza-béli Tudósnak, sőt többeknek-is közre botsáttyuk, hogy

a' mi Leveleink a' történetből bé-tsúszott hibáktól a' következendőkre nézve-is meg-tisztítottak légynek.

Kedves Hazánk' és Nemes nemzetünk' szeretetével búzgó szívünk' el-tökéltet tzelja, hogy ha annyi Érdemes Hazafiak fognak segítségül lenni, ezen el-kezdett szándékunkban, mint ezen folyó esztendő elején Posonyi Ujságinknak valának Érdemes Olvasói; így a' Szombatonként küldendő MAGYAR KURIR-is, valamint a' Szerdai, egész árkusból álló Hírekkel fog-bé-állani az ő Érd. Olvasóhoz; (küldvén a *Lipsiai Gyemekek' számára írt Levelek*-szerént, minden Szombaton fél-árkusból álló *Gyermek-Ujságot*; mellyek a' gyenge elméknek felséges gondolatokban-való nevelésére, az értetlen indulatoknak jó erköltsőkben lejendő formálására annyira szükségesek volnának, mint az éhel halónak egy falat kenyér a' szájába) mert ezen faradozásinkal nem annyira nyereséget, mint a' közönséges jót, az unalommal terhes üres-oráknak külömb külömb történetek' olvasásával-való könnyebbítését, és annyai-nyelvünknek elémozditását vadászszuk: a' honnan mi, a' mi itten tett fogadásunknak és ígéletünknek az utolsó pertzig tsalhatatlanul meg-felelni, és annak bizonyására, hogy valyon leheté az Előrefizető Urak' segítségével Szombaton-is egész árkusból álló Levéllel szolgálni, (az az: A' fél-árkusnyi MAGYAR KURIRRAL, GYERMEKEKNEK SZOLLÓ fél-árkusnyi Levelet-is ugyan azon eddig szokásban vólt 10. N. Forintnyi eszt. előfizetésért [9] küldeni) vagy nem? Minden esztendő, végén a' mi É. Olvasóinknak neveket a M. K.-hoz, és a' M. M.-hoz tartozó Mutató-táblával edgyütt nyomtatásban ki-botsáttani el-nem mulatjuk; mellyből ki-ki könnyen által-fogja látni: mi leszsz tőlünk lehetséges? mi pedig lehetetlen? és hogy sokszorozott fáradságunknak nem meg-kettözött jutalmáért, hanem a' mi el-kezdett munkánknek tökéletesebbitéséért mártjuk pennánkat tentába: – de,

Mit ígéletünk sokat! Ennek-előtte 2. esztendővel, midőn Ujság-Iró pennát vettem vala kezembe, semmit sem ígéletem, 's már most ki-vetheti szememre, hogy fogadásomnak meg-nem feleltem? Semmit sem ígéletünk! de a' mi M. KURIRUNKNAK tökéletesebbitésére, valamint tsak elmés szorgalmatósággal fel-érünk és szabad lészen, mindent el-követni el-nem-mulatunk.

A' mi pedig a' mi *Magyar Musánkat* illeti, koránt se gondolja az Érdemes közönség, hogy mi tsak a' magunk tulajdon erónkhez támaszkodva ígéletök ezt a' N. Hazának! Vagynak még a' Magyar Pinduson *Pallások, Kátok*; vagynak tudós *Molnárok, Horvátok, Szathmárik, Rátok, Benkők, Sz. Nagyok, Pézselik, Komjátik, Gyöngyösik, Fartzádik* 's mások! kiktől, valamint a' magában setét Hóld a' naptól, világosságot költsőnezni, és azzal a' mi Érdemes Olvasóink' szemek-előtt fényleni meg-nem szűnünk; – Vagynak a' külső

TANULMÁNYOK

Tudos-Társaságoknak *Tudos-Leveleik!* mellyeket Posonban Magyar köntösbe öltetvén, taszittyuk leg-alább [10] 6. ökör-után az ekét, és a' Tudosok' belénk fűtt hangjának hűséges ki-trombitálói lészünk.

Vagynak még ollyatén állatok-is, mellek nem a' Napnak, hanem az attól vett Hóldnak világánál járnak, 's keresik élelmeket: vagynak minden dolgoknak egymást követő, 's meg-előző Okai; mellyek tsak ugyan minyájon olly részesek a' dolognak valóságában, hogy valamint azutolsó az első-nélkül, úgy az első a' leg-utolsó közösölése-nélkül semmit sem érnek. Ha nem első *Okok*, leg-alább első szükséges *eszközök* lészünk mi-is a' MAGYAR MUSÁNAK fel-álltására; mellynek még valaha általunk plántálandó kitsiny magotskája, mély gyökereket vervén, hasznos gyümölcsöket teremhet.

De talám akaratunk ellen tett szószaporittásunkal unalmosok-is levénk Érdemes Olvasóink-előtt! – Hogy szoljak hát végtére még egy pár szót magyarabban, nyersebben és minden szó el-harapás-nélkül a' mi Érdemes Olvasóinkhoz! – *Szatsvay Sándor* a' már két esztendőktől fogva vólt Posonyi *M. Hirmondanak* Írója, ezen székéből ki-kelevén, minek-utánna ennek porát még tsak sarujiról-is le-verte vólna, egy MAGYAR KURIR név-alatt meg-jóbbított Ujságok' Író-pennáját vette kezébe; mellynek ezután nem tsak Írója, hanem, alább ki-nevezett Tiszti-társával együtt, ki-adója és mindene léssen. [11]

Két esztendő-alatt, a' mi *Magyar Hirmondokban* esett hibáinkról és fogyatkozásainkról, midőn a' mi Érdemes Olvasó Urainktól 's Aszszonyainktól, azoknak meg-botsáttások' reménysége-alatt, tellyes bizodalommal engedelmet kérnénk; mind azoknak, mind a' hozzánk különös szívességgel és fáradságos szorgalmatossággal viseltetett T. N. N. *Postamester* Uraknak, mind a' minket tudositásokkal segitet Érdemes Jóakaró Urainknak, eddig tett hozzánk-való szívességeket háládó szível meg-köszömvén, minyájokat újra tellyes bizodalommal kérni bátorkodunk, hogy a' mi MAGYAR KURIRUNKAT, és az azzal járó M. MUSÁNKAT Jóakarattyoknak Uri-kebelébe venni méltóztassanak.

Lészen a' *Magyar Hirmondónak*-is azt tartjuk Érdemes Írója, ki, mint hogy előtte a' mi MAGYAR KURIRUNK, és M. MUSÁNK nem igen kedves, azt irjon, a' mit tetszik rollúnk; mi ugyan azon F. Kormányozó-szék, és minden hív Jobbágyit egyenlő mértékben szerető Királyunk szárnyai és engedelmé-alatt, ha tsak 3. Olvasóink lésznek-is, a' mi fogodásunk-mellett állani, és ígérünket tellyesíteni meg-nem szününk.

Most pedig közelebb, midőn magunkat és M. KURIRUNKAT minden magok méltó tiszteletekkel élő E. Olvasó Urainknak, Aszszonyainknak és T. N. N. *Postamester* Uraknak újra szeretetek' ölébe hajtanok, vagyunk

A' Nemes Magyar Közönségnek

Leg-készebb kötelességü alázatos Szolgai
Tállyai Dániel, és Szatsvay Sándor
Nemes Hazafiak.

[Valószínűleg ugyanaz az ismeretlen kéz, aki a kezdő oldalra írt, ide jegyzete a következőt: *Posony. 1786.*]

[12]

EMLÉKEZETRE MÉLTÓ
JEGYZÉSEK.

Azon előre-fizetendő pénzt, melyet az Érdemes Olvasó Urak a' mi MAGYAR KURIRUNKÉRT, és MAGYAR MUSÁNKÉRT a' közönséges Postákon küldeni fognak, tsak leveleikben petsételvén a' T. N. N. Postamester Uraknak adják-által; mert noha Felséges Urunknak ezen folyó esztendőben 11-dik Májusban költ kegyelmes rendelése-szerént, ennek-utánna semmi Postán küldendő pénzért-is a' F. Királyi Kintses-Tár jól nem fog állani; még-is, minthogy az Ujságokért járó pénzben az Eráriumnak-is része vagy, ezt a' Postamester Urak a' *Correspondentiába* irván, (e' Posta szó) mind a' Publikumhoz, mind mi hozzánk eleitőlfögvá meg-mutatott hiv[13]ségek-szerént, a' Posonyi F. K. Fő Postára fel-küldeni méltoztatnak. – Hogy pedig minden Zürzavar, és hibák el-távoztathassanak; mint hogy már 2. Ujságok, t. i. az általunk irándó MAGYAR KURIR, és a' *Patzkó M. HIRMONDOJA* lésznek Posonyban; tellyes bizodalomnak kéretnek az Érd. Olvasó és Postamester Urak, hogy a' nekünk küldendő pénzt illy fellyül-írás-alatt méltoztassanak küldeni, (akár mellyik nyelven tsak e' légyen.)

A' Posonyi Királyi Fő Postahivatalhoz a'
MAGYAR KURIRÉRT *Szatsvay Sándor és Tállyai*
Dánielnek küldendő 5. – vagy – 10. N. forintokkal.
Posonyban.

A' Levelező Urak pedig ezen fellyül-írás alatt méltoztassanak bennünket tudositani:

A' POSONYI MAGYAR KURIRNAK ADASSÉK.

[14.]

Azok, kik itten Posonyban kívánnák a' mi MAGYAR KURIRUNKAT olvasni, minthogy Postán nem küldtetik, fél-esztendőre 3. N. Forintot, egész esztendőre pedig 6-at fognak fizetni.

TANULMÁNYOK

Azok, kit itten Posonyban fizetnek, vagy magok, vagy mások-által a' MAGYAR KURIRÉRT, méltotassanak a' pénzt a' *Szent Mihály Kapujában* a' 341-dik szám-alatt lakó *Tállyai Dániel* Úr kezébe szolgáltatni.

A' Könyv-író Urak, a' Könyv-nyomatok, Könyv-kötök, vagy Könyvvvel kereskedők, ha a' magok könyveiket akár az el-adásra bizonyos *pro Centoért*, akár a' MAGYAR MUSÁBAN lejendő elő-számlálásra hozzánk fogják küldeni, mindenekben szívesen szolgálunk, és a' Könyvnek egész értelmét rövideden, bizonyos tudós Jóakaróink-által, ki-húztatván, közönségessé tésszük.

A' mi MAGYAR KURIRUNK, a' két Magyar Hazának, Erdély és Magyar Országnek edgy atyafiságos Borostyán-koszoruval [15] öszve-foglált kettős Tzimerét fogja homlokán viselni.

A' kik valamely *Hiradást* kívánnak a' MAGYAR KURIRBA bé-tételni, azok edgy-szeri bé-tételért 40. krt. fizetnek, és valamennyiszer kívánnák, mind annyszor ennyi fizetésért el-mulhatatlanul bé-fog tételni.

A' mi Leveleink' borittékjain lejendő Fellyül-írások nem Frantziául, hanem Frantzia formára mind Magyarul fognak lenni; mert a' mi belől Magyar, nem látjuk-által miért menne az születet Magyarokhoz Frantzia Gagyában udvarolni, Más oka-is van ennek; de azt – – –

SZILÁRD BORBÉLY

POZSONYI MAGYAR MÚZSA AND A RELEVANT DOCUMENT OF PRESS HISTORY

The first Hungarian journal that appeared in 1782, *Pozsonyi Hírmondó*, introduced a supplement entitled *Pozsonyi Magyar Múza* in February, 1787. Both the idea and circumstances surrounding the birth and fate of the supplement are obscure in press history. This paper tries to examine the history of the supplement by republishing a call for subscribers unmentioned in the press history bibliography until now. In this call, editor Sándor Szacs vay announced the launch of a new literary magazine, the future *Bécsi Magyar Kurír*, and its single or multiple supplements. This call, entitled "Tudósítás" [Report], which last appeared in April 1786, confirms the supposition that behind the scenes at the origin of the *Bécsi Magyar Kurír*'s birth there was a financial controversy involving Sándor Szacs vay and the owner of *Pozsonyi Hírmondó*, István Patzkó. Szacs vay, having been successful in tripling the number of subscriptions of *Pozsonyi Hírmondó* in two years, thought that the time had come to break Patzkó's monopoly, given to him by the emperor, by starting a competing journal. The idea for the supplement was fuelled by patriotic and marketing considerations as well.

BÉNYEI MIKLÓS

KOSSUTH LAJOS TRÓNFOSTÓ BESZÉDE

Történelmünk egyik leghíresebb, gyakran emlegetett szónoki műve Kossuth Lajosnak 1849. április 14-én, a debreceni református Nagytemplomban elmondott trónfosztó beszéde. Tartalmát már a kortársak egy része is erősen vitatta, és a történelmi irodalomban sem egyértelmű a megítélése. Kissé meglepő, hogy átfogó elemzés még nem készült róla, csupán néhány részletesebb ismertetés. A kortársak közül legbővebben Horváth Mihály (1809–1878) római katolikus püspök, a függetlenség kinyilvánítása után alakult kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere idézte¹, a későbbi történészek közül Varga Zoltán, Révész Imre és Szabad György foglalkozott leginkább vele.² Mintha az emlékezetben és a történelmi feldolgozásokban elhomályosította volna ezt a teljesítményt a nemzetgyűlés előző napi, zárt ülésén lezajlott heves szócsata³, és

---

¹ HORVÁTH MIHÁLY: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. 2. köt. Pest, 1871. 497–512.

² VARGA ZOLTÁN: *A trónfosztás*. In: *A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849. január–május*. Debrecen, 1948. 457–461.; RÉVÉSZ IMRE: *Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat*. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. Bp., 1952. 427–431.; SZABAD GYÖRGY: *Kossuth Lajos politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Bp., 1977. 158–160.

³ Az első népképviselői országgyűlés zárt ülésén jegyzőkönyv nem készült (BEÉR JÁNOS szerk.: *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés*. Bp., 1954. 130., 523.), és azok tárgyalásairól az újságok sem tudósítottak. Az eseményekről csupán a kevésbé megbízható visszaemlékezésekből tájékozódhatunk. Ezek egy részét idézi BEÉR J., 1954. 543–546. és BÉNYEI MIKLÓS szerk.: *Debrecen 1848–1849. Események, dokumentumok, bibliográfia*. Debrecen, 1974. 118–119. Lásd még: MÉSZÁROS LÁZÁR: *Emlékiratai*, 2. köt. Pest, 1867. 174–175., HORVÁTH M., 1871. 495–497., JÓKAI MÓR: *Emléksorok. Napló 1848–1849-ből*. Bp., 1980. 196., 200–204., HUNFALVY PÁL: *Napló 1848–1849*. Bp., 1986. 243–247., IRÁNYI DÁNIEL – CHASSIN, LOUIS CH.: *A magyar forradalom politikai története 1847–1849*. Bp., 1989. 2. köt. 209–210., DUSCHEK FERENC: *Állásom és cselekedeteim rövid áttekintése 1848 márciusától 1849 augusztusáig*. In: *Szöszék és csatatér. Politikusi naplók és visszaemlékezések 1848–1849*. Bp., 2000. 239–240. A feldolgozások közül kiemelendő: STEIER LAJOS: *Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei*. Bp., 1925. 203., VARGA Z., 1948. 446–450., RÉVÉSZ I., 1952. 425–426., SPIRA GYÖRGY: *A magyar forradalom 1848–1849-ben*. Bp., 1959. 481–483., SZABAD GY., 1977. 158., SPIRA GYÖRGY: *Polgári forradalom, 1848–1849*. In: *Magyarország története*, 6. 1848–1890. Bp., 1979. 373., VARGA ZOLTÁN: *Kossuth és a Békepárt*. In: *Magyar történelmi tanulmányok XI. Tanulmányok Kossuth Lajos politikai pályájáról*. Debrecen, 1979. 121–122., VARGA JÁNOS: *Útban a Függetlenségi Nyilatkozat felé*. In: *Parasztág és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetirő születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Debrecen, 1989. 116–117., HERMANN

TANULMÁNYOK

a pár nappal később törvénybe iktatott, nagyrészt szintén Kossuth által fogalmazott Függetlenségi Nyilatkozat.⁴ Beható vizsgálatára most sem vállalkozhatunk, csak néhány új szempont felvillantására tehetünk kísérletet.

„...*elérkezett a perc...*”

A trónfosztás közvetlen előzményei, az ország szétdarabolását és a magyar államiság megsemmisítését célzó olmtüzi alkotmány hazai publikálását követő közel egy hónap fejleményei alaposan feltártak. Lényegében Kossuth szerepe is tisztázott.⁵

RÓBERT szerk.: *1848–1849. A szabadságharc és forradalom története*. Bp., 1996. 307., GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND: *A Függetlenségi Nyilatkozat előzményei, elfogadása és hatása*. In: *A Függetlenségi Nyilatkozat 1849*. Debrecen, 1999. [46.], SZABAD GYÖRGY: *Kossuth irányadása*. Bp., 2002. 170–171., BÉNYEI MIKLÓS: *Kossuth Lajos és Debrecen*. Debrecen, 2003. 93–94.

⁴ Az 1849. évi II. törvénycikkelyként, „A magyar nemzet függetlenségi nyilatkozata” címmel iktatták törvénybe április 19-én: KÖZLÖNY, 1849. ápr. 21. 314. Kossuth fokozott szerepéről a szöveg létrejöttében: RÉVÉSZ I., 1952. 432–437., GERGELY ANDRÁS: *A forradalom és az önvédelmi háború, 1848–1849*. In: 19. századi magyar történelem 1790–1918. Bp., 1998. 280., GÁBORJÁNI SZABÓ B., 1999. [46.] – A dokumentum második világháború utáni kiadásai: KOSSUTH LAJOS *összes munkái XIV. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. 2. rész. 1849 január 1–április 14.* Bp., 1953. 895–912., BEÉR J., 1954. 721–733., ennek nyomán BÉNYEI M., 1974. 123–136. – A korábbi közlések torzításait kiigazította és a helyes szöveget kritikailag helyreállította RÉVÉSZ IMRE: *A Függetlenségi Nyilatkozat viszontagságai*. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 1955. 83–111. Legújabbban, ANGI JÁNOS, GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND és TÓTH BÉLA szerkesztésében részben az 1849-es nyomtatvány reprintjeként, részben a Révész-féle korrekciók figyelembe vételével: *Függetlenségi Nyilatkozat 1849*. Debrecen, 1999. – Értékelése, elemzése: VARGA Z., 1948. 467–470., RÉVÉSZ I., 1952. 432–443., BEÉR JÁNOS – CSIZMADIA ANDOR: *Bevezetés*. In: *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés*. Bp., 1954. 106–113., DEÁK ISTVÁN: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Bp., 1983. 277., SZABAD GYÖRGY: *A kormány parlamenti felelősségének kérdése*. In: *A magyar országgyűlés 1848–49-ben*. Bp., 1998. 110–111., KOSÁRY DOMOKOS: *Európa és Magyarország. Nemzetközi és hazai erőviszonyok 1848-ban*. In: *História*, 1999. 3. sz. 5–7., SZABAD GY., 2002. 174.

⁵ Az eredményeket legutóbb e sorok írója foglalta össze, az addigi irodalom és a fontosabb visszaemlékezések felsorolásával: BÉNYEI M., 2003. 89–96. A korábbi tanulmányok közül megemlítendő: HORVÁTH M., 1871. 376–377., 394–396., 403–404., 490–497., STEIER L., 1925. 160–161., 182–191., 201–203., VARGA Z., 1948. 401–411., 421–426., 433–434., 441–451., BOROSSY ANDRÁS: *Az országgyűlés*. In: *A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849 január 1–április 14.* Debrecen, 1948. 349–354., RÉVÉSZ I., 1952. 422–427., BEÉR J. – CSIZMADIA A., 1954. 41., 81., 87., 103., 109., SPIRA GY., 1959. 457–465., 480–484., SZABAD GY., 1977. 157–158., VARGA Z., 1979. 108–113., 120–122., SPIRA GY., 1979. 359–365., 372–375., DEÁK I., 1983. 272–276., SPIRA GYÖRGY: *Kossuth és az utókor*. In: *S. Gy.: Négy magyar sors*. Bp., 1983. 154., 272–273., VARGA J., 1989. 106–117., HERMANN R., 1996. 306–307., GERGELY A., 1998. 279–280., GÁBORJÁNI SZABÓ B., 1999. [45–46.], SZABAD GY., 2002. 170–171. A visszaemlékezések közül: MÉSZÁROS L., 1867. 174–175., KOSSUTH LAJOS: *Irataim az emigrációból*. 2. köt. Bp., 1881. 275–276., KEMÉNY ZSIGMOND [*emlékirata*]. [1850.] In: *Beksics Gusztáv: Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés*. Bp., 1883. 88–89., 124., KOVÁCS LAJOS: *A békepárt a magyar*

Április tizennegyediké történetét szintén sokan és sokszor megírták már.⁶ A képviselőház megszokott gyűlésterméből, a Református Kollégium oratóriumából áthelyezett nyilvános ülés a szomszédos Nagytemplomban a lap-tudósítás szerint negyed tizenkettőkor folytatódott⁷, majd a házelnök fél kettő tájban rekesztette be a tanácskozást.⁸ A zsúfolásig megtelt teremben a jelenlévők meghallgatták az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökének (a kormány fejének) előterjesztését, lezajlott a szavazás, megválasztották az ideiglenes államfőt, a kormányzó elnököt, az államforma kérdéséről és az országgyűlés jogköréről némi vita is folyt. Ilyenformán Kossuth Lajos szónoklata mintegy másfél óráig tarthatott.⁹

A beszéd teljes szövegét a gyorsírási jegyzőkönyv alapján két korabeli debreceni újság rögtön közölte: a hivatalos *Közlöny* április 17-én, az *Alföldi Hírlap* – három részre osztva – április 17-én, 19-én és 22-én.¹⁰ A képviselőház ülésének jegyzőkönyvét – benne Kossuth beszédével – hitelesítés után egy kis

---

forradalomban. Bp., 1883. 51–52., 75., 90., 109., 113., MADARÁSZ JÓZSEF: *Emlékirataim*. Bp., 1883. 197., 222–225., 230., 438–441., KAZINCZY GÁBOR: *Szerpem a forradalomban*. Bp., 1884. 101., *Gróf BATHYÁNY KÁZMÉR és emlékiratai*. Közli: Tóth Lőrinc. In: Budapesti Szemle, 75. köt. 1893. 52–53., GÖRGEY ARTHUR: *Életem és működésem Magyarországon az 1848 és 1849. években*. Bp., 1911. 2. köt. 9–11., TÁNCICS MIHÁLY: *Életpályám*. Bp., 1949. 266–267., JÓKAI M., 1980. 139–145., 170–171., 197–204., VUKOVICS SEBŐ *viszsaemlékezései 1849-re*. Bp., 1982. 16., 44., 56., HUNFALVY P., 1986. 242–247., IRÁNYI D. – CHASSIN, L., 1989. 196–200., 204., 209–210., 235–236., DUSCHEK F., 2000. 239–240. Számos adatot tartalmaz Kossuth Lajos ekkori műveinek kritikai kiadása: KOSSUTH L., 1953., főleg: 650–655., 666., 668., 783–784., 855., 865–869., 874.

⁶ Egykorú újságtudósítások: MARCZIUS TIZENÖTÖDIKE, 1849. ápr. 14. 1., ALFÖLDI HÍRLAP, 1849. ápr. 17. 119–120., KÖZLÖNY, 1849. ápr. 17. 295–298., ennek nyomán: PAP DÉNES: *A parlament Debrecenben*. Lipcse, 1870. 2. köt. 60–79. Egyéb forráskiadások: KOSSUTH L., 1953. 873–887., BEÉR J., 1954. 400–401. Viszsaemlékezések: MÉSZÁROS L., 1867. 177–181., HORVÁTH M., 1871. 497–527., VACHOTT SÁNDORNÉ: *Rajzok a múltból*. 2. köt. Bp., 1889. 107–110., PÁLFFY JÁNOS: *Magyarországi és erdélyi urak*. 2. köt. Kolozsvár, 1939. 91., JÓKAI M., 1980. 207–208., HUNFALVY P., 1986. 250–251., IRÁNYI D. – CHASSIN, L., 1989. 210–214., MADARÁSZ LÁSZLÓ *emlékiratai*. In: Szószék és csatatér. Politikusi naplók és visszaemlékezések 1848–1849. Bp., 2000. 178–179. Feldolgozások: SZABÓ ISTVÁN: *Debrecen 1848–1849-ben*. Debrecen, 1928. 36., 65., VARGA Z., 1948. 452–470., RÉVÉSZ I., 1952. 427–432., SPIRA GY., 1959. 483., SZABAD GY., 1977. 157–161., SPIRA GY., 1979. 373–374., VARGA J., 1989. 118., SPIRA GY., 1989. 243., HERMANN R., 1966. 307., GÁBORJÁNI SZABÓ B., 1999.[29–30.], SZABAD GY., 2002. 171–174., BÉNYEI M., 2003. 96–101.

⁷ KÖZLÖNY, 1849. ápr. 17. 195.

⁸ ALFÖLDI HÍRLAP, 1849. ápr. 17. 120.

⁹ Jókai Mór (1825–1904) – aki szintén jelen volt – egy órányira becsülte: JÓKAI M., 1980. 208.

¹⁰ KÖZLÖNY, 1849. ápr. 17. 295–297., ALFÖLDI HÍRLAP, 1849. ápr. 17. 120., ápr. 19. 121–122., ápr. 22. 123–124. – Mindkét lap megjelent április 15-én is, a *Közlöny* „előleges közlés”-ben említette a képviselő- és felsőház előző napi ülését, az *Alföldi Hírlap* viszont csak a nyilvános ülés előtt tartott titkos tanácskozásról adott hírt. – Tudósításával megelőzte őket a délutáni *Marczius Tizenötödike*, amely már április 14-én vezércikkben üdvözölte – lelkesen és teljes egyetértéssel – a detronizációt, és kivonatossan közölte Kossuth indítványait.

füzetben is kiadták.¹¹ Legközelebb – a *Közlöny* nyomán – 1870-ben, Lipcsében tette közzé Pap Dénes, az országgyűlés debreceni tanácskozásairól összeállított forráskiadványában.¹² Kossuth Ferenc 1905-ben szintén publikálta, de kisebb kihagyásokkal, az uralkodóházat illető túl kemény kitételeket törölve.¹³ Aztán közel fél évszázad telt el, amikor 1953-ban, Kossuth Lajos összes műveinek vonatkozó kötetében újból egész terjedelmében napvilágot láthatott.¹⁴ Innen vette át Katona Tamás 1987-ben a politikus 1848–49-ben keletkezett írásainak és beszédeinek válogatásába.¹⁵ S ugyancsak a Barta István-féle kritikai kiadásból rákerült az Arcanum Adatbázis Kft. *Kossuth Lajos összes munkái* címmel forgalmazott digitális lemezére.¹⁶

Tehát viszonylag könnyen hozzáférhető szövegről lévén szó, itt elegendőnek látszik röviden vázolni a lényegét. Kossuth először felsorolta a tavaszi katonai győzelmeket, és ennek végén jutott el mondandója csúcspontjához: „*elérkezett a perc, midőn Magyarországnak s különösen a nemzet képviselőinek kötelessége Isten, a világ, Európa és a nép előtt kimondani, hogy szabadok, függetlenek lenni akarunk!*”¹⁷

Majd azt fejtegette, milyen okok teszik szükségessé ezt a határozatot. Utalt Magyarország és Ausztria közjogi viszonyaira, a 48-as átalakulás békés jellegére, a magyarság és saját szerepére a dinasztia megmentésében. Felháborodva emlegette a Habsburg-ház hálátlanságát, árulását és hitszegését, kiemelve a horvátok, a rácok (a szerbek) és az oláhok (a románok) fegyveres lázadásának felszítását és támogatását. Megbocsáthatatlan sérelemként szólt arról, hogy szétszakítva a nemzettel kötött szerződést, az udvar az osztrák seregeket is hazánk ellen vezényelte, aztán a történelmi jogot félrerúgva oktrojált alkotmányt bocsátott ki, és ebben az ország területi épségét szétszaggatta. Még attól sem riadt vissza, hogy az orosz csapatokat behívja Erdélybe. A másik indok a nép és a katonák hazaszeretete, helytállása, véráldozata; ők ugyanis ezzel érdemelték ki a függetlenséget, a szabadságot. Célzott arra is, hogy ha az országgyűlés nem lép, a türelmetlen hadsereg megteszi. Harmadik érvként a külpolitikai összefüggéseket hozta fel: szerinte hamarosan várható egy európai kongresszus összehívása, és méltó, hogy ezen Magyarország önálló, egyenrangú félként

¹¹ Címe: *Képviselő Ház April 14-én 1849. Debreczenben a ref. nagy templomban Almásy Pál elnöklete alatt*. A tizenhat oldalon, háromezer példányban nyomtatott broszúrát idézi, ismerteti RÉVÉSZ I., 1952. 428–431.

¹² PAP D., 1870. 61–72.

¹³ KOSSUTH LAJOS *beszédei és írásai*. 1. köt. 1832–1849. Bp., 1905. 485–504.

¹⁴ KOSSUTH L., 1953. 874–885.

¹⁵ KOSSUTH LAJOS: *Írások és beszédek 1848–1849-ből*. Bp., 1987. 353–373. A kilencvenes évek két válogatása csak részleteket tartalmaz: *Kossuth Lajos és üzenetei*. Szabad György összeállítása. Bp., 1994. 157–160., *Kossuth Lajos*. Vál. Pajkossy Gábor. Bp., 97–106.

¹⁶ Budapest : [2003]. CD-ROM. *Arcanum életműsorozat*.

¹⁷ KOSSUTH L., 1953. 877.

vehessen részt, és ne nélküle döntsenek a sorsáról; vagyis hazánk csak akkor kaphat diplomáciai elismerést, ha független állammá válik.

Ezek után öt pontba sűrítve indítványozta: „Mondassék ki a nemzet nevében határozatilag: 1-ször: Magyarország a vele törvényesen egyesült Erdéllyel és hozzá tartozó minden országokkal, részekkel és tartományokkal egyetemben szabad, önálló és független európai statusnak nyilvánítatik, és ezen egész status területi egysége feloszthatatlannak s épsége sérthetetlennek kijelentetik. 2-ször: A Habsburg-lotharingiai ház a magyar nemzet elleni árulása, hit-szegése és fegyvert fogása által” [... az ország] „feletti uralkodásából, és az ország területéről s minden polgári jogok élvezetéből számkivettetik. Amint-hogy ezennel trónvesztettnek, kirekesztettnek és száműzöttnek a nemzet nevében nyilvánítatik.”¹⁸

Harmadszorra a külpolitikai célok tömör megfogalmazását ajánlotta, nevezetesen annak meghirdetését, hogy az immár független államnak „minden más statusok irányában, ha saját jogai nem sértetnek, békét és barátságot tartani, s különösen azon népekkel, melyek ezelőtt velünk egy fejedelem alatt állottak, valamint a szomszéd török birodalmi és olasz tartományokkal jó szomszedságot alapítani s folytatni, s a kölcsönös érdekek alapján barátságos kötésekkel szövetkezni elhatározott akarata.”¹⁹

Figyelembe véve az előző napi és a reggeli zárt üléseken elhangzott alkotmányos aggályokat és a radikálisok republikánus törekvéseit, bővebb magyarázatot fűzött a negyedik ponthoz, amelyet így öntött szavakba: „Az ország jövőendő kormányzati rendszerét minden részleteiben a nemzetgyűlés fogja megállapítani, addig pedig [...] az országot egyetemes kiterjedésében egy kormányzó elnök fogja a maga mellé veendő miniszterekkel úgy saját magának, mint az általa kinevezendő minisztereknek személyes felelőssége és számadási kötelezettsége mellett kormányozni.”²⁰

Ötödik javaslata azt volt, hogy a mostani határozatok nyilatkozatba foglalására küldjenek ki egy bizottmányt.²¹

Végül egyes szónoki fogással felszólította képviselőtársait: „vegyék bírálat s ítélet alá ezen indítványokat, és ha úgy látandják, hogy ezen indítványok jók, tegyék le önök ma, uraim, Magyarország jövőendő szabadságának, jólétének, boldogságának alapjait!”²²

---

¹⁸ Uo. 882.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 884., indoklása: 883–884.

²¹ Uo. 884.

²² Uo.

TANULMÁNYOK

„Beszéde készített vala...”

Alig egy esztendővel az események után – tehát amikor még jól emlékezhetett – a szemtanú Kemény Zsigmond állapította meg feltűnően szigorú és Kossuth Lajost súlyosan elmarasztaló *Forradalom után* című vitairatában, hogy a kormányelnök április 14-i „beszéde készített vala...”²³ A kitétel semmiképp sem értelmezhető úgy, mintha Kossuth felolvasta volna szavait. Ezt nem is tehetette, mert az első népképviselői országgyűlés házszabálya (a korabeli gyakorlathoz igazodva) megtiltotta: „Beszédet írásból olvasni tilos” – áll a 48. pontban.²⁴ Sokkal inkább az történhetett, hogy szokása szerint²⁵ – vagyis a közszereplőktől akkor elvárt módon – előre rögzítette és memorizálta mondani-valóját. Ez egyébként az előzmények, a felvonultatott adatok mennyisége és a konkrét, pontokba foglalt indítványok miatt elkerülhetetlen is volt. Mindazonáltal néhol, főleg a hangulatkeltés szándékával, valamint a környezettől és a tárgy kivételes jelentőségétől megihletve rögtönzött is, ami szintén gyakran előfordult szónoklataiban.²⁶

Önkéntelenül felvetődik a kérdés: bármilyen nagy volt is a munkabírása²⁷, bármennyire gyorsan dolgozott is, a fásasztó utazás és az április 13-i, késő estébe nyúló zárt ülés után hogyan lehetett elég egyetlen éjszaka egy ilyen hatalmas beszéd megfogalmazására. Csakis úgy, hogy Kossuth már hetek óta készült erre a napra, a Habsburgokkal való szakításra; s a Nagytemplomban lényegében korábbi gondolatait, töprengéseit foglalta össze. Hetek óta gyűjtötte az anyagot, érlelte az érveket, majd a magyar seregek tavaszi sikerei döntő elhatározásra bírták. Amikor április 12-én estefelé a táborból visszaérkezett az ideiglenes fővárosba, rögtön összehívta a honvédelmi bizottmányt, és ismertette javaslatát a trónfosztásra és az ország függetlenségének azonnali kinyilvánítására, valamint egy miniszteriális kormány alakítására és az országgyűlés feloszlására.²⁸ A parlament két házának másnapi együttes titkos (vagy zárt) ülésén az utóbbi indítványtól elállt ugyan, a többit viszont teljes meggyőződéssel terjesztette elő

²³ KEMÉNY ZSIGMOND: *Forradalom után*. (1850). In: K. Zs.: *Változatok a történelemre*. Bp., 1982. 346.

²⁴ BEÉR J., 1954. 128. Vö. FEHÉR ERZSÉBET: *Az 'illőség' stíluselve Kossuth rétori gyakorlatában*. In: Kossuth Lajos, a szó művésze. Debrecen, 2002. 49.

²⁵ R. TOMA KORNÉLIA: *Kossuth Lajos „Beszéd a sajtószabadságról” című művének elemzése*. In: *Magyar Nyelv*, 2007. 3. sz. 328., KEMÉNY ZS., 1982. 283., DÉNES SZILÁRD: *Kossuth Lajos a szónok*. Bp., 1908. 17. p. – Aligha valós vagy csak részszigazságot jelez Bellaagh Aladár állítása, mely szerint „Kossuth a hallgatóság iránti tiszteletből készíté gonddal beszédeit”: [BELLAAGH ALADÁR] -h -r: *Kossuth, a szónok és író*. In: *Hazánk*, 1884. 2. köt. 273.

²⁶ KEMÉNY ZS., 1982. 279., VAJDA JÁNOS: *Egy honvéd naplójából*. In: V. J.: *Szépprózai írások*. Bp., 1972. 324.

²⁷ DEÁK I., 1983. 175., BÉNYEI M., 2003. 86–87.

²⁸ Legrészletesebben: DUSCHEK F., 2000. 239., és a visszaemlékezések nyomán: STEIER L., 1925. 201–202.

– a memoárok tanúsága szerint az április 14-i előadáshoz sokban hasonló módon.²⁹ Közelebbről szemügyre véve a trónfosztó beszédet, kiderül, hogy jó néhány eleme felbukkan Kossuth korábbi írásaiban, olykor csaknem szó szerinti egyezések is fellelhetők. Nincs kizárva, hogy a kormányfő már a katonai táborban vagy onnan hazafelé tartva papírra vetette (vagy legalábbis alaposan végiggondolta)³⁰ tervezett mondanivalóját, ezért az utolsó két éjszakára már csak a kiegészítés és a végső formulázás maradt. Hogy pénteken (április 13-án) éjszaka is dolgozott, két momentum valószínűsíti: szombat reggel késve érkezett a képviselőház oratóriumi ülésére; nagytemplomi beszédének kezdetén feltűnően sápadt volt, amit a feszültség és a fáradtság egyaránt okozhatott.³¹

A politikai minta, részben az elvi alap korábban is adva volt. Szanka József (1819–1859) debreceni újságíró, az *Alföldi Hírlap* egyik szerkesztője már nyolc nappal a függetlenség kikiáltása után rámutatott az észak-amerikai párhuzamra.³² Kossuth nem utalt ugyan cím szerint az Amerikai Egyesült Államok kongresszusának 1776. július 4-én kelt Függetlenségi Nyilatkozatára³³, de nyilvánvalóan támaszkodott arra; bizonyos mértékben szerkezeti hasonlóság is megfigyelhető. Rokon a természeti jogra, a népek és az emberek egyenlőségére, a szabadságjogokra, az önkényuralom elleni fellépés jogára és a népszuverenítésre hivatkozás. Alighanem az amerikai dokumentum szolgáltatott példát arra is, ahogy a magyarság sérelmeit és szenvedéseit felsorolta, az uralkodóház zsarnoki, hitszegő, lázadást szító és a fegyveres önvédelmi harcok kikényszerítő magatartását elmarasztalta. Hangoztatta: a magyar nemzet türelmes és óvatos, hiszen voltak népek – és itt kimondatlanul az amerikaiakra célzott –, akik már a szabadságharcuk kezdetén kinyilvánították elszakadási vágyukat.³⁴

Kossuth úgy kezdte, mintha visszatérve a főseregtől korábbi megbízását teljesítené, azaz beszámolt a március 25-i távozásá³⁵ óta lezajlott hadi cselekményekről, a hadseregnél tett intézkedéseiről. Maga is megemlítette, hogy jelentéseit a honvédelmi bizottmány közhírré tette, tehát közismertek, de a képviselőház nyilvános ülésén, vagyis hivatalosan még nem tájékoztatta a törvényhozó testületet. Voltaképpen nem tett mást, mint az előző hetekben, napokban küldött tudósításait egybefoglalta, és néhány közbevetett, főleg a kato-

²⁹ BEÉR J., 1954. 543–546., BÉNYEI M., 1974. 118–119. Lásd még: MÉSZÁROS L., 1867. 174–175., HORVÁTH M., 1871. 495–497., JÓKAI M., 1980. 200–201., HUNFALVY P., 1986. 243–247.

³⁰ Hasonlóan vélekedik SPIRA GY., 1979. 372.

³¹ KOSSUTH L., 1953. 873., VACHOTTNÉ, 1889. 109.

³² Sz.: *Ápril 14-ke*. ALFÖLDI HÍRLAP, 1849. ápr. 22. 123.

³³ Magyar fordítása: *Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez, 1620–1980*. Szerk. Bódy Pál, Urbán Aladár. Bp.–Pécs, 2001. 112–115.

³⁴ KOSSUTH L., 1953. 881. Vö. BARTA ISTVÁN jegyzete: uo. Bővebben is kifejti az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatnak a magyar dokumentumra gyakorolt erőteljes hatását RÉVÉSZ I., 1952. 430.

³⁵ KOSSUTH L., 1953. 726.

TANULMÁNYOK

nák lelkes hangulatát és elszántságát bizonygató megjegyzéssel bővítette ki, árnyalta. Ha összevetjük a jelentések és a beszéd első részének szövegét, szembeötlő hasonlóságokat, ismétléseket találunk. Néhány példa ennek igazolására.

Március 31-én Egerből írta, a tábornokokról és a hadműveleti tervekről szólva:

„A legszívesebb egyetértésről, s összhangzásról tudósíthatom a bizottmányt...”³⁶

Mivel sejtette, hogy a vezérkarban korábban tapasztalt egyenetlenség, viszály, valamint Görgei Artúr (1818–1916) váratlan és a honvédelmi bizottmánnyal nem egyeztetett fővezéri megbízása sokakban aggályt ébresztett, április 3-án, a hatvani győzelmet hírül adó tudósításában is kitért erre a kérdésre: a tábornok

„a többi hadtestvezérekkel a legörvendetesebb egyetértésben viszi ideiglenesen, az összes sereg fővezérletét...”³⁷

Április 14-én hadszíntéri beszámolóját e lépés indoklásával kezdte: az új fővezér, Vetter Antal altábornagy³⁸ megbetegedett Tiszafüreden, ezért kényszerült arra, hogy a rangban legidősebb tábornokot állítsa a helyére. Görgei és a többi vezér kapcsolatáról ezt mondta:

„valamint az ügy lelkétől, a hazának szent szeretetétől általihletett lelkesülés, úgy kölcsönös legjobb egyetértés és a munkálatokban ezáltal biztosított összhangzás [...] a legörvendetesebb esemény, amelyet tudathatok örömmel a t. [tisztelet] képviselőházzal.”³⁹

A táborból küldött jelentéseiben szinte sosem mulasztotta el kiemelni a katonák helytállását. A hatvani csata napján így vélekedett:

„Seregeink magukat igen vitézül viselték s e kedvező siker a szerencsésen végrehajtott egyéb hadi mozdulatokkal összekötve zálogát nyújtja a nagy csatáiban győzelemnek...”⁴⁰

Az isaszegi győzelmi tudósításban már állandósul a „vitéz” jelző; itt jegyezte meg:

„tisztelettel kell meghajolni az egész lelkesült hadsereg előtt, melyről a szó teljes értelmében elmondhatom, hogy amire Nelson hajdan

---

³⁶ Uo. 772.

³⁷ Uo. 800.

³⁸ Kossuth március 9-én számolt be a képviselőháznak, hogy a kápolnai csata után az addigi fővezér, a lengyel Henryk Dembiński (1791–1864) után, aki a vele szembeni bizalmatlanság miatt mondott le, Tiszafüreden Vetter Antal (1803–1882) nevezte ki a magyar seregek fővezérévé. KOSSUTH L., 1953. 609–614.

³⁹ KOSSUTH L., 1953. 874.

⁴⁰ Uo. 797–798. 1849. április 2-án.

buzdította hadseregét, azt amieink végrehajtották: »Minden ember teljesíté kötelességét.«⁴¹

Még ugyanaznap, április 7-én este jelentette ki:

„A nemzet hajoljon meg a határtalan hála áldásaival hadvezéreink s hadseregünk előtt. [...] vezéreink s e vitéz hadsereg nem ismernek fáradságot, nem kívánnak pihenést, míg hazánk szent földén egy ellenség van, – holnap is azon jelszavunk van, amely tegnap volt, s e szó: »előre«.”⁴²

Lényegében az első gondolatát ismétli aznap, a visszahódított ország-részek lakosainak szánt, újoncállításra felhívó Szózatában is:

„legyen a nemzetnek örökös hálájával áldott a vitéz magyar hadsereg, mely életét, vérét a hazáért örömmel áldozza, rettenthetlen vitézséggel veré az ellenség összes erejét...”⁴³

Némelyik ezen motívumok közül a trónfosztó beszédnek abban a passzusában is visszaköszön, amelyik a fővezérváltás magyarázatát követi.

„Átalában a magyar hadsereg lelkesülve van; annak utósó [sic!] tagjait is általhatotta az ügy szentségére s az isteni gondviselésnek erre alapította biztos oltalmazó reményére fektetett meggyőződése a győzelemnek; s amely sereg igaz ügyében, hazája mellett, Istenben és vitéz karjaiban bízva, a győzelemnek biztos hitével megyen az ütközetbe, az nem féli a halált, az a neki kijelölt pontot elfoglalja bizonyosan...”⁴⁴

A tavaszi hadjárat egyik diadaláról, az április 2-án lezajlott hatvani csatáról Kossuth már aznap értesítette a honvédelmi bizottmányt. A Gyöngyösön kelt levélben ez olvasható:

„Az ellenség, mely a Galga völgyén éppúgy, mint elébb Szolnoknál, nagy sáncolási munkálatokat tett, melyek Mácsától Fényszaruig terjednek [...]”⁴⁵

A trónfosztó beszédben ugyanerről így szólt:

„az ellenség [...] Galga völgyén Mácsától mintegy Fényszaruig erős, megerősített állomást vőn...”⁴⁶

Az ütközet hőse, a Görgei által a saját hadosztálya vezérletével hirtelen megbízott Gáspár András (1804–1884) volt, aki ostrommal vette be a várost, és akiről a kormányfő április 3-án (Jászberényből) a következőket írta:

⁴¹ Uo. 838. – Nelson, Horatio (1758–1805) brit tengernagy; napi parancsa a tráfalgári csatában (1805. okt. 21.): Anglia elvárja, hogy mindenki megteszi kötelességét (England expects that every man will do his duty).

⁴² KOSSUTH L., 1953. 839.

⁴³ Uo. 835.

⁴⁴ Uo. 874.

⁴⁵ Uo. 797.

⁴⁶ Uo. 874.

TANULMÁNYOK

„...a nevezetes csatában kitüntetett érdemek szerint [...] Gáspár ezredest, a csata vezérét, mint különben is a hadsereg egyik legöregebb ezredesét, ki a tegnapi ütközet vezényletével vezéri képességét fényesen kitüntette, tábornokká [...] kineveztem [...] Négy osztrák generális [...] állott a szerény, csendes, egyszerű huszárezredesnek ellene: Schlick⁴⁷ kérkedve hívta meg déli vendégeit »auf eine brillante ungarische Haasenhetz« s az igénytelen, egyszerű magyar huszártiszt úgy meg »hetzelte« az osztrák gróf fővezért, divisionarius hercegeivel egyetembe, hogy ugyancsak hegedült a kantárszárral, míg »ventre à terre« Bagnál benyargalt a sáncok mögé.”⁴⁸

Az előléptetéséről – amihez az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökeként joga volt – a képviselőházat előszóban is tájékoztatta, megemlítve a már-már adoma-számba menő epizódot is:

„Görgei mint fővezér a maga hadosztályának közvetlen parancsnokságát Gáspár akkori ezredesre bízván, Gáspár megütközött az ellenséggel Hatvannál, és annak elbizakodott vezérét, Schlicket, ki magához hívatta volt embereit ebédre éppen neve napján⁴⁹ azon biztatással, hogy egyszersmind egy kis magyar nyúlkergetést fognak majd látni, diadalmasan meg- és visszaverte, és Hatvant ostrommal foglalta el; mely tette által eddig is tapasztalt vitézségén kívül, hadvezéri képességét bebizonyítván, és különben is a hadseregben az ezredeseknek egyik legidősbje lévén, a reám bízott hatalomnál fogva őt tábornoknak neveztem ki.”⁵⁰

Már április 3-i levelében tudatta a honvédelmi bizottmánnyal, hogy Hatvanba csak a főszereg egy része nyomult be, a nagyobbik hányad – a titkos haditervnek megfelelően –

„Jászberénynél szépen általment a Galgával egyesült Zagyván, s most huszár előőrseink Ceglédig cirkálnak, honnan látásukra Jellasich rögtön visszavonult, főerőnk pedig a sáncoknak hátában s oldalában áll...”⁵¹

A megtévesztő manőver sikerét a debreceni beszédben is méltatta:

⁴⁷ Eredetileg: Franz Heinrich von Schlik (1789–1862), cseh eredetű osztrák gróf, a hatvani csata idején altábornagy volt.

⁴⁸ KOSSUTH L., 1953. 801. – Az idegen kifejezések és szavak magyar megfelelője: „egy pompás magyar nyúlkergetésre (nyúlvadászatra)”, „kergette”, hadosztályparancsnok, „vágatva”. – A gróf három vendége: Franz Joachim von Liechtenstein (1802–1887) herceg, osztrák lovassági tábornok; Josef Franz von Lobkowitz (1803–1875) herceg, osztrák altábornagy; Jakob von Parrot (1792–1858) osztrák katonatiszt. Valójában csak az első kettő volt hadosztályparancsnok, a harmadik ekkor dandárparancsnokként szolgált.

⁴⁹ A római katolikus naptár szerint április 2-án Ferenc nap volt. Mellesleg a meghívott két herceg egyik keresztnéve szintén Franz volt.

⁵⁰ KOSSUTH L., 1953. 874.

⁵¹ Uo. 800. – Jellačić, Josip (1801–1859) báró, horvát katonatiszt, politikus, 1848. március 23-tól horvát bán, az osztrák sereg tábornoka, 1849 márciusától tábornok, 1854-től birodalmi gróf.

*„az egyik hadsereg a gyöngyös-hatvani úton ment előre, a többi hadseregosztályok Jászberénynek kerülve, ott egyesültek, s a Zagyva és Tarna vízeni hídon általlétek – s ezáltal az ellenségnek oldalába jutottak [...]”*⁵²

A tápióbicskei csatáról április 5-én csak szűkszavúan írt, ezért a képviselőházi beszámolójához a katonai tudósításból meríthette az erre vonatkozó adatokat.⁵³ Pontosabb ismeretei lehettek az isaszegi ütközetről (vagy több ideje volt a bővebb fogalmazásra). Április 7-én reggel vetette papírra az alábbi sorokat:

*„Tegnap vitéz seregeink az ellenségnek Windischgraetz, Schlick és Jellasich személyes vezérletök alatti egyesült seregét Isaszegh vidékének irtózatos positióiból tökéletesen kiverték, magát Isaszeghet elfoglalták, s az ellenséget minden ponton tökéletesen megverték.”*⁵⁴

Nyilvánvalóan ennek alapján készült az április 14-i beszéd vonatkozó része: a Tápióbicskénél

*„visszavert sereg Kóka felé vette visszavonulását azon célból, hogy a Windischgraetz személyes vezérlete alatt és Schlick alatt levő sereggel egyesüljön, és irtózatos, és csaknem bevehetetlennek látszó positiókon, melyek Pestmegye azon részén, Isaszeg vidékén vannak, Kókától kezdve Gödöllőig; és csakugyan Isaszegnél, a legnehezebb positiókban, hol a lovasság erejét tökéletesen kifejtetni nem is lehetett, ott, ahol batteriákkal keresztül-kasul megrakott erdős dombokat nyílt védtelen mellel, szuronyszegezve kellett bevenni: vitéz hadseregünk az ellenség összes, egyesített erejét Windischgraetz, Schlick és Jellasich személyes vezérleteik alatt a legdicsőségesebben megverték.”*⁵⁵

A magyar hadsereg tovább nyomult előre, és az újdonsült tábornok, Gáspár András elől hátrálva az osztrákok kiűrtették főhadiszállásukat, Gödöllőt. Április 7-én, húsvét szombatján Kossuth már itt tölthette az éjszakát. A honvédelmi bizottmányhoz intézett levelében erről is szólt:

*„Késő éjjel van, s én fáradtan, de nyugodt kebellemel azon nyoszolyában hajtom álomra fejemet, melyből ma reggel riadva szökött ki Windischgraetz, futásban keresve menedéket...”*⁵⁶

Erre a tényre a debreceni szónoklatában szintén fontosnak vélte emlékeztetni:

⁵² KOSSUTH L., 1953. 874. – Jászberény mellett valójában a Tarna torkollik a Zagyvába. Hatvantól vezetett a honvédcsoportok útja a Galga felé.

⁵³ Uo. 874–875.

⁵⁴ Uo. 839. – Windischgraetz, Alfred herceg (1787–1862) osztrák tábornagy, 1848 októberétől 1849 tavaszáig az osztrák hadsereg főparancsnoka.

⁵⁵ KOSSUTH L., 1953. 875. – batteriákkal = ágyúütegekkel

⁵⁶ Uo. 839.

TANULMÁNYOK

„én a szabadságot védelmező Isten fiának feltámadási ünnepén estve azon ágyba fektettem le fáradt fejemet, melyből reggel huszáraink Windischgraezket kiriasztották.”⁵⁷

Már visszafelé tartott a táborból, amikor értesült a váci diadalról. Az április 12-én kelt igen rövid „előleges tudósítás” egyebek között ezt tartalmazta:

„hadseregünk jobbszárnya, Damjanich tábornok vezérlete alatt, április 10-én Vácnál az ellenséget megverte, Vácot csekély veszteséggel ostrommal bevette. Götz, osztrák tábornok, ki az ott állott ellenséges sereget vezérlé, halálra sebesítve foglyunk.”⁵⁸

Érthető, hogy ezt a néhány sort csekély módosítással a két nappal későbbi beszédébe átemelte:

„az ellenség látván Vác felé nyomulásunkat, arra szintén erőt küldött, és ápr. 10-kén Damjanics tábornok és vezér, a Götz tábornok vezérlete alatti ellenséges sereget megverte, és Vácot ostrommal bevette, maga Götz, az ellenséges vezér halálosan megsebesítve fogságunkba került.”⁵⁹

Nemcsak a Pest felé előretörő, hanem a délvidéki és az erdélyi seregtől is kedvező hírek érkeztek ezekben a napokban. Kossuth április 6-án közölte Klapka György (1820–1892) tábornokkal:

„Örömmel írhatom, hogy azon Szenttamás, mely a sok áruló miatt annyi nemes vér áldozatába került, s a nemzetnek annyi erejét rablá el annyi hónapokon át haszontalanul: immár birtokunkban van [...] Perczel tábornok [...] ostrommal bevette...”⁶⁰

Másnap, a Perczelnek írt köszönő levélben azt is megpendítette: a győzelemmel voltaképpen az erősen veszélyeztetett erőd, Pétervárad is megszabadult.⁶¹ Az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) április 10-én nyilvános közleményt adott ki a délvidéki sikerekről, így az újabbról is:

„Perczel tábornokunk betört a római sáncokon [...] 7-én kemény tüzelés után végre rohammal sikerült a sáncokon áttörni, mire az

---

⁵⁷ Uo. 875.

⁵⁸ Uo. 865. – Damjanich János (1804–1849) szerb származású magyar honvédtábornok, hadtestparancsnok, az aradi vértanúk egyike. Götz, Christian (1783–1849) osztrák tábornok, hadosztályparancsnokként halt meg.

⁵⁹ KOSSUTH L., 1953. 875.

⁶⁰ Uo. 831. – Perczel Mór (1811–1899) tábornok, 1849. márc. 1-jétől a Délvidéken tevékenykedő negyedik hadtest parancsnoka. Szenttamást, a szerb ellenállás katonai központját április 3-án foglalta el. Kossuth arra célzott, hogy 1848 júliusában és augusztusában a magyar csapatok élén álló osztrák származású tábornokok tétovosága és hibái miatt az ostromok rendre kudarcot vallottak.

⁶¹ Uo. 840.

*ellenség hanyathomlok megfutamodott. [...] a fanatisált csajkásoknak meghódítása is pár nap alatt remélhető.*⁶²

A remény valóra vált, ily módon Kossuth április 14-én már erről is beszámolhatott az országgyűlésnek:

*„Pétevárad, mely már már Eszék sorsával volt az ellenség ármányai következtében fenyegetve, megmentve, biztosítva lón Szent-Tamás, mely a magyarnak annyi haszontalanul elpazarolt nemes vérébe került, mert az ott folyani kész nemes vért árulók vették volt körül, Perczel tábornok által bevéve, s az ellenség a római sáncokból is, honnan a magyar és német falvak porrá égetve pusztítottak, [...] ostrommal kikergetve, s maga az egész Csajkás-kerület is már a törvénynek s magyar hatalomnak meghódolt.*⁶³

Kossuth a katonai sikerek áttekintése és a nép „magasztos hazaszereteté”-nek hangsúlyozása után vonta le a következtetést, mely szerint az öntudatra ébredt, megerősödött, magát fegyverrel is megvédeni képes magyar nemzet képviselőinek ki kell mondani, hogy ez a nemzet szabad és független akar lenni. Ennek a mondatnak is megvannak a közvetlen előzményei a politikus gondolatvilágában. Tulajdonképpen március közepe óta – amikor először szerzett tudomást az olmtüzi alkotmányról – fontolgatta a válaszlépés mikéntjét.⁶⁴ Miután a tábornokok és a tisztek is felháborodással fogadták az ország szétदारabolását és tartományi szintre süllyesztését, március 18-án jelezte az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, hogy határozati javaslatot fog előterjeszteni az országgyűlésen.⁶⁵ Egy hét múlva, amikor ismét Debrecenben tartózkodott, még nem állt elő az indítvánnyal, de a képviselőház előtt határozottan kijelentette:

*„most már nincs más hátra, mint a harc és a harc végén a nemzetnek szava: önállás, függetlenség!”*⁶⁶

Újabb egy hét elteltével, április 1-jén Csány (Csányi) László (1790–1849) erdélyi kormánybiztosnak és Beöthy Ödön (1796–1854) kijelölt bukaresti főkonzulnak már pontosan megírta, mire készül: Magyarország (és a hozzá tartozó területek) függetlenségének kinyilvánítására. Már csak egy nagy, átütő

⁶² Uo. 860.

⁶³ Uo. 876. – Eszék várát Friedrich Eder (1782–?) honvéd vezérőrnagy és a hozzá csatlakozó tisztek 1849. febr. 13-án adták fel, mielőtt a komolyabb ostromot megkezdték volna a körülzáró osztrák csapatok. A Csajkás-kerület elfoglalása csak részben sikerült, mert a szerb felkelők április 12-én Titelnél megállították Perczel Mór hadtestének előre nyomulását.

⁶⁴ A szakirodalmi feldolgozások és az egykorú források alapján vázlatosan áttekinti: BÉNYEI M., 2003. 92.

⁶⁵ KOSSUTH L., 1953. 672–674. A levelet március 20-án olvasták fel a képviselőházban: KÖZLÖNY, 1849. márc. 22. 208–209.

⁶⁶ KOSSUTH L., 1953. 724.

TANULMÁNYOK

katonai sikerre várt.⁶⁷ A tavaszi hadjárat eredményei aztán végleg meggyőzték: elérkezett a méltó visszavágás pillanata.

A nagytemplomi beszéd második részében Kossuth az 1848 márciusától kibontakozó fejleményeket, főleg a fegyveres harc kirobbanásától eltelt hónapok törekvéseit tekintette át, bizonyítva, hogy az uralkodóház és a magyar nemzet közötti szerződést, az április törvényekre tett esküt az osztrák fél tépte szét, szegte meg, az árulást, a hitszegést a fejedelem, az udvar követte el. Javaslatának voltaképpen indoklásában szintén több olyan elemre bukkanunk, amelyek korábbi megnyilatkozásaiban már szerepeltek. Mindenekelőtt felidézte azokat a szavait, amelyek 1848. március 31-én a királyi leiratról folyó vitában hangoztak el a rendi országgyűlés alsótáblájának ún. nem hivatalos, kerületi ülésében.

„Uraim! egyszerű polgár vagyok, nekem semmi hatalmam, semmi hatásom a világon nem volt más, mint amely van az igazságnak, melyet Isten lelkembe adott. És mégis olyanok a gondviselés útjai, hogy én egyszerű polgár, a haza legutolsóbbikainak egyike, a körülmények nagyszerűsége között néhány órákon által azon körülményben voltam, hogy döntőleg hathatott e kéz arra nézve, álljon e az austriai ház, vagy nem.”⁶⁸

1849. április 14-én így szólt (még a megszólítás is azonos):

„Uraim! ha én visszaemlékezem azokra, amik éppen most egy eszten-deje történtek, és amik közt az isteni gondviselésnek kiszámíthatlan rendelete szerint én magam is az események által a szerénység porából, melyet örömet vallottam magaménak, kiemelve, némi tevékeny részt vevék; ha visszaemlékezem azon hűségre, mellyel az idők viszontagságai alatt iparkodtam az austriai háznak tronusát megtartani segíteni...”⁶⁹

Egy másik szembeötlő hasonlóság a márciusi-áprilisi fordulat értelmezése. Kossuth 1848. július 4-én írta, névtelenül közreadott cikkében:

„Magyarországnak a múlt országgyűlésen hozott törvények által nem szerzett, hanem csak visszaszerzett jog- és törvényszerű szabadsága két ellenséggel találkozik. Egyik a reactio, másik az illyr-szerb párt-ütés.”⁷⁰

⁶⁷ Uo. 783–784., 787.

⁶⁸ KOSSUTH LAJOS összes munkái XI. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. Bp., 1951. 709.

⁶⁹ KOSSUTH L., 1953. 877. – Kossuth részben arra célzott, hogy szerinte az utolsó rendi országgyűlés küldöttségének 1848. március 15-17-i bécsi tárgyalásakor fennforgott a birodalom szétesésének veszélye. 1848–1849 folyamán többször is emlegette, hogy a magyar nemzet – egyebek között az ő tevékeny közreműködésével – sokat tett (pl. az itáliai fegyveres segítséggel) a dinasztia hatalmának megtartásáért.

⁷⁰ Viszonyunk Ausztriához. KOSSUTH HÍRLAPJA, 1848. júl. 4. In: KOSSUTH LAJOS összes munkái XII. Kossuth Lajos az első felelős minisztériumban, 1848. április–szeptember. Bp., 1957. 377.

1849. április 14-én így vélekedett:

„Az 1848-ki törvények erős meggyőződésem szerint Magyarországon nem revolutio szüleménye. Az 1848-ki törvényekkel a magyar nemzet nem tett revolutiót, nem volt az semmi egyéb, mint biztosítása azon jogoknak, melyek papiroson, és ha királyok esküje a papiros malasztjánál több volt volna, a királyok esküjében és a velök kötött alkukötésekben mindig sajátunk volt Isten s világ előtt.”⁷¹

Debrecenben év elején, január 13-án is beszélt arról, hogy áprilisban semmi más nem történt, mint az addigi viszony megerősítése az ausztriai ház és a magyar nemzet között.

„Semmi újat tehát az utóbbi országgyűlésen hozott törvények nem adtak, mert az önállás, melyet biztosítanak, ezer éve joga a magyar földnek; más különbség nincs benne, mint pusztán az, hogy a körülmények változatossága szerint, változott a kormányzatnak formája; méltóztassanak visszaemlékezni, valjon magyar királyi helytartótanácsa mindig volt-e a nemzetnek? Nem, csak a múlt század második felében alkottatott.”⁷²

Ezt váltotta fel a felelős kormány. Jóval tömörebben és egyúttal világosabban érvelt a Csány(i) László erdélyi főkormánybiztoshoz február 23-án küldött utasításában: a kormány nevében a muszka (orosz) udvar előtt tegye egyértelművé,

„az 1848-ki törvények nem revolutionális törvények, s a nemzetnek semmi új jogot nem adtak, hanem csak a közigazgatás formáit változtatták meg, ministereket állítván oda, hol elébb egy collegialis tanács állott; mikint ily változtatás már másszor is történt, maga a Consilium is nem igen régi institutio lévén. A helytartóság maga sem új acquisitio, mert a nádor törvény szerint mindig helytartó is volt.”⁷³

Április 14-én kissé bővebben ugyanezeket mondta el:

„Az 1848-ki törvényekkel a magyar nemzet nem tett revolutiót, nem volt az semmi egyéb, mint biztosítása azon jogoknak, melyek papiroson és ha királyok esküje a papiros malasztjánál több volt volna, a királyok esküjében és a velök kötött alkukötésekben mindig sajátunk volt Isten s világ előtt. Törvényeinkben ki volt mondva, hogy Magyarország szabad és független, és semmi más nemzetnek alávetve nincs; még az is, hogy a király távollétében a királyi hatalom nagy részének gyakorlata a nádorra, mint helytartóra bízott az új törvények által,

---

⁷¹ KOSSUTH L., 1953. 877.

⁷² Uo. 110. – Az időpontot illetően tévedett, a helytartótanács az 1723: 97–102. törvénycikkek alapján jött létre még abban az évben.

⁷³ KOSSUTH L., 1953. 535. – collegialis = testületi, bizottsági; Consilium = Helytartótanács; institutio = intézmény; acquisitio = jogszerzés, szerzemény.

TANULMÁNYOK

*nem új s nem ismeretlen szerzemény történetünkben, mert a nádor ezer év óta mindig a királyok helytartója volt, s más változás nem történt a dologban, mint csupán az, hogy amely szabadságot, függetlenséget, s önállást ennek előtte a kormányzások, s különösen a magyar királyi ügynevezett helytartótanács törvény szerint fenntartani köteles lett volna, ezen törvényeknek fenntartása, végrehajtása s biztosítása miniszterekre, nem pedig egy collegialis tanácsra bízott. Ez volt az egész változás, aminő változásokat azok, kik a magyar históriát ismerik, többeket fognak feltalálni; mert hiszen maga a helytartótanács is nem oly régi institutio, a múlt században hozatott be csak.*⁷⁴

Már az előző év nyarától folyton azt ismételte, hogy a szerb lázadást és a horvát pártütést titokban a bécsi kamarilla szitogatja.⁷⁵ Mindezt részletesebben fejtette ki a debreceni Nagytemplomban, egyebek között megállapítva: V. Ferdinánd (1793–1875) alig esküdött meg az új törvényekre,

*„már nevezett Horvátországba egy bánt, [...] azon megbízással, kezdjen Horvátországban lázadást, pártütést a magyar nemzet ellen; s csakhamar elkövetkezett a rácoknak fellázadása...”*⁷⁶

A népképviselői országgyűlés összehívásával kapcsolatos észrevétel szintén az imént idézett január 13-i felszólalásig vezethető vissza. Akkor arra emlékeztette képviselőtársait:

*„Azon a téren áll tehát a nemzet, miszerint a király hívta fel, hogy védelmezze a hazát, mert lázadás és pártütés támadta meg; azon a téren állunk, miszerint akkor, midőn erőre kapott a lázadó, a pártütőt, kit titkon mindig ápolt, de hogy még is imitt-amott a legalitás színét viselje, egy pár szóval kárhoztatott az udvar...”*⁷⁷

Még világosabban fogalmazott január 20-i, a nemzethez intézett kiáltványában: a királyi hatalom és a törvény ellen fellázadtak a horvátok, a rácok, az oláhok,

„s a királyi udvar köréből ezen lázadás titkos utakon pártoltatott, míg szóval V-dik Ferdinánd, kit trónusáról az udvari ármány lekény-

⁷⁴ Uo. 877–878.

⁷⁵ Például 1848. júl. 11-i beszéde a képviselőházban: KOSSUTH L., 1957. 425–431., *Lemondásom s a mi utána következett.* KOSSUTH HÍRLAPJA, 1848. szept. 18. In: KOSSUTH L., 1957. 976–979., *Kossuth kiáltványa az ország törvényhatóságaihoz,* 1849. jan. 14. In: KOSSUTH L., 1953. 128., *Hivatalos tudósítás a nemzethez!*, 1849. jan. 20. In: KOSSUTH L., 1953. 171–172.

⁷⁶ KOSSUTH L., 1953. 878. – Az uralkodó az udvari körök nyomására 1848. márc. 23-án írta alá Jellačić határőr ezredes báni kinevezését. A szerb felkelők először június 12-én szálltak szembe a magyar csapatokkal.

⁷⁷ Uo. 111. V. Ferdinánd június 26-án hívta össze az első népképviselői országgyűlés megválasztott tagjait; az országgyűlés július 5-én nyílt meg Pesten. Az idézet vége elsősorban arra utal, hogy az uralkodó június 10-én felfüggesztette ugyan tisztségéből Jellačić horvát bánt, de a horvát országgyűlés június 21-én érvénytelennek jelentette ki a királyi rendeletet, majd június 29-én diktátori hatalommal ruházta fel a bánt, és udvar mindezt eltűrte.

*szerített, nyíltan kárhoztatta e pártütést, és összehívta az országgyűlést egyenesen a végett, hogy a törvény ótalmára e pártütés ellen fegyveres hadakat és pénzt teremtsen, s a törvényeket tartsa fel, melyekre a király megesküdütt.*⁷⁸

Erről április 14-én így szólt:

[a] *„képmutatás annyira ment, hogy Önöket magukat uraim, tisztelt képviselők, azon király avégett hívta össze, hogy teremtsenek katonai erőt s pénzerőt a kormánynak avégett, hogy azon lázadást és pártütést, melyet ő s királyi családja, leghatározottabban kárhoztatott, minél előbb legyőzzék...”*⁷⁹

Jellačić betöréséről is mindkét beszédében hasonlóképpen nyilatkozott. Január 13-án az előbbi sorokat így folytatta: az udvar

*„maga rántotta le később a fátyolt, megfordította a szót, s mondja: nem az az áruló, kit én királyi esküöm szerint annak bélyegeztem, s kinek legyőzésére felhívtam e nemzetet, hanem most ti, kiket összehívtam, hogy védelmezzétek a hazát, ti vagytok a pártütők, és ki megtámadta az országot, az az én kedves hívem.”*⁸⁰

Április 14-én ez hangzott el: az udvarban

*„csak azt lesték, hogy érkezzék meg az idő, midőn biztosan betörhet Jellacsics az országba, s nyomban a császári ótalom nyílt paizsa alá vette őt az austriai ház, a pártütő kedves emberré vált...”*⁸¹

A január 20-i „hivatalos tudósítás” a császári sereg támadását is felemlgette:

*„...midőn [...] az absolutismus dolgai, a magyar fegyverek segítségével hirtelen jobbra fordultak Olaszországban, s ekkor a királyi udvar elbizakodva szerencséjében, melyet a magyar fegyvereknek köszönhetett, egyszerre levetette az álarcot, és a pártütőkkel szövetekezett, s a pártütő Jellachich kezébe adá a Magyarország feletti hatalmat, és midőn ez az országból kiűzetett, saját császári seregeivel jött a rabló gyilkos, gyújtogató pártütők segítségére, s nyíltan kimondá: hogy Magyarországot fegyverrel akarja meghódítani s megfosztva nemzeti országos önállásától, mellyel a magyar nemzet egy ezred éven át birt, az ausztriai birodalomba fogja beolvasztani.”*⁸²

⁷⁸ Uo. 171.

⁷⁹ Uo. 879.

⁸⁰ Uo. 111. – Jellačić vezetésével a császári alakulatokkal megerősített horvát sereg augusztus 31-én indított támadást Magyarország ellen. Szeptember 4-én a király visszahelyezte báni méltóságába a tábornokot.

⁸¹ Uo. 879.

⁸² Uo. 171–172. – A magyar országgyűlés július 22-én szavazta meg, hogy katonai támogatást nyújt az osztrákoknak az itáliai konfliktus rendezésére. Az Osztrák Császárság és a Szárd Királyság augusztus 9-én kötött fegyverszünetet. Az uralkodó október 4-én nevezte ki Jellačić bárót a magyarországi haderő főparancsnokává. Közben szeptember 29-én az előre nyomuló horvát

TANULMÁNYOK

Elsősorban erre támaszkodhatott a nagytemplomi oráció alábbi részleteiben: az udvar

„annak, kit honáruónak bélyegzett egynéhány nappal előbb, kezébe akarta letenni a Magyarország feletti hatalmat...”,

de amikor Jellačićot a magyarok Bécsig kergették,

„levetették nyíltan az álarcot, s maga a császári fővezér, császári seregekkel jött Magyarországra azon pártütést nemcsak védeni és oltalmazni, melyet maga a császári ház szítogatott, hanem Magyarország leigázását be is végezni, s megindította seregeit minden szomszéd austriai tartományokból...”⁸³

Azt a javaslatát, hogy a honvédelmi biztományt váltsák fel a felelős kormányral, azaz térjenek vissza a miniszteriális kormányzáshoz, március 25-én vetette fel először a képviselőházban:

„az országgyűlés az olmützi manifestumra mondja ki akaratát, s annak következtében intézkedjék kormányról, mely ideiglenesen, míg a nemzet definitíve intézkedhetik, vigye a kormányzást...”⁸⁴

Április 14-én hosszan ecsetelte ennek szükségességét, majd levonta a következtetést:

„itt az idő, amidőn nem oly kormány kell, amely csak a háznak választmánya, hanem oly kormány, amely egy kormánynak minden kellékeivel fel lévén ruházva, nagyobb körben, nagyobb hatalommal intézhesse a nemzet kormányzati ügyeit, de egyszersmind személyes felelősséggel is álljon az országgyűlés és az országgyűlés által a nemzet irányában, s ne fedezhesse magát azon paláستtal, hogy ő egy választmány.”⁸⁵

Számos gondolati elemet átmentett abból az utasításból, amelyet április 1-jén készített a bukaresti diplomáciai küldetésbe induló Beöthy Ödön számára. A cári csapatok erdélyi beavatkozására és az olmützi manifestumra célzott, amikor ezt írta: a bécsi udvar

„annyira ment, hogy az orosz segítségnek nyakunkra hozásával a honáruónak legnagyobb vétkét elkövetni nem iszonyodott, s végre [...] istentelenségeiben elbizakodva, Magyarország ezredéves önálló státusát eltörölni, territoriumát feldarabolni, hazánkat, melyet nem

---

csapatokat a magyar honvédsereg Pákozdnál megállította és Jellačić elmenekült Bécs felé. Majd október 16-án az uralkodó Windischgrätz herceg tábornagyot nevezte ki a császári hadsereg főparancsnokává, és teljhatalommal ruházta fel a bécsi és a magyar forradalom leverésére. A herceg december 13-án indította meg a Magyarország elleni támadást. Erdélyben már október 18-tól folyt a császári csapatok támadása, a Felvidéken december 6-án törtek be először az osztrákok.

⁸³ Uo. 879–880.

⁸⁴ Uo. 724. – definitíve = véglegesen, végérvényesen. – Kossuth a később összehívandó alkotmányozó nemzetgyűléstől várta a végleges intézkedést.

⁸⁵ Uo. 883.

meghódítva bírt, [...] az élő nemzetek sorából kitörülni akarni vakmerősködött... ”⁸⁶

Ugyanez a kettős motívum a nagytemplomi beszédben így jelent meg: a császári ház

„hatalmában elbizakodván végre annyira ment, hogy Magyarországnak nemzeti lételét eltörlöttnek, s a magyar nemzetet a nemzetek sorából kitörlöttnek nyilatkoztatta ki martius 6-iki manifestumában. De mielőtt ezt tette volna, egy oly bűnt is követett el, melynél nagyobbat sehol a népek nem ismernek, azt t. i., hogy saját ügye mellett, saját alattvalói ellen egy idegen hatalomnak, az oroszok fegyveres segítségét használta fel a népnek legyilkolására; s midőn a magyar nemzetnek status életét eltörlöttnek mondotta ki, egyszersmind hazánknek területi épségét eldarabolá. ”⁸⁷

Felhívta Beöthyt arra is, hogy határozottan mutassa fel külföldön: a magyar nemzet rendelkezik azzal a katonai erővel, amellyel képes megvédeni függetlenségét. Emlékeztessen arra, hogy

„midőn az austriai ház nyíltan fegyvert fogott ellenünk [...], ügyünk szentségétől lelkesítve a harcot nem csak kiállottuk egy éven át, hanem a fegyverhez szokatlan népből teremtünk 120,000 főnyi harcedzett hadsereget, melyet millióknak elszántsága támogat, vívtunk csatákat, nyertünk győzelmeket, s a készültség miatti hátrálásban erősödve, az austriai seregeket orosz szövetségeseivel egyetemben nem csak Erdélyből kiűztük, hanem főserégét is, a támadót, hátráló defensivára kényszerítettük... ”⁸⁸

Nem egészen két héttel később, április 14-én hasonlókat mondott:

„S hogy a magyar nemzet fellép az európai statuscsalád sorába, mint önálló független hatalom, mely készületlenül találtatván a múlt hónapok harcaiban, ellenében azon hatalomnak, melyet Europa legnagyobb hatalmasságai közé számítottak, ennyi időn keresztül nemcsak meg tudta magát tartani a legnagyobb vészek közt, hanem elég erőt tudott kifejteni, hogy előtte fussanak az annyira elhíresztelt császári seregek: megmutatta, hogy a szabadságra méltó, hogy a szabadságra elég erős. ”⁸⁹

⁸⁶ Uo. 787. – territorium = terület. – Anton Puchner (1779–1852) báró altábornagy, erdélyi főhadparancsnok október 18-án átvette a teljhatalmat Erdélyben, Józef Bem (1794–1850) azonban decembertől folyamatosan visszaszorította az osztrák csapatokat. Erre Puchner – nyilván a bécsi udvar jóváhagyásával – a Havasalföldön állomásozó orosz hadsereg segítségét kérte; az orosz csapatok február 1-jén avatkozta be az osztrákok oldalán.

⁸⁷ Uo. 880.

⁸⁸ Uo. 788. – defensiva = védekezés. – Erdélyt március 15-én hagyták el a császári és az orosz csapatok.

⁸⁹ Uo. 881.

TANULMÁNYOK

Már a leendő portai főkonzulnak a lelkére kötötte, hogy győzze meg a külhatalmakat: létesítsenek diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatokat hazánkkal. Biztosítsa őket, hogy

„Magyarország úgy jelenlegi kormánya, mint a nemzet maga, semmit nem óhajt inkább, mint hazánknak az önálló európai statuscsaládok körébe felemelkedését azon irányba vezetni, hogy általa az európai béke és egyensúly biztosabb garantiát nyerjen...”⁹⁰

A debreceni beszéd, ha nem is szó szerint, tartalmilag megismételte a levélnek ezt a szakaszát. A már idézett szavakon kívül (amelyek az európai államok közösségébe lépés vágyát fejezik ki) nagy nyomatókat kapott az a szándék, hogy

„Europa népei irányában a békét és barátságot óhajtjuk, s tisztelni fogjuk minden nemzetnek jogait, de megkívánjuk, hogy a mieinket is tiszteljék.”⁹¹

Ugyanez némi módosítással a törvényjavaslat harmadik pontjában újra visszaköszön:

„Midőn a magyar elidegeníthetlen természetes jogánál fogva az európai statuscsaládba önálló s független szabad statusként belép, egyszersmind kinyilatkoztatja, hogy minden más statusok irányában, ha saját jogai nem sértetnek, békét és barátságot tartani, [...] s a kölcsönös érdekek alapján barátságos kötésekkel szövetkezni elhatározott akarata.”⁹²

A trónfosztó indítvány első két pontjának szöveges előzménye is fellelhető Kossuth korábbi irataiban. A Csány(i) Lászlóhoz április elsején küldött egri levélben éppúgy és éppen abban a sorrendben pontokba szedve, ahogy majd Debrecenben előterjesztette, a következők olvashatók:

„1-ső Magyarország minden hozzá tartozókkal, úgy területiális, mint álladalmi integritásában, sérthetetlen, osztatlan, önálló és független. 2-or az Austriai ház mint hitszegő és honáruló, Magyarország feletti uralkodásból örökre kizáratik.”⁹³

Noha már idéztük a javaslat vonatkozó sorait, a tartalmi egyezés bizonyítására ezt ismét célszerű megtenni:

„1-ször: Magyarország a vele törvényesen egyesült Erdéllyel és hozzá tartozó minden országokkal, részekkel és tartományokkal egyetemben szabad, önálló és független európai statusnak nyilvánítatik, és ezen egész status területi egység feloszthatatlannak s épsége sérthetetlennek kijelentetik. 2-szor. A Habsburg-lotharingiai ház a magyar nemzet elleni árulása, hitszegése és fegyvert fogása által [...] Magyarország,

---

⁹⁰ Uo. 788.

⁹¹ Uo. 881.

⁹² Uo. 882.

⁹³ Uo. 783. – integritás = épség

*a vele egyesült Erdély, és hozzá tartozó minden országok, részek és tartományok feletti uralkodásából ezennel a nemzet nevében örökre kizáratik.*⁹⁴

Az erdélyi fő kormánybiztoshoz írt levélben szerepel az új kormányra vonatkozó pont is:

„3-or ideiglenes kormány alakíttatik.”

Ugyanitt a negyedik intézkedésként még azt tervezte, hogy

*„az országgyűlés bevégezvén missióját, új választást rendel s Constituantot hív össze, mely a nemzet jövőendő organismusát megállapítsa.”*⁹⁵

Mint ahogy arról már szó esett, a parlament feloszlatásáról – minden bizonnyal a képviselőház április 13-i zárt ülésén érzékelt kemény ellenállás miatt – lemondott, és a Nagytemplomban ezt a két pontot már összevonva adta elő:

*„4. Az ország jövőendő kormányzati rendszerét minden részleteiben a nemzetgyűlés fogja megállapítani, addig pedig, míg ez [...] megállapíttatnék, az országot egyetemes kiterjedésében egy kormányzó elnök fogja a maga mellé veendő miniszterekkel úgy saját magának, mint az általa kinevezendő minisztereknek személyes felelőssége és számadási kötelezettsége mellett kormányozni.”*⁹⁶

Az indítványok közé harmadik helyre iktatta be a külpolitikai alapelvek deklarálását – amelyet az imént idéztünk –, ez viszont az április elsejei Csány(i)-féle utasításban még nem található.

A fentiekből látható: Kossuth Lajos április 14-i beszédének jelentékeny hányadát korábbi megnyilatkozásaiból (harctéri tudósításaiból, beszédeiből, cikkeiből, leveleiből, kiáltványaiból stb.) állította össze. Miként a jelenlévő képviselők és felsőházi tagok visszaemlékezéseiből rekonstruálható, a dikció már az előző napi zárt ülésre csaknem készen állt. Horváth Mihály, aki római katolikus püspökként volt az országgyűlés résztvevője, meg is jegyezte: Kossuth „körülbelül egy ahhoz hasonló” beszédet mondott el másnap.⁹⁷ Kemény Zsigmond szerint – és ezt mások is megerősítették – már ekkor felsorakoztatta a detronizáció melletti három fő érvét: „a katonaság követeli” (tudni kívánja a küzdelem célját, és ellenkező esetben maga kiáltja ki a függetlenséget); a sok áldozatot hozó nép óhajtja (és ha nem történik meg, a következmények beláthatatlanok); az európai hatalmak kongresszust akarnak összehívni, és erre az országnak már független államként kellene jelentkeznie, hogy

---

⁹⁴ Uo. 882.

⁹⁵ Uo. 783. – Constituant = alkotmányozó gyűlés

⁹⁶ Uo. 884.

⁹⁷ HORVÁTH M., 1871. 495. Ugyanezt írta Jókai Mór is: JÓKAI M., 1980. 200. Vö. VARGA J., 1989. 115.

TANULMÁNYOK

érvényesíthesse érdekeit.⁹⁸ Kossuth a titkos konferencián is bírálta a Habsburgok három évszázados bűnös és hitszegő politikáját (amely becsülettel és lelkiismerettel nem tűrhető tovább), szólt a magyarság nagylelkűségéről és az osztrákokért kiontott véréről.

Nyilván az utolsó éjszaka is finomított a szövegen: az országgyűlés tanácskozásainak beszüntetésére irányuló javaslatát szinte bizonyosan ekkor változtatta meg. Talán ekkor öntötte szavakba – ám az sincs kizárva, hogy jó néhány mondatát a templomban rögtönözte – a tavaszi hadjárat sikereiből levonható erkölcsi és politikai tanulságokat, a saját személyét, érzéseit érintő közléseket és valószínűleg az előterjesztés záró gondolatait.

„...*prophetai dicsőségben tündöklött*”

A kortársak csaknem egybehangzó véleménye, hogy április 14-én a helyszín méltósága és a történelmi pillanat nagyszerűsége miatt jól érzékelhetően elfogódott Kossuth legkiválóbb szónoki erényeit csillogtatta.⁹⁹ A *Marczius Tizenötödike* stílszerű, a hely, a templomi csarnok szellemét is idéző észrevétele szerint „beszéde alatt prophetai dicsőségben tündöklött.”¹⁰⁰ A hol tárgyilagos, hol az érzelmekre ható, hol az értelmet mozgósító, itt-ott spontán megnyilvánulásoktól kísért oráció valóban kiemelkedő rétori teljesítmény.¹⁰¹

A hangulat ünnepi volt. A kormányfő szándéka valószínűleg már április 12-én, csütörtökön este kiszivárgott¹⁰², és a képviselőház másnapi titkos ülésének témájáról is sokan tudtak.¹⁰³ A debreceniek és az itt élő vendégek érdeklődése percről percre fokozódott. „A közönség tudványa a legmagasabbra volt feszítve” – írta az *Alföldi Hírlap*. – „Utcán és házakban, köz és magán helyeken, hol két ember összejött, e kérdést intézé egymáshoz: mi fog most történni?”¹⁰⁴ Érthető tehát, hogy a verőfényes, szép tavaszi szombat reggelen folyvást növekvő tömeg hullámozott a képviselőház gyűlésterme, azaz a Kollégium körül.¹⁰⁵ S amikor megnyitották a Nagytemplom ajtaját, a hatalmas épület pár perc alatt zsúfolásig megtelt, és még így is sokan kívül rekedtek.¹⁰⁶

⁹⁸ KEMÉNY Zs., 1982. 344.

⁹⁹ MÉSZÁROS L., 1867. 178–179.; HORVÁTH M., 1871. 497.; VACHOTTNÉ, 1889. 110.; HUNFALVY P., 1986. 251.

¹⁰⁰ MARCZIUS TIZENÖTÖDIKE, 1849. ápr. 14. [1.]

¹⁰¹ Még az egyébként viszolygó Jókai Mór is elismerte ezt: JÓKAI M., 1980. 200.

¹⁰² ALFÖLDI HÍRLAP, 1849. ápr. 17. 119. A kiszivárgást tényként kezeli: SZABÓ I., 1928. 36.

¹⁰³ MARCZIUS TIZENÖTÖDIKE, 1849. ápr. 21. 226.; HORVÁTH M., 1871. 497.

¹⁰⁴ ALFÖLDI HÍRLAP, 1849. ápr. 17. 119.

¹⁰⁵ Uo., ÁBRÁNYI KORNÉL, ID.: *Életemből és emlékeimből*. Bp., 1897. 202.

¹⁰⁶ VACHOTTNÉ, 1889. 108.

A képviselőket a középső padsorokban ültették le. A ház elnöke, Almásy Pál (1818–1882) és az egyik jegyző, Irányi Dániel (1822–1892) a szószék alatti emelvényen, Kossuth Lajos – mint a tárgy előadója – az előbbtől balra, a belső korlát szögletén foglalt helyet.¹⁰⁷ Az alkalomhoz pontosan illő, egyszerű, ám elegáns öltözetet, „fekete bársony díszmagyar ruhát viselt, [...] mentéjét asztrakán szegte.”¹⁰⁸ Beszédét szokása szerint (gyakran hivatkozott rosszul létre¹⁰⁹) mentegetőző kéréssel kezdte: „*csendet vagyok bátor kérni, mert e templom nagy, s én kissé rekedt vagyok, mellem fáj; nem fognak érteni különben.*”¹¹⁰

A hallgatóság fegyelmezetten, ugyanakkor lelkesen figyelte a fejleményeket; a korabeli lapokban és a későbbi visszaemlékezésekben szinte halmozódnak az ilyen és hasonló jelzők: „ünnepi”, „örömteli”, „felemelő”, „magasztos” stb.¹¹¹ A *Közlöny* tudósítója a beszéd szövegébe sűrűn iktatott be (zárójelben) olyan megjegyzéseket, amelyek a közönség hangulatát és az előterjesztés kedvező fogadtatását érzékeltették: „Tetszés”, „Helyes!”, „Igaz!”, „Úgy van!”, „Éljen!”, „Közmegelégedés”, „Általános lelkesedés” stb.¹¹² Kossuth kiválóan értett mondanivalója poentírozásához, és ezt a képességét ezúttal is kamatoztatta. Jellegzetes példája ennek, amikor a katonai sikerek felsorolása után közvetlenül a függetlenség kikiáltásának szükségességét hangsúlyozta. S ez a – sokak által remélt, várt – következtetés nem maradhatott hatástalan: „Leírhatlan lelkesedés, éljenzés és tapsolás” fogadta – fűzte hozzá a hivatalos lap munkatársa, talán maga a szerkesztő, Gyurmán Adolf (1813–1869).¹¹³ Az újságíró ugyanezt a jelzőt használta („Leírhatlan hatás”) az indoklás azon szakaszánál is, ahol a kormányfő arról beszélt, hogy a hadsereg és a nép áldozatai az országgyűlés erkölcsi kötelességévé teszik biztosítani: „*a harcnak vége nem alku leszen egyesek javának vagy dicsvágyának számára, hanem győzelem, a szabadság győzelme a nép és nemzet számára.*”¹¹⁴

Noha kétségtelen, hogy Kossuth tudatosan törekedett (és a szemtanúk szerint sikeresen) nemcsak a képviselők és a padokban ülő felsőházi tagok, hanem

¹⁰⁷ MARCZIUS TIZENÖTÖDIKE, 1849. ápr. 14. [1.] Lásd még: MÉSZÁROS L., 1867. 178., HUNFALVY P., 1986. 250. – Almásy Pál voltaképpen a képviselőház alelnöke volt, de az elnök távolléte miatt ő vezette az üléseket.

¹⁰⁸ VACHOTTNÉ, 1889. 109. Lásd még: MÉSZÁROS L., 1867. 178. Vö. SZILASSY ESZTER: *Kossuth szavainak hatása*. In: Kossuth Lajos, a szó művésze. Debrecen, 2002. 28. – asztrakán = finom prémféleség

¹⁰⁹ CSENGERY ANTAL: *Adalék Kossuth jellemzéséhez*. (1850.) In: Budapest Szemle, 36. köt. 1883. 326.

¹¹⁰ KOSSUTH L., 1953. 874. Vö. MÉSZÁROS L., 1867. 178., HORVÁTH M., 1871. 497.

¹¹¹ Vö. SZABÓ I., 1928. 36., 65., VARGA Z., 1948. 461–462.

¹¹² Miután csaknem valamennyi szemtanú hasonlóan emlékezett, nyilván csak a negatív elfogultságból fakadt Kemény Zsigmond fanyalgása: „a tömeg is aránylag hideg maradt...” KEMÉNY ZS., 1982. 346.

¹¹³ KOSSUTH L., 1953. 877.

¹¹⁴ Uo. 881.

TANULMÁNYOK

a közönség megnyerésére is, egy fontos tényezőről mintha megfeledkezett volna. Meglepő módon egyetlen egyszer sem említette a város és népe (továbbá a környék) helyzetét, segítőkészségét. Holott ezt a debreceni megnyilatkozásainak (sőt öregkori leveleinek) majdnem mindegyikében megtette.¹¹⁵

Miként azt a jelenlévő Horváth Mihály megjegyezte, Kossuth „szelleme az érzelmek hatalmától általhatva s felvillanyozva, ihlettségében [...] bámulatra indítá a hallgatókat.”¹¹⁶ A helyszín mintegy arra ösztönözte a szónokot, hogy bátrabban éljen a korstílus egyik meghatározó jegyével, a pátosszal.¹¹⁷ Az emelkedettség és az ünnepélyesség (esetenként a dagályosság), valamint az ezektől elválaszthatatlan érzelmi telítettség és szenvedélyesség egyébként is jellemezte Kossuth szónoklatait¹¹⁸, így nyilvánvalóan könnyedén kiaknázhatta – különösen improvizációiban – a körülmények (templomi háttér, lelkes hallgatóság, a téma kivételes volta) kínálta előnyöket. Már a táborigazgató beszámolóiban felbukkan ilyen elem: Pest tervezett ostromáról, illetve a főváros ágyúzásának elkerüléséről szólva arról elmélkedett, hogy a magyar nemzet „nem csak a fővárosban él ugyan, mert nincs hely az országban, mely magát a magyar nemzetnek mondhatná úgy, mint az ország maga összesen, de amely mindenestre egy igen drága, egy igen becses kincse Magyarországnak.”¹¹⁹ Feltehetően előre elgondolta Kossuth, hogy harctéri jelentésének végére illeszti előterjesztésének már idézett csúcspontját: „én nem csak a szívnek szent hitével, hanem az észnek meggyőződésével mondom”, hogy az országnak szabaddá kell válnia.¹²⁰ Pár perccel ezután hangzott el a szintén patetikus szentencia: „az embernek, ki el van határozva valamire, bár láncokba szorítottatnának minden tagjai, mindig marad elég ereje meghalni tudni, ha másképp nem mentheti meg magát. (Roppant hatás.)”¹²¹ Az uralkodóház szigorú bírálatában olvasható: „keserves fájdalommal kell elmerülni az embernek a múlt előtt, mily borzasztó végzet volt az, hogy a boldogság annyi elemeivel, e jobb sorsra érdemes népnek oly szegény, oly nyomorultnak kellett lennie, mert vérének az önkény támogatására, idegen nemzetnek rabigába fűzése végett kellett omlani, s keserves véres verejtékének az austriai udvar végetlen, s a népnek szabadságával ellenkező szükségének fedezésére kellett fordíttatni.”¹²² Szinte erre rimel, de jóval magasabb hőfokra hevítve a következő kijelentés: „ha valaha

¹¹⁵ Vö. BÉNYEI M., 2003. 67–129., 186., 191., 227–228.

¹¹⁶ HORVÁTH M., 1871. 497.

¹¹⁷ Vö. KATONA TAMÁS: [Bevezetés]. In: Kossuth Lajos: Írások és beszédek 1848–1849-ből. Bp., 1987. 6., 8.

¹¹⁸ CSENGERY A., 1883. 323., SZATHMÁRI ISTVÁN: Kossuth és a szónoki beszéd. In: Magyar Nyelv, 1994. 258., SZILASSY E., 2002. 124–126., R. TOMA, 2007. 334.

¹¹⁹ KOSSUTH L., 1953. 875.

¹²⁰ Uo. 877.

¹²¹ Uo.

¹²² Uo. 878.

*még ezen ház Magyarország fölött uralkodnék, nem találkozhatnék bíró az országban, ki a gyilkost, a rablót, a tolvajt, a gyújtogatót büntetni merje, midőn a trónuson ül a rabló, gyújtogató, gyilkos és tolvaj.*¹²³ Folytathatnánk még a kiragadott részleteket, de talán elég a beszéd utolsó gondolatát idézni: „*arra szólítom fel önöket, hogy félre tévén minden tekintet a világon, pusztán Isten és önlekiisméretöktől s a haza iránti kötelességüktől kérve számot, vegyék bírálat s ítélet alá ezen indítványokat, és ha úgy látandják, hogy ezen indítványok jók, tegyék le önök ma, Uraim, Magyarország jövőendő szabadságának, jólétének, boldogságának alapját!*”¹²⁴

A görög-római retorikai hagyományon nevelkedett Kossuthtól nem volt idegen a színeszi kellékek alkalmazása sem.¹²⁵ Ha elfogadjuk a kortárs kritikusok véleményét¹²⁶, a nagytemplomi szónoklat már idézett első mondata (a rekedtségre, mellfájásra történt utalás) is hatáskeltő eszköznek tekinthető. Még inkább az lehetett – bár személyes sorsa sajátos módon utóbb igazolta – az udvar hálátlanságát és hűtlenségét bizonyító érvelést bevezető kifakadása: „*velem rendelkezhetik Isten akármint ez életben, bocsáthat reám szenvedést, bocsáthatja reám a vérpadot, bocsáthatja reám a bürökpoharat vagy a száműzetést: de egyet nem bocsáthat reám soha, azt nem, hogy én valaha az ausztriai háznak alattvalója legyek.*”¹²⁷ A teatralitás legkifejezőbb formája a második indítvány záróakkordja. Itt a Habsburg-lotharingiai ház trónfosztását és számkivetését kezdeményezte. Majd – és innen szó szerint vesszük át a *Közlöny* tudósítását – ez történt: „(Szónok kezeit ég felé emelve mondja:) *Úgy légyen, Ámen!* (Az egész templom magasztos lelkesedéssel Áment visszhangzott.)”¹²⁸

A trónfosztó beszéd szerkezete – miként Varga Zoltán megállapította¹²⁹ – egyszerű. S tegyük hozzá: arányos és szikár. Mint mindig, Kossuth ekkor is gondosan ügyelt az időtartam korlátaira¹³⁰; nem engedte a hallgatóság figyelmét ellankadni, fegyelmezetten osztotta be mondandóját. A dikció három fő, terjedelmileg nagyjából megegyező részre tagolódik, és mindegyikhez kapcsolódik egy-egy rövid, de eltérő hosszúságú bevezetés és befejezés. A három fejezet a megformálás módját tekintve is különbözik egymástól. Az első a katonai győzelmek felsorolása. Tárgyilagos, jószerével a tényekre szorítókozó

¹²³ Uo. 880.

¹²⁴ Uo. 884.

¹²⁵ FEHÉR E., 2002. 44.

¹²⁶ CSENGERY A., 1883. 326., SZEMERE BERTALAN: *Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Kossuth Lajos*. Bp., 1990. 228. Vö. FEHÉR E., 2002. 44–45.

¹²⁷ KOSSUTH L., 1953. 877.

¹²⁸ Uo. 882.

¹²⁹ VARGA Z., 1948. 457.

¹³⁰ BELLAAGH A., 1884. 274. Ezúttal feltehetően maga szabta meg az időkereteket. – Számos egyvidejű észrevétel arról tanúskodik, hogy Kossuth az adott korban a megszokottnál rövidebb és érthetőbb beszédeket tartott; vö. KEMÉNY ZS., 1982. 283., SZILASSY E., 2002. 126.

lista, érzelmi elragadtatás nélkül. A konklúzió azonban robbanásszerű: Magyarország legyen önálló, független státus. A második rész ennek a javaslatnak a tételes indoklása. A tételek száma három: a Habsburg-ház hálátlansága és árulása, fegyveres támadása, az oktrojált alkotmány törvénytelenége; a hadsereg és a magyar nép áldozatai; az európai politika szempontjai, várható fejleményei. Higgadtan, szárazan próbált mérlegelni, igyekezett személyes érzelmeit visszafojtani, de ez csak a harmadik argumentumnál sikerült. Az elsőt a visszafogottság ellenére is többször átsüt az indulat tüze, a másodikat pedig az adott közegben leginkább az elfogultság erősítette. A harmadik rész a kormányfő öt pontos indítványa, a kormányzó választására és a felelős kormány újbóli felállítására irányuló paragrafus bővebb magyarázatával. Jogi, állambölcseleti és politikai megfontolások egyaránt tükröződnek e szövegben, de a bevezető és a záró sorokban, valamint a már említett teátrális jelenetben emocionális mozzanatok is felszínre törtek.

A szerkezeti váz is sejteti a trónfosztó beszéd logikus és rendszerezett gondolatmenetét. Erre is illik Dénes Szilárd hajdani meglátása: Kossuth „leket öntött a puszta adatokba.”¹³¹ Témakezelése fölényes, meggyőzően és határozottan érvelt, mindig megvilágította az ok és okozat szerves összefüggését. Hangnemét célirányosan váltogatta. Fájdalommal telített szavait következetesen az optimista kicsengés követte. Őszintén hitt a nemzet, a nép elszántságában és a hadsereg erejében, a hadvezérek képességeiben, és ezt a hitet sugározta képviselőtársai felé. Nem riadt vissza – mint arra már Jókai Mór rámutatott¹³² – a misztifikációtól, a megtévesztéstől sem: elhitette, hogy a hadsereg sürgeti a döntő elhatározást, és teljesen bizonytalan, utólag nem igazolódott hírekre alapozva kész diplomáciai tényként kezelte az európai kongresszus összehívását.

Kossuth történelmi távlatokat rajzolt fel, hol nagy vonásokkal (mint például a magyar nemzet nagylelkűsége az osztrák uralkodóház iránt), hol finoman részletezve (mint például a márciusi fordulat elemzése). A régmúlt és a közelmúlt eseményeit és a bécsi udvar legutóbbi intézkedéseit (az ország fegyveres megtámadása, a magyar államiság felszámolása, Erdély és a Délvidék elszakítása, az orosz csapatok erdélyi beavatkozása) széttéphetetlen kapcsolatba állította, és a magyarságot érintő tanulságokat mérlegelve a válaszlehetőségek körét egyetlen lépésre szűkítette: a detronizációra. További vizsgálódást igényelne annak kiderítése, hogy miért nem említette – szemben eltávolított elődjével – az új uralkodó, az ifjú Ferenc József (1830–1916) nevét. Egyelőre

¹³¹ DÉNES SZ., 1908. 20. – ezt az 1848. jan. 14-i beszédről állapította meg.

¹³² JÓKAI M., 1980. 201. – Kossuth beszédének következő helyeiről van szó: KOSSUTH L., 1953. 882. és 881. p. Az utóbbi helyen arra célzott, de minden konkrétum nélkül, hogy Brüsszelben angol és francia közvetítéssel folytak a béketárgyalások Ausztria és a Szárd Királyság között.

csak találgathatunk: nem akart újabb ellentétet szítani (bár ennek éppen a nagytemplomi beszéd tartalma mond ellent); nem kívánta személyes térre terelni az udvar és a magyarság szembenállását; nem ismerte el törvényes uralkodónak; túl fiatalnak, azaz éretlennek tartotta a döntéshozatalra (másként: túl jelentéktelennek vélte a személyét).

A honvédelmi bizottmány elnökének érvrendszerét támogatták, a lelkekre gyakorolt befolyását elmélyítették egyéni adottságai: kellemes orgánuma, tiszta és csengő hangja, folyékony előadásmódja, valamint szónoki stílusának értékei: ékesszólása, költőisége, képszerűsége stb. és mindenekelőtt elbűvölő érzelmi gazdagsága. Kossuth századának egyik legjelesebb, a magyarok közül alighanem a legismertebb rétor, a hazai romantikus beszédstílus talán legnagyobb mestere volt. Még ellenfelei, később kritikusai által is elismeréssel emlegetett stílusművészetének¹³³ legjellemzőbb tulajdonságai április 14-én elmondott beszédében is megfigyelhetők.

Nyelve cizellált, kiegyensúlyozott prózája irodalmi szintű. Sosem süllyedt a póriasság sarába, ugyanakkor nem egyszer poétikai magasságokba röppent. Szaknyelvi jártassága szintén impozáns. Iskolai tanulmányai és eredeti foglalkozása (ügyvéd volt) révén jogi ismeretei átlagon felüliek, és ennek nyelvi kivételése a szakértő közönség előtt – főként a hivatalos formulákban, az áprilisi törvények magyarázatában és a határozati javaslatokban – frappánsan érvényesült. Mint egykori újságíró és gyakorló politikus, államférfi avatottan és hitelesen használta a politika szókészletét.¹³⁴ S egy távolabbi területre lépve bravúrosan operált a hadászati szakkifejezésekkel. Jellačić futását például így elevenítette fel: „minden fegyverszünetnek azon feltétele ellenére, miszerint mind a két sereg előbbi posztójában szokott maradni, úgynevezett *Flankenbewegunggal* kiszökött Bécs felé...”¹³⁵ Ezt megelőzően a tavaszi hadjáratról és a délvidéki harcokról is szakszerűen számolt be.¹³⁶

¹³³ A kortársi vélemények közül kiemelendők: MÉSZÁROS L., 1867. 178., CSENGERY A., 1883. 322., 326–327., PÁLFFY J., 1939. 251., 255., VAJDA J., 1972. 325., JÓKAI M., 1980. 200–201., KEMÉNY ZS., 1982. 279., 283., SZEMERE B., 1990. 224., 227–228. – A történeti állásfoglalások közül: SZEKFŰ GYULA: *A magyar állam életrajza*. Bp., 1918. 194., SZEKFŰ GYULA: *Magyar történet*, 5. köt. Bp., 1936. 312., FRANK TIBOR: *Az emigráns Kossuth és a politikai marketing születése*. In: Kossuth Lajos, „a magyarok Mózese”. Bp., 2006. 185., 188. – A szerteágazó nyelvészeti-stilisztikai irodalomból: BELLAAGH, 1884. 83–106., 166–185., 261–263., DÉNES SZ., 1908. 4–54., DÉNES SZILÁRD: *Kossuth Lajos szónoki és közírói stílusa*. In: Magyar Nyelvőr, 1952. 401–407., SZATHMÁRI I., 1994. 257–263., SZATHMÁRI ISTVÁN: *Kossuth nyelve és stílusa kilenc 1845–1846-os hivatalos levele alapján*. In: Magyar Nyelvőr, 2001. 453–465., és legújabban a politikus születésének kétszázadik évfordulója tiszteletére Debrecenben rendezett tudományos tanácskozás előadásainak anyaga: *Kossuth Lajos, a szó művésze. Tanulmányok Kossuth stílusművészetéről*. (Szerk. Szikszainé Nagy Irma.) Debrecen, 2002.

¹³⁴ Vö. SZATHMÁRI I., 1994. 258.

¹³⁵ KOSSUTH L., 1953. 879. – a német szó jelentése: oldalmozdulattal

¹³⁶ Uo. 874–876.

TANULMÁNYOK

Mint kortársai túlnyomó többségénél, nála is meghatározó stílusjegy a körmondatosság, a romantikus tiráda.¹³⁷ Az olykor áradó, máskor lüktető, ám mindig kifejező, sodró erejű szövegben különböző alakzatokat (kérdés, felkiáltás, szembeállítás, összehasonlítás, párhuzam stb.) kapcsolt össze, körmondatainak összetettsége sokféleséget is takart. A kiszámítottan adagolt kitérők sem terelték el a hallgatóság figyelmét, ellenkezőleg, fokozták azt. Az eddig idézett és ezután idézendő részleteken túl szép példája ennek a stílus-elemnek a katonaság és a nép óhajának – mint megcáfolhatatlan, mert erkölcsi képtelenségként feltüntetett motivációnak – fennkölt megfogalmazása: „*És kérdem én, ha oly méltányosok és mérséklettek valánk, hogy nem léptünk ki a forradalmi térre, hanem védelmeztük magunkat az igazságtalan megtámadás ellen, s védelmünknel közbejön minden, ami egy nemzet ellen bűn lehet, magának a nemzetnek az élők sorából kiörlése merénylete is, kérdem én, ha ezeknek ellenében a nép erejének érzetére felébredett, nem tartozunk-e mi a magyar szabadságharcban elhunyt testvéreink szent emléke iránt azon tartozással, hogy amiért ők elvérzettek, annak jutalmát vegyük el a nemzet számára; kérdem én, nem tartozunk-e mi, nemzeti képviselők a nép iránt azon kötelességgel, hogy a nép, mely a kormány s az országgyűlés parancsára, nemcsak örömet adjon fiait a szabadságharcban elvérzeni, nemcsak örömet viseli a hadjáratnak minden terheit, hanem egyszersmind készséggel s örömmel teszi ezt, nem kötelességünk-e nekünk megtenni azon lépéseket, melyek magukban foglalják a biztosítást, hogy valamint az érettünk vitéz hadsereg, úgy az annyi áldozatokat hozott nép el fogja venni méltó gyümölcsét áldozatainak...*”¹³⁸

Itt is feltűnő – és az egész beszédben sokszor előfordul –, hogy egy-egy gondolatfutamat vagy közbevetését a „kérdem én” alakzattal vezeti be.¹³⁹ Ezzel együttgondolkodásra készítette hallgatóságát, és a kérdésként felvetett kijelentéseivel voltaképpen az általa helyesnek hitt választ is sugallta. Másik kedvelt módszerével, a nyomatékosító ismétléssel szintén hatékonyan élt. Kitűnő példa erre az előterjesztés igazi céljának, a függetlenség kinyilvánításának többszöri hangsúlyozása, mégpedig időben és szerkezetileg arányos elosztásban. Hasonlóképpen kétszer is kifejtette (először az áprilisi törvényekről, másodszer a detronizáció utáni kormányformáról szólva) a miniszeri felelősség elvét. Az ismétlés a szókapcsolatokban és a jelzős szerkezetekben szintén gyakori: pl. az ausztriai ház hitszegése, vitéz hadsereg vagy vitéz honvédeink, igazságos fegyvereink, a magyar nemzet nagylelkűsége stb. Sűrűn

¹³⁷ Vö. DÉNES SZ., 1952. 407., V. RAISZ RÓZA: *Kossuth körmondatairól*. In: Kossuth Lajos, a szó művésze. Debrecen, 2002. 67–77., SZABÓ ZOLTÁN: *A romantika főbb stílári sajátságai Kossuth Lajos szónoki stílusában*. In: Kossuth Lajos, a szó művésze. Debrecen, 2002. 32–38. Lásd még: SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: *Kérdésalakzatok retoricitása és szövegszervező ereje egy Kossuth-szónoklatban és -újságcikkben*. In: Kossuth Lajos, a szó művésze. Debrecen, 2002. 89.

¹³⁸ KOSSUTH L., 1953. 880.

¹³⁹ Vö. SZIKSZAINÉ, 2002. 89., 94.

felbukkanó stiláris ismérv a halmozás; bizonyítékként talán elég három példa: „*ha leéltük a múlt idők nehéz napjait, amidőn bennünket az ellenség kész hatalma a saját kebelünkben bujtogatott pártütéssel, fegyvertelenül, készületlenül, erő, pénz, katona, fegyver, lőszer, puska, ágyú és minden nélkül talált...*”¹⁴⁰; „*ha látjuk, mennyi erő, pénz, egészséges, ifjú erő van e népben*”¹⁴¹; „*fellázasztott minden szenvedélyt, vadságot, embertelenséget, mi csak az országban feltalálható volt*”.¹⁴²

Időnként hasonlatokkal is élt: például az udvar „*gyenge báránnyra lecsapó sas*”¹⁴³; az európai hatalmak úgy „*akarnak rendelkezni a nemzetek fölött, mint rendelkezik a majoros a nyáj fölött*”.¹⁴⁴ Szívesen alkalmazta az „ezen” és „azon” mutató névmásokat. Akik korábban már hallották, számíthattak a sorozatos alliterációkra: pl. „*méltányosok és mérséklettek valánk*”, „*a békét és barátságot ohajtjuk*”, „*kellő hatósággal és hatalommal*” stb.¹⁴⁵ Néha-néha a szóvégi egyezések szintén tudatosságra vallanak: pl. „*csapva, darabolva és szakítva*”.¹⁴⁶ Szemléletesek képei is: pl. „*a magyar hadsereg romjai*”, „*a port szemünkbe szórták*”, „*nyugalmunk párnája*” stb.¹⁴⁷

Bár ezúttal a tárgy komolysága és súlya óvatosságra intette, azért kétszer mégis megcsillantotta kedélyes humorát. Előbb a névnapi ebédre invitált osztrák vezérek hatvani megfutamítását elbeszélő már említett epizódban. Majd ironikus éllel az osztrákokhoz pártoló magyar tábornokokra célzott: „*nekünk minden kísérteteken keresztül kellett menni, s így keresztül mentünk saját hazánkfiái árulásának kísértetein is, s maga azon vezér, kit a Drávához küldénk, hogy őrizze a magyar határt, már akkor cimborált az ellenséggel, valamint most nyíltan küzd ellenünk, ha ugyan valahol meg nem lövetett.*” (Nevetés.)¹⁴⁸

Kossuth szónoklataiban – április 14-én is – hatásos eszköznek bizonyult a szubjektíváció, vagyis saját személyének előtérbe helyezése.¹⁴⁹ Már idéztük az alattvalói lét szenvedélyes megtagadását. Hasonló eltökéltséget sugárzott a miniszteriális felelősség elengedhetetlen voltának bizonyítása, közelebből

¹⁴⁰ KOSSUTH L., 1953. 876.

¹⁴¹ Uo. 878.

¹⁴² Uo. 880.

¹⁴³ Uo. 879.

¹⁴⁴ Uo. 881. – Az előző mondataiban az 1815-i bécsi kongresszus megállapodásaira utalt.

¹⁴⁵ Uo. 880., 881., 884.

¹⁴⁶ Uo. 881.

¹⁴⁷ Uo. 879., 883.

¹⁴⁸ Uo. 879. – Ottinger Ferenc (1792–1869) lovassági tábornok, vezérőrnagyként a dunántúli magyar csapatok vezére; miután Csány(i) László kormánybiztos leleplezte árulását, 1848 augusztusában átszökött az osztrák sereghez, ahol novemberben egy lovashadosztály parancsnokává nevezték ki, de januárban kétszer is alulmaradt a magyar tábornokokkal szemben; a szabadságharc leverése után altábornagy lett és 1851-ben bárói rangra emelték.

¹⁴⁹ Vö. TOLCSVAI NAGY GÁBOR: *Retorikai cselekvés és valóságképzés a klasszicizmus és a romantika határán*. In: Kossuth Lajos, a szó művésze. Debrecen, 2002. 27., FEHÉR E., 2002. 45., 49.

TANULMÁNYOK

alábbi éles elhatárolódása: „Hogy ha másként tetszik az országgyűlésnek, másként határozhat, s azt mondhatja, hogy a collegialis kormányzatot akarja; – én nem!”¹⁵⁰ Néhány gondolattal előbb egy már-már kispolgári idill képének felvillantásával azt a közhelyesséssel fogadott reményt öntötte szavakba, hogy az addigi kormány erőfeszítései sem voltak hiábavalók: „ha majd, amit Isten adjon reám nézve, mihamarább visszatérendek a szerény és szegény magánéletnek csendébe, hogy érezzem mint egyszerű polgár a törvények oltalmát és azon szabadság jótékonyosságát, melynek megoltalmazásában magam is egyik csekély eszköz voltam a nemzet kezében, azon meggyőződést nyújtja nyugalomunk párnájául, hogy nem rontottuk el a nemzet ügyét, hanem segítettünk azon annyit, erejét nevelve, mennyire tehetségünk s a körülmények engedték. (Közmegelegedés, éljenzés.)”¹⁵¹ Majd a nagytemplomi ülés végén, amikor frissen megválasztott kormányzó elnökként kért szót, mintegy megismételte – immár csupán saját magára vonatkoztatva és a nemzet jutalmaként – a majdani visszavonulás (talán nem is annyira őszinte) álmát, újra a szerénység-toposz és a hazafias öntudat volt az, amellyel lelkes éljenzést váltott ki. Egyebek között ezt mondta: „Nekem csak akaratom nagy, tehetségeim csekélyek [...] én hazám boldogságának meleg ohajtásán kívül semmi más vágyat nem ismerek, mint azt, hogy legyen nekem szabad nyugodnom, hanem addig, míg a veszély tart, akárhova fog velem parancsolni a nemzet, és a veszélynek akármely állását bízandja rám, én engedelmesen fogom elfogadni, s tenni fogok, mit lehet [...] addig, míg [...] nyílt homlokkal nem mondhatom el azt, hogy a nemzet már tökéletesen biztosítva van: addig én uraim, ha önök úgy parancsolják, leszek kormányzó elnök. (Zajos éljenzés.) De az örökké való Istenre, önbecsületemre esküszöm, azon percen túl egy pillanatig sem, nem semmi egyéb, mint szerény és szegény magán polgár!”¹⁵²

Ez a mentalitása élete végéig megmaradt. Jellemző és ideillő példa 1882. augusztus 25-én kelt levelének rétori munkásságát érintő részlete: „De ha volt idő, midőn szónoklataimat némi hatás kísérte, ezt nem szónoki tehetségemnek, mellyel nem bírok, hanem azon valaminek kell tulajdonítanom, mivel akkor a levegő telítve volt, és tulajdonítanom kell annak, hogy együtt éreztem nemzetemmel, csont voltam csontjából, test testéből, tehát ajkaimról bent a hazában nemzetem óhaja, vágya, öntudata, hazaszeretete, künn pedig nemzetem panasza, keserve szólt.”¹⁵³

Híres nagytemplomi beszéde is bizonyosság rá: valóban páratlan hatású, igéző szónok volt. S kivételes, istenáldotta tehetség. Közérthető, megejtő

---

¹⁵⁰ KOSSUTH L., 1953. 883–884.

¹⁵¹ Uo. 883.

¹⁵² Uo. 886–887.

¹⁵³ KOSSUTH LAJOS *iratai* IX. Bp., 1902. 513. – A levelet Szana Tamás (1844–1908) íróhoz, lapszerkesztőhöz írta.

módon tudta kifejezi azt, „amit milliók éreztek”¹⁵⁴, és mindig azt mondta, amit lelkiismerete diktált. Szépen, nemesen, korához illően. A kossuthi politika iránti rokonszenvvel nemigen vádolható jeles történész, Szekfű Gyula is nagyra becsüléssel nyilatkozott a polgári forradalom és a szabadságharc hónapjaiban elért szónoki sikereiről: „márciusban megtalálta hivatását, a nemzet élni vágyó független érzéseinek harsonása lett, a nemzeti autarkiának a magyarság lelkéből lelkedzett hirdetője, kinek szavai, legyenek még oly kevésbé realiztikusak is, mindnyájunkban visszhangra találnak mindaddig, míg a magyarság nemzet marad.”¹⁵⁵

MIKLÓS BÉNYEI

THE DETHRONEMENT SPEECH OF LAJOS KOSSUTH

One of the most famous political speeches in Hungarian history is the one delivered by Lajos Kossuth in the Great Calvinistic Church of Debrecen, on the 14th of April, 1849. Due to his initiative, the Hungarian Parliament declared the dethronement of the Habsburg-Lotharing dynasty and announced at the same time the independence of the Hungarian state. In the first part of the article, the author demonstrates that a greater portion of the dethronement speech was collected from Kossuth's earlier proclamations (battle-field reports, political speeches, newspaper articles, official letters, appeals etc.), and most of this work was done in the days prior to the event. In the second part, it is shown that during the joint session of the two chambers, in front of the enthusiastic audience which filled the church, Kossuth was able to demonstrate his exceptional oratorical skills and that his speech, partly objective, partly emotional, at places appealing to reason, in other places showing spontaneity, was a unique oratorical achievement. The structure of the speech is simple and well-proportioned, while his train of thought is systematical and logical, with convincing reasoning. The orator uses sophisticated language, his diction is well balanced and has literary value. Stylistically, he is fond of pathos, flowery language, emphatic repetition and comparative structures.

---

¹⁵⁴ BELLAAGH A., 1884. 274.

¹⁵⁵ SZEKFŰ GY., 1936. 389.

A TURANIZMUS: ÖN- ÉS NEGATÍV DEFINÍCIÓK, ÉRTELMEZÉSEK 1910-TŐL A II. VILÁGHÁBORÚIG

A 'turánizmus' szó hallatán az emberek többségének elméjében részben, vagy egészében olyan fogalmak bukkannak elő, melyek elsősorban a Kelettel, a magyarsággal, a lovas nomádokkal, a fajelmélettel stb. kapcsolatosak. Ilyen helyzetben a kérdés iránt érdeklődők általában a lexikonokhoz nyúlnak, de ebben az esetben a *Magyar értelmező kéziszótár* második átdolgozott kiadásának definíciója csak látszólag tisztázza a kérdést, miszerint a turánizmus: „Mo.-on 1910 és 1945 között: az ősi magyar–turáni rokonság téveszméjén alapuló, sovinszta fajelmélet.”¹

Az igaz, hogy ez a meghatározás jóval visszafogottabb, mint az *Új Magyar Lexikon* szócikkében leírtak², de 1962 óta Magyarországon jelentős változások történtek, melyek következtében lehetőség nyílt a történeti fogalmak újraértelmezésére, árnyaltabb, valóságghűbb vizsgálatára. Ám ez a turánizmussal kapcsolatban nem történt meg, hiszen az idézet *Magyar értelmező kéziszótár* meghatározásával is „mindössze” az a gond, hogy változatlan formában viszi tovább a torz szemléletet³. Mindenesetre ez a téves és rosszindulattól sem mentes definíció készített minket a turánizmus fogalmának alaposabb, szakszerű

---

¹ *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk.: PUSZTAI Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 1379.

² Az erősen ideologikus szemléletű Új Magyar Lexikon a következő definíciót adta a turánizmusról: „**turánizmus**, *turáni fajvallás*: a mo.-i szélsőségesen reakciós sovinszta fajelméleti mozgalmak egyike. Ideológiai alapja az a téveszme volt, hogy az emberiség három (árja, sémi és turáni) fajra oszlik, s ezek közül a magyarságot és az ázsiai népeket egyesítő felsőbbrendű „harcos, barbár és romlatlan” turáni faj vezeti ki a világot a Ny-i demokrácia csődjéből. A ~ képviselői (az 1910-ben alakult Turáni Társaság, majd az 1920-ban létrehozott Magyarországi Turán Szövetség tagjai) kezdetben egy elképzelt pogány ősmagyar vallást próbáltak meg terjeszteni, később azonban egyre inkább közeledtek a *keresztény kurzushoz*, s a SZU- és kommunistaellenes „keresztény-~” jelszavát hirdették. A ~ mozgalma a II. világháború idején fokozatosan beolvadt a nyilaskeresztes → *hungarista mozgalomba*, mely számos jelszavát átvette és felhasználta a háborús uszításban.” (Kiemelések onnan – Sz. L.) *Új Magyar Lexikon*, 6. S–Z. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 521.

³ Ilyenkor hajlamos az ember elgondolkozni azon, hogy vajon mennyi elavult, téves vagy sajátos nézőpontú definíció szerepel még a kézikönyvekben. Sajnálatos módon a *Magyar Nagylexikon* megfelelő (17.) kötetében (főszerk.: BÁRÁNY Lászlóné. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 2003.) nem szerepel a 'turánizmus' szócikk.

kutatómunkán alapuló vizsgálatára. Annál is inkább, mivelhogy az 1989 után született, a turanizmussal foglalkozó cikkekben, a *Révai Új Lexikonjának* illetve könyvrészekben⁴ sem találjuk meg a korrekt definíciót, pontosabban szólva definíciókat, mivel a turanizmus önmeghatározása a korhelyzet változásaival szintén – hol kisebb, hol nagyobb – jelentésváltozáson, illetve – bővülésen ment át. A két markánsan elkülöníthető irányvonallal rendelkező turanizmus értelmezésével már a kortársaknak is meggyűlt a baja, s Zimányi György nem véletlenül állapította meg a „Kelet” c. folyóirat hasábjain, hogy „a turánizmussal igen kevesen vannak tisztában.”⁵

Jelen cikk elsődleges célja a turanizmus meghatározásainak bemutatása, legyenek azok ön-, avagy negatív definíciók. Mivel ez az írás egy még készülő, hosszabb tanulmány része, így nem kívánunk foglalkozni a turánmozgalom kialakulásának okaival, kezdeteivel; a turanizmus intézményesülésével (Turáni Társaság, Magyarországi Turán Szövetség) és a szervezetek tevékenységével, a hivatalos politikával való kapcsolatával⁶, a külföldi kapcsolatokkal⁷, a kritikák bírálatával, valamint a turanizmus – elsősorban a nyugati magyar közösségek körében divó – utóéletével sem.

---

⁴ KINCSES NAGY Éva: *A turáni gondolat*. In: *Őstörténet és nemzettudat 1919–1931*. Szerk.: Uő. Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged, 1991. 44–49.; FARKAS Ildikó: *A turánizmus*. In: *Magyar Tudomány*, 1993/7. 860–868. Mindkét cikkről elmondható, hogy szerzői nem ismerték a teljes forrásanyagot; negatív attitűddel álltak a témához; a turanizmus egészét elavult és elfogult szakirodalom (pl. LACKÓ Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944*. Kossuth, Budapest, 1966.; DÓSA Rudolfné: *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.) alapján összefüggésbe hozták a szélsőjobboldallal, s így nem csodálkozhatunk, hogy már *a priori* eldöntött a turanizmus „áltudományos”, kártékony volta. GYURGYÁK János figyelemreméltó könyvének (*Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007.) „Magyar fajvédelem és fajelmélet” c. fejezetében ír a turanizmusról (229–232.), ám a turanista mozgalomnak csak a Magyar Turán Szövetség és annak szellemi holdudvarához tartozó, ún. radikálisabb, vagy ortodox részének ténykedését vázolja fel, így a sajátos eszméről is szükségszerűen féloldalas képet kap az olvasó. A *Révai Új Lexikon* szócikke (XVIII. kötet. Szerk.: BÁLINGER János et al. Babits, Szekszárd, 2006. 220–221.) pedig nem más, mint a régi kiadásnak Farkas Ildikó cikkével való kiegészítése.

⁵ ZIMÁNYI György: *Turanizmus*. In: *Kelet*, 1938/3–5. 3.

⁶ Részben erről a témáról nemrég Ablonczy Balázs is írt: ABLONCZY Balázs: „Lándzsahegy”, néprokonság, small talk. *Turanizmus és keleti gondolat a két világháború közötti magyar külpolitikai gondolkodásban*. In: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerk.: PRITZ Pál, SIPOS Balázs és ZEIDLER Miklós. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006. 87–106. Továbbiakban: ABLONCZY. Ablonczy alapvetően előítélet nélkül és tárgyilagosan állt a témához, s a turanizmus általa nem ismert aspektusainál nem alkotott véleményt. A turanizmussal kapcsolatol végkövetkeztetésével (kulturális értelemben sokat ígérő, és kezdetben inspiráló, de politikailag úgyszólván hasznavehetetlen ideológia, ABLONCZY, 106.) nagyjából egyet lehet érteni.

⁷ A turanizmus török kapcsolatait Farkas Ildikó foglalta össze, ám a szellemi mozgalomról vallott alapkonceptiója lényegében változatlan maradt. FARKAS Ildikó: *A magyar turanizmus török kapcsolatai*. In: *Valóság*, 2007/6. 31–48.

TANULMÁNYOK

1. Turán fogalma

Ahhoz, hogy a turanizmus fogalmát meghatározzuk, előbb mindenképpen tisztázni kell a kifejezésben megbúvó, lényegesen könnyebben megfejthető 'Turán' szavunk értelmét. Kiindulópontunk természetesen a századelő hazai tudományos életének álláspontja. Maga a 'Turán' kifejezés a perzsa nyelvből származik, s leelőször az irániak szent könyvében, az Avesztában fordul elő. Ám legrészletesebben a híres perzsa költő, Firdúsi *Sáhnáméjében* (Királyok Könyve) olvashatunk róla, illetve lakóiról.⁸ Maga a Sáhnáme 120 ezer sorból álló terjedelmes eposz, mely a legendás királyoktól kezdve az arab hódításig bezáróan dolgozza fel a perzsa történeti mondákat. A Sáhnámében sokszor felbukkan Turán, hiszen Irán (Perzsia) az ősidőktől kezdve szinte mindig harcban állt a tőle északra fekvő szomszédjával. A konfliktus magva az ősidőkbe vezet vissza, amikor az 500 évig uralkodó Feridun király fiai között viszály támadt, mert a legifjabb, Irads kapta a legjobb földet, Iránt. Túr és Szalm megöli Iradsot, ám annak fia bosszút áll rajtuk (ezt az epizódot tarthatjuk magyar szempontból a „turáni átok” archetípusának). Az orientalista Germanus Gyula szerint az „ősregi iráni mythosz természetszerűen tükrözi ezt az anthropo-geográfiai [értsd: a letelepedett és a nomád életmód közötti] ellentétet vissza az isteni világ fényes és sötét, jó és rossz hatalmai harcában. Az iráni mondában Irán és Turán harca, a Világosság harca a Sötétséggel.”⁹

A földrajztudós és később miniszterelnökséget is viselt Teleki Pál elvetette Irán és Turán nyelvi és faji megkülönböztetését, mivel az határozottan földrajzi. Igaz ugyan hogy a 'Turán'-t Teleki idején néprajzilag használták Közép-Ázsia tatár-nomád törzseinek jelölésére, ám a használat önkényes, és sem az Aveszta, sem Firdúsi nem igazolja: „A Túrán-fogalomnak az irodalomban és tudományban jellemvonása, hogy ellentétet jelent. Mindig szemben áll Iránnal. A kettőnek határa az a határ, a mely már az Aveszta zónatánában foglaltatik. Tényleg, mindazt jelentette, a mi más természetű volt, mint a termékeny Irán; a bizonytalan jövőjű, fenyegető pusztát, „Ázsia belsejének összefüggő síkságát” s a népeket, a melyeket messze ismeretlenbe nyúló tájain egyesített és vetett időnként a világos, a jó, a teremtő Irán hatáira.”¹⁰

Cholnoky Jenő egyetemi tanár tudóstársához hasonlóan definiálta a „turáni” fogalmát: „A turáni” fogalma nem nyelvészeti, nem történelmi, nem néprajzi, nem politikai, hanem tisztán geographiai. Turáni az, a mi Túránból származik, vagy még ma is Túránban él és fejlődik. Beszélhetünk tehát turáni

⁸ E klasszikus művet máig nem fordították le teljes egészébe magyarra. A korabeli legrészletesebb kiadás: FIRDÚSZI: *A Sáhnáméból. Feridún és fiai. Szijavus. Zál és Rudabé.* Ford.: RADÓ Antal. Lampel, Budapest, [189?]. 392 l.

⁹ GERMANUS Gyula: *Turán.* Budapest, 1916. 7.

¹⁰ TELEKI Pál: *A Túrán földrajzi fogalom.* In: Turán, 1918. 67. Továbbiakban: TELEKI.

népekről, túráni műveltségről, túráni népszokásokról, sőt bizonyos tekintetben túráni nyelvről is.”¹¹ Ám Cholnoky szerint csak akkor van jogosultsága ennek a definíciónak, ha a Turán olyan földrajzi terület, amely jól elkülöníthető környezetétől, valamint ha ez a terület alkalmas arra, hogy „az ott élő népeknek oly jellemvonásai fejlődjenek ki, a melyek megérdemlik a külön elnevezést, a gyűjtőfogalomba való egyesítést.”¹² Természetesen Cholnoky azon a véleményen volt, hogy Turán mindkét feltételnek eleget tesz.

Annak ellenére, hogy sem az Aveszta, sem Firdúsi, sem a későbbi írók nem határozták meg pontosan az északi határait¹³, Turánon mégis egy jól behatárolható földrajzi területet értünk, ami ma a Turáni-alföld nevet viseli, s az Irántól északra fekvő területeket – ideértve a Kaszpi-tenger és az Aral-tó környékét, Turkesztán nyugati részét és a Kirgiz-sztyeppét is – foglalja magába. Megjegyzendő, hogy Germanus Gyula korának általános tudományos vélekedésével ellentétben nemcsak maguk a törökök, hanem a legtöbb mai kutató is ezt a területet tartja a nomád nagyállattartó őtörök népek őshazájának¹⁴.

Európa a Turán nevet csak a 18. században ismerte meg, amikor Abulgázi Bahadur 17. században élt török történetírónak¹⁵ az 1663-ban elkészült *Šedžre-i türki (Török családja)* c. munkáját lefordították a nagy európai nyelvekre¹⁶. Abulgázi művének XIX. fejezetében, Dzsingisz Kánnak az őstartományába való visszatérése történetében írt Turánról, melynek területét amúgy pontosan nem határozta meg, de e földrajzi fogalom mindazokat a földeket jelentette, melyek az Amu-darjától északra terültek el.¹⁷

A ’turáni’ kifejezés az Angliában élt híres német nyelvész, Max Friedrich Müller (1823–1900) korai írásai¹⁸ nyomán terjedt el, és épült be a tudományos köztudatba. Max Müller turáninak tekintette Eurázsia minden olyan nyelvét, amely nem az indogermán (azaz indoeurópai), illetve nem a sémi

¹¹ CHOLNOKY Jenő: *Turán*. In: Turán, 1918. 25.

¹² Uo.

¹³ „Az Avesta zóna-tana három egymásfeletti zónát ismer. Délen – Irántól délre – voltak Belső-Perzsiának, Beludisztánnak forró homok és sós steppéi és az idegen meleg India. A középső zóna az Avesta népének zónája. Az északi zóna az Aral- és Kaspi-tó barátságtalan sivatag- és steppe-vidékeit foglalja magában, a melyekből a turániak előtörnek az árja földek pusztítására.” TELEKI, 50.

¹⁴ Lásd pl. MATUZ József: *Az Oszmán Birodalom története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 13.

¹⁵ Abulgázi Bahadur nemcsak történetíró, hanem egy kisebb közép-ázsiai kánság, Khiva ura is volt.

¹⁶ NÉMETH Gyula: *Turán*. In: Magyar Nyelv XVII. (1921), 109.

¹⁷ TELEKI, 71–72.

¹⁸ *Letter to Chevalier Bunsen on the classification of the Turanian languages*. In: BUNSEN, Josias Chr. Ch.: *Outlines of the philosophy of Universal History, applied to language and Religion*. London, 1854.; *The languages of the seat of war in the East : With a survey of the three families of language, Semitic, Arian, and Turanian*, London, 1855.

TANULMÁNYOK

nyelvcsaládba tartozott, magyarán az ázsiai eredetű nomád népek nyelvét nevezte el így. Turáni népeken – kiknek lélekszámát 100 és 600 millió közé tették¹⁹ – sokáig az urál-altáji nyelvcsaládba tartozó népeket tekintették, noha a földrajzi terminusnak nyelvészeti terminusként történő használatát hamar elvetették. Max Müller nyomán nyelvészek és történészek hada kezdett el foglalkozni a különböző élő („finnugorok”, törökök, mongolok, mandzsutunguz nyelvű népek, kínaiak, japánok, malájok, tibetiek, tamilok stb.), illetve már letűnt népek (sumérok, asszírok, hettiták, hükszoszok, etruszkok, pelazgok, kelták, párthusok, szkíták stb.) ősnyelvével, valamint őshazájával, s ebben a problémakörben természetesen Turán is gyakran megemlítődött, mint lehetséges megoldás.

A Turán név a magyar irodalomban csak a reformkortól lett használatos, s a kifejezést földrajzi jelentésén túlmenő vonatkozásban először Pulszky Ferenc használta 1839-ben²⁰. A Turán, turáni kifejezés magától értetődő módon lépett a szkíták helyébe, s a hunokat, az avarokat és más, a magyarral rokon népek összefoglaló fogalommá vált. Csengery Antal az 1850-es évek vége felé a turánit, mint nyelvcsoporthoz tartozó népet, az urál-altáji szinonimájaként használta²¹; míg Nagy Géza szerint a turáni annyi, mint urál-altáji, azaz a turániak a közép- és belső-ázsiai nomádok, hunok, magyarok, kunok, törökök, tatárok, kirgizek és a mongolok, valamint az ókori népek közül a sumérek és az akkádok²² (ez utóbbi népről már kiderült, hogy sémi, és csak a sumér kultúra egy részét – köztük az ékírást – vette át).

A Czuczor–Fogarasi szótárban is volt már ’Turán’ címszó, ami „a nyelvészetben gyakran előforduló név. A persák régente Persiával (Iránnal) keleti szomszédságban az Oxus (ma Dsihun v. Amu-Darja) folyón tuli földet vagy országot Ferídún király fiának Túrnak általán *Túr* v. *Turán* néven

---

¹⁹ Paikert Alajos 600 millió turániról ír, mivel ő belevette a kínaiakat is, de más szerzők a kínaiakat szorosan véve nem tekintik turániaknak, ezért csak 100–120 millióra teszik e népcsalád lélekszámát. Lásd PAIKERT Alajos: *A turáni eszme*. Turáni Társaság, Budapest, 1922. 5–6.; CHOLNOKY Jenő: *A Magyarországi Turán-Szövetség. A turáni gondolat és a turáni népek ismertetése, a szövetség célja*. Budapest, 1922. 3–4.

²⁰ PULSZKY Ferenc: *Iran és Turan*. In: Athenaeum. 1839/18. 273–279. (hasábszámozás!)

²¹ CSENGERY Antal: *Történeti tanulmányok és jellemrajzok, 1*. Ráth Mór, Pest, 1870. 124., 132. és 189. A jelzett oldalszámok mindegyike külön tanulmányhoz tartozik, melyeknek címe: *Tanulmányok a magyarok ősvallásáról, Nyugatásia őstörténetei az ékíratok világánál és A scythák nemzetisége*.

²² NAGY Géza: *A szkithák nemzetisége*. Budapest, 1895. 37.; Uő: *A skythák*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1909. 13. – Nagy Géza szerint a turáni ősnyelv előbb született meg, mint „az árja ősnyelv, mely utóbbi még osztatlan állapotban volt akkor, a mikor már voltak külön turán nyelvek, melyekből a mai nyelvtörzsek, a finn-ugor, szamojéd, török-tatár, mongol, mandsu-tunguz és a több tudós által szintén a turánságba sorozott japán származtak.” NAGY Géza: *Turánok és árjak (Első közlemény)*. In: Ethnographia, 1902/1. 7.

nevezték; s a 'Túr', többesi raggal toldva: *turján* szó alatt értették általán a parthusokat, szittyákat, különösen mongolokat is (...). *Turáni nyelvek* alatt általán értjük az ural-altai v. szittyá nyelveket.”²³

A *Pallas nagy lexikonában* „Turán, a legrégebbi idők óta neve az Irántól É-ra fekvő vidékeknek, tehát a Kaspi- és Aral-tó környékének s az Oxusz meg Jaxartes [ma: Amu-darja és Szir-darja] alsó folyásamenti területnek, továbbá a síkságtól K-re fekvő hegyes területnek. Leggyakrabban e néven nevezik Turkesztán nyugati sík részét, beleértve a kirgiz-steppét is. A T.-i alföld alkalmasint egykori tenger feneke. Az ó-persa mondákban Iránnal, Ormuzd országával szemben T. volt az Ahriman vagyis a sötétség országa, amelynek vad népcsoportjai gyakran pusztítva járták be Irán területeit.”²⁴ Az „összes ismeretek enciklopédiája” a 'turáni népek' címszótól továbbküldte az olvasót az 'ural-altái népek'-hez, mivel akkor ez már evidenciaszámba ment.

Mindezekkel összhangban áll Telekinek a Turánról szóló ismeretek összefoglalása utáni végkövetkeztetése:

„A Turánról tehát megállapíthattuk, hogy földrajzi fogalom, az emberi földrajz [társadalomföldrajz] értelmében, jobban mondva tájrajzi fogalom. Ilyen fogalom az arabok és perzsák Turánja, a kik alatta a steppe nomád népeit értették. Megállapíthattuk, hogy a Turán név ebből az irodalomból, tehát ebben az értelmezésben kerül bele az európai földrajzi irodalomba és ez az értelme is marad abban. S így kerül bele a magyar földrajzi irodalomba, tankönyvekbe, lexikonokba is, mint annak a területnek a neve, a mely a régi irániaknak az észak-keletet jelentette és a melynek határait észak és kelet felé csak később, az európaiak ismeretének más forrásokból való gyarapodása vonta meg.”²⁵

E földrajzi fogalom mellett alakult ki Max Müller Turán-fogalma, s gyakorlatilag mindkettő jelentése: nomád, csak a tájrajzi meghatározásban precízebben benne rejlik a nomád életforma is.²⁶ A magyar tudományos- és közélet mindkét Turán-fogalmat nagyjából egy időben fogadta be, és természetesen hozta kapcsolatba népünk őstörténetével. Az egyik olyan területet jelentett, ami a magyarral történelmi, etnikai és életmódját illetően is szoros kapcsolatban álló török népek életének legfontosabb színhelye volt; míg a másik oly népeket jelölt, amelyek közül többnek a magyarsággal való rokonságában még a kritikusabb tudomány sem kételkedett.²⁷

²³ CZUCZOR Gergely – FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára, VI. T–Zsuzsik*. Emich Gusztáv, Budapest, 1874. 494–495.

²⁴ *Pallas nagy lexikona, XVI. Téba–Zsuzsok*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1897. 426.

²⁵ TELEKI, 80.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. 81–82.

TANULMÁNYOK

2. A turanizmus öndefiníciói, céljai

A turanizmusnak szellemi megalapozódásától kezdődően elhalásáig a (bel- és kül)politikai, gazdasági és kulturális közeg változásai következtében érthető módon többféle öndefiníciója született, mely meghatározásokban az alapcélakon kívül egyéb törekvések is megjelentek. Az angol minta (*Royal Asiatic Society*) alapján 1910-ben megalapított Turáni Társaság (gyakorlatilag a *Magyar Ázsiai Társaság*, de erre a névre úgy hivatkoztak, hogy ilyen jellegű) alapszabályában természetesen lefektették a társaság célját is, ami egyben a turanizmus első öndefiníciójának is tekinthető:

„A társaság célja az ázsiai és velünk rokon európai népek tudományát, művészetét és közgazdaságát tanulmányozni, ismertetni, fejleszteni és a magyar érdekekkel összhangba hozni.

A társaság altruistikus irányú, működéséből kizárja a politikát, vallási s felekezeti kérdéseket és a személyes érdekeket.

Tevékenysége elsősorban tudományos; üzletekkel nem foglalkozik.

Céljait a többi, nem-turáni népekkel összhangban és együttműködve óhajtja elérni.”²⁸

Mivel a Turáni Társaság a kitűzött cél eléréséhez szükséges költséget a társaság a tagsági díjakból és az önkéntes adakozásokból befolyó pénzüsszegeből igyekezett megvalósítani²⁹, csak három esztendő multával, 1913-ban sikerült útjára indítani a Társaság folyóiratát a „Turán”-t³⁰, melynek bevezetőjében a társaság új elnöke (a korábbi Széchenyi Béla volt), gróf Teleki Pál kiadta a jelszót és megfogalmazta a célt:

„Keletre magyar! Nemzeti, tudományos és gazdasági téren keletre! Tudományos alapot, alapos ismereteket a gazdasági előnyomulásnak, gazdasági célokat, de segítséget is a tudománynak. Mert nemzeti tudományon felépülő nemzeti gazdagodás, prestigeünk emelése keleten realis export-ipar megteremtésével, illetve fejlesztésével lesz erőnk, függetlenségünk, hatalmunk alapja. (...) Az egységes cél a rokon turáni népek tanulmányozása, összeköttetés létesítése ezekkel a nemzetekkel, vezérszerep a magyarnak a turáni népcsaládban tudományos és gazdasági téren.”³¹

Az első szám első tanulmányában (*Ázsia jövője*) Paikert Alajos, a Turáni Társaság motorja és egyben ügyvezető alelnöke (későbbi földművelésügyi államtitkár) ehhez még hozzátette, hogy a mostani fiatal generációnak fel kell

²⁸ [PAIKERT Alajos]: *Turáni Társaság. A Turáni Társaság alapszabályai*. Budapest, 1910. 3.

²⁹ Uo. 4.

³⁰ A Turán az időnkénti nehézségek miatt 1913-ban, 1917–1918 és 1921–1944 között jelent meg, azaz 1914-től 1916-ig, valamint 1919–1920-ban szüneteltették.

³¹ TELEKI Pál: *Bevezető*. In: Turán, 1913. 3., 5.

ismerni Ázsia kiemelkedő jelentőségét, hogy „tudományos és gyakorlati téren előrehaladhasson, tanulhasson, taníthasson és munkálkodhasson ott az őshazában is, hirt, dicsőséget szerezve a magyar nemzetnek és áldást hozva Ázsia birodalmainak és népeinek egyaránt.”³²

Paikert Alajos
A Turáni Társaság alapítója és ügyvezető alelnöke

A turanizmus tehát kezdetben olyan szellemi mozgalomként indult, mely a magyarság és az ázsiai, azon belül a közép-ázsiai térség rokonnak tartott népei közötti – elsősorban – kulturális kapocs szerepét hivatott volt betölteni.

Az első világháborút megelőző puskaporos levegőben (gondoljunk csak a két nemrég lezajlott Balkán-háború mellett a környező államok Monarchia-ellenes propagandájára és a pánszlávizmusra!) az alapcélokban lefektetettek ellenére óhatatlanul is felbukkant a politikai szál. Paikert Alajos, a Turáni Társaság 1914. január 31-i közgyűlésén leszögezte, hogy nekünk nincsenek gyarmataink, s nem is törekszünk gyarmatokat szerezni, de gazdasági expanzióra szükség van, hiszen a turáni testvérnépeinkkel „kell hogy legyünk, oltalmaznunk, támogatnunk kell őket, hogy ők is érezzék a haza védő karjait, a kölcsönösség és együvértartozás cselekvésre indító magasztos érzését.”³³ A politikamentesség „nem zárja ki azt, hogy céltudatos és energikus nemzeti

---

³² PAIKERT Alajos: *Ázsia jövője*. 7–8.

³³ *A Turáni Társaság eddigi és jövőendő működése*. Budapest, 1914. 8–9.

TANULMÁNYOK

irányba haladjunk, mert különösen ma áll az, hogy oly nemzet, mely elpuhul, vagy elgyöngül, vagy gazdaságilag és kulturában visszamarad a körülötte levő többi nemzetekkel szemben, az lassan elsüllyed, elveszti létjogosultságát és eltűnik a szürke árban.”³⁴

A herderi jóslat³⁵ felemlegetése igazából csak figyelmeztetésként hangzott el, hiszen Paikert biztos volt abban, hogy a magyar nemzet nagy és fényes jövő előtt áll, s hogy a germánság és a szlávtság fénykora után a turánság felvirágzása fog elkövetkezni. Végezetül ismételten megerősítette, hogy a turánság legnyugatibb képviselőjére, azaz miránk, magyarokra vár az a hatalmas feladat, hogy a szunnyadó óriást felébresszük álmából, és a turáni népek szellemi és gazdasági vezérei legyünk.³⁶

Ám hogy senkiben se maradjon kétely, az utolsó oldalon ismételten leközölték a Turáni Társaság célját, ami nagyjából hasonló volt a korábbi szöveggel:

„Célja az egész turánság, vagyis a magyar nemzet és a velünk rokon többi európai és ázsiai népek kulturális és gazdasági előrehaladása, tömörülése, erősödése, ugymint az ázsiai kontinens földrajzi, néprajzi, gazdasági stb. kutatása multban és jelenben. Politikai és felekezeti kérdések kizártak. Céljait a nem turáni népekkel egyetértve óhajtja elérni.”³⁷

1914. július 28-án az Osztrák–Magyar Monarchia Szerbiának küldött hadüzenetével kitört az első világháború, melynek történései jelentősen befolyásolták a turánizmus alapfogalmát, illetve a definícióban új jelentés-árnyalatok jelentek meg. A turán-mozgalom előfutáraként számon tartott két illusztris személyiség, Zempléni Árpád költő-műfordító³⁸, valamint Sassi Nagy Lajos közíró is tollat ragadott, s a megváltozott korhelyzetre reflektálva mindketten megfogalmazták véleményüket. Zempléni 1917-ben a „Turán” hasábjain publikálta a „Turáni egység” című tanulmányát.³⁹ Szerinte a turánizmus „bizonyos közeledési törekvést jelent az urali, altaji, finn- és mongolféle népek között. Védekezés az árják elnyomó és beolvasztó törekvései ellen, közművelődési, közgazdasági és politikai összefüggések megalapozásával.”⁴⁰ Zemplénit érdekes módon nem zavarta, hogy a turáni népeket elnyomni és

³⁴ Uo. 9.

³⁵ A herderi jóslat szerint a magyarság a germán és a szláv népek tengerében előbb-utóbb el fog tűnni. A reformkorban elterjedt szállóige hatása – pozitív módon – a magyarság összefogásában mutatkozott meg.

³⁶ *A Turáni Társaság eddigi és jövőendő működése*. Budapest, 1914. 9.

³⁷ Uo. [11.]

³⁸ Zempléni Árpádnak a témával kapcsolatos főműve: *Turáni dalok. Mondai és történelmi hőseinek*. Franklin, Budapest, 1910.

³⁹ ZEMPLÉNI Árpád: *Turáni egység*. In: *Turán*, 1917. 417–426.

⁴⁰ Uo. 417.

beolvasztani akaró árja népek közé nemcsak az ellenség tartozott: a szláv Oroszország és Szerbia, a latin Franciaország és Olaszország, valamint a germán világhoz sorolható Anglia; hanem a szövetséges – szintén germán – Német Császárság is.

A turanizmusban felbukkant a magyarság szerepének, helyének újfajta definiálása, ami Kelet – melynek vezére a legnyugatibb, ám egyben a legerősebb turáni állam, Magyarország – és Nyugat közötti sajátos hídszerep⁴¹. Ám a hídszerep érdemi megvalósításának útjában egy nagyhatalom, Oroszország állt, így a turanizmust egyfajta pánszlávizmus elleni reflexióként is lehet értékelni.

A vérzivataros háború utolsó évében publikálta Sassi Nagy Lajos a témával kapcsolatos legfontosabb tanulmányát⁴², melyben – többek között – egy érdekes koncepcióval feloldotta Zempléni tévedését. Már a cím és az alcím (*A turánizmus, mint nemzeti, faji és világeszme. A győzelem, a jó béke és a szebb jövő alapja*) is a korviszonyokhoz idomult, világosan érzékeltetve a politikai vonal erősödését. Sassi Nagy, miután kijelentette, hogy a turanizmus nem a pánszláv, pángermán, pánlatin stb. műidea utánzata, hanem az urál-altáji népcsalád nemzeti eszméjének természetes és korszerű megnyilvánulása⁴³, a következő definíciót adta:

„A turánizmus a finn-ugor, a török-tatár, a mongol-mandsu rokon népek, faji eszmévé nőtt nemzeti öntudata. Reális célja az ős Turánból Európába, Ázsiába szétszakadt népek gazdasági, szellemi kapcsolatának ideája.”⁴⁴ (Kiemelés Sassi Nagytól – Sz. L.)

Ezután Sassi Nagy a turanizmus hasznát fejti ki, mely haszon alapvetően öt részre bontható:

1. haszna van belőle a magyarságnak, mert a turáni szövetség enyhítené a számbeli kicsinységünket és a pártoskodást;
2. közgazdasági és tudományos szempontból is beláthatatlan pozitív perspektívát jelent a turanizmus;
3. a múltban gyökerező germán–turáni szövetség (Arnulf–Árpád, Habsburg Rudolf–Kun László, Mária Terézia, I. Ferenc–magyar rendek) „egyfelől kitűnő ellenlábasa lesz a Latin–Szláv–Angol szövetségnek, másfelől átmenetül fog

⁴¹ Magyarország hídszerepéről már a méltatlanul elfeledett liberál-konzervatív gondolkodó, a magyar érdek politikáját valló Asbóth János is írt, aki Magyarország új funkcióját Nyugattal és Kelettel való kapcsolatában látta, hiszen így hazánk az összekötő kapocs termékeny talaja lesz, amely teret enged majd a polgárosodásnak és a nemzetközi forgalom békés hódításának. ASBÓTH János: *Magyar konservatív politika*. Légrády Testvérek, Budapest, 1875. (3. kiadás) 129.

⁴² SASSI NAGY Lajos: *A turánizmus, mint nemzeti, faji és világeszme. A győzelem, a jó béke és a szebb jövő alapja*. Budapest, 1918. A továbbiakban: SASSI NAGY.

⁴³ SASSI NAGY, 5.

⁴⁴ Uo.

TANULMÁNYOK

szolgálni a *teljes* Germán–Turán faji szövetséghez, amikor nemcsak az ázsiai nagy turáni nemzetek, hanem a kisebb germán államok is egy táborba kerülnek: Hollandia, Dánia, Svéd-, Norvégország...”(Kiemelés Sassi Nagytól – Sz. L.);

4. Oroszországnak is javára válna, ha a germán–turáni szövetség a hódított területeit visszafoglalná, mivel így a pánszlávizmus a hódító világpolitikára pazarolt pénzt a régi, szárazföldi Oroszország megerősítésére, az orosz nép boldogítására költhetné;

5. Oroszország tengeri hatalommá válásának megakadályozásával (amit fegyverrel lehet csak végrehajtani, mivel a pacifisták világbékéje utópia) megoldódna a világbékét jó ideje fenyegető „keleti kérdés”. A világ legerősebb szövetségévé vált teljes germán–turáni szövetség „olyan hatalmat fog képviselni, amellyel szemben minden másféle szövetség eltölpül és így egy újabb véres világháború eshetősége jó ideig lehetetlenné válnék.”⁴⁵ A turánizmus, ez a „megduzzadt nemzeti eszme tehát egyúttal Habsburg, Hohenzollern, osztrák, német, sőt világügyet is szolgál.”⁴⁶

Mindezek után Sassi Nagy levonta a konklúziót, azaz hogy „a turánizmus nemzeti, faji, világeszmét jelent egyszerre. Századokra szóló programot foglal magában s hazánkat bekapcsolja a világesemények kellős közepébe. (...) A magyar turánizmusban benne van a *mult*, vagyis a germánsággal tartó magyar nemzeti politika, benne van a *jövő*; a 48 és 67 egyesítése a turáni eszme alapján s a magába foglalja az apró turáni népek védelmének gondolatát is. S bár óriás erőt fog képviselni, nem hódító fegyvere, csak *védőpajzsa* lesz a turánságnak, hogy használjon vele az *egész emberiségnek*: turáninak és nem turáninak egyaránt.”⁴⁷ (Kiemelés Sassi Nagytól – Sz. L.) Megjegyezendő, hogy Sassi Nagy Lajos a történelmet segítségül hívva a „faj” kifejezésen (ami a család–törzs–nemzet–fajta–faj vonal csúcsa) a vérségi és kulturális kapcsolaton, valamint hasonló testi-lelki tulajdonságokon alapuló rokon fajtaközös érdekből történt szövetségét érti, aminek természetes területi összefüggése is van.⁴⁸ A „faj” fogalmán a korban (és tulajdonképpen ma is) a biológia kategóriától kezdve a kulturális és földrajzi meghatározottságon át az erkölcsi alapvetésig a legkülönbözőbbeket értették.⁴⁹

⁴⁵ Uo. 5–8.

⁴⁶ Uo. 6.

⁴⁷ Uo. 8–9.

⁴⁸ Uo. 11–13., 21.

⁴⁹ Lásd pl. a *Magyar föld, magyar faj* BARTUCZ Lajos által írt negyedik kötetének *Az emberiség faji tagolódása* c. fejezetét: In: *A magyar ember*. Budapest, 1936. 331–347.; NÉMETH László: *Faj és irodalom*. In: *Sorskérdések*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1989. 24–37.; *Debreceni káté*, Uo. 71–73.; MAKKAI György: *Fajelmélet-fajüldözés*. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1977. – A „fajon” e sorok írója elsősorban lelki-, erkölcsi- és kulturális kategóriát ért.

Sassi Nagy szerint a „mai háborúban is nagy szerep jutott a fajiságnak. *Érdekek, fajták és eszmék harca ez, hiába tagadnók.*”⁵⁰ (Kiemelés Sassi Nagytól – Sz. L.) Úgy gondoljuk, hogy nem járunk messze az igazságtól, ha megállapítjuk, hogy Sassi Nagy Lajos véleménye nemcsak az első világháborúra, hanem általában a háborúkra értelmezve is megállja a helyét.

A hódító pánszlávizmus, az angol féltékenység, a francia revánspolitika, valamint a német nagyhatalmi ambíciók miatt kitört első világháború⁵¹ hosszas küzdelem után a központi hatalmak vereségével ért véget. Hiába tört előre a turánizmus eszméje a háború alatt, hiába élénkültek fel a kulturális és gazdasági kapcsolatok Törökországgal és Bulgáriával, hiába engedték meg a tanítóképző tanárság kérelmére „a turánizmusnak a történelemben való tanítását”, hiába támogatta és népszerűsítette a turánizmust egyre több napilap és egyéb sajtóorgánus⁵², egyre világosabban látszott, hogy a turánizmus a háborús helyzetre épülve sem válhat a hazai szellemi élet domináns áramlatává. Sassi Nagy Lajos megfogalmazásában: „*A turánizmussal megnyertük [értsd: megnyerhetjük] a háborút, a jó békét s a szebb jövőt, enélkül győzelmes háború eseten is széthullunk.*”⁵³ (Kiemelés Sassi Nagytól – Sz. L.)

---

⁵⁰ SASSI NAGY, 22., 40.

⁵¹ Uo. 34. Az első világháború kitörésének okait a témával kapcsolatos számtalan könyv mindegyike tárgyalja. A különbség csak hangsúlyokon van, ami szorosan összefügg az illető történész nemzetiségével, világnézetével, értékrendjével, szocializációjával stb. Azaz van, aki a Német Császárság gyarmatszerző politikájában és az Osztrák–Magyar Monarchia Balkán felé történő terjeszkedésében látja az első világháború fő okát; mások pedig éppen ellenkezőleg: a francia politikában, melynek célja a szétszabdalt és gyenge Németország; a Közép-Európa felé történő orosz birodalmi terjeszkedésben, valamint a német gazdaság megroppantásában érdekelt brit törekvésekben.

⁵² „A turánizmusnak a történelemben való tanítását a tanítóképző tanárság kérelmére megengedték. Általában az iskolák is rendkívül érdeklődnek e fontos eszme iránt. A sok kisebb-nagyobb alkotás után meg kell még emlékeznünk arról a küldöttségről is, amely az Oroszországban élő húszmilliónyi mohamedán vallású turánság érdekében járt, hogy a középponti hatalmak fölszabadító segítségét kieszközölje s a későbbi összeköttetést velünk megteremtse.

Irodalmi téren is sok történt. Noha a turánológia még csak gyermekkorát éli, máris pár százra tehető az idevágó cikkek, tanulmányok száma. (Csekélységetől is ötven cikket közöltek különböző lapok és folyóiratok). A magyar sajtó organumai közül a „Turán”, „A Cél”, a „Vasárnapi Ujság”, a „Magyar Figyelő” folyóiratoké az elsőség, melyek az úttörés nehéz munkájában már akkor kitűntek, amikor idegenimádó napilapjaink még ridegen elzárkóztak a turáni gondolattól. A napilapok közül a „Budapesti Hírlap” és a „Pester Lloyd” támogatták először a turánizmust; ma minden igaz magyar újság és folyóirat. Felolvasások, előadások, cikkek s főképp a korszellem hatása folytán a vezető körök és a művelt középosztály körében már ki is alakult a *turáni öntudat*, hogy nemsokára az egész nemzetet áthassa úgy, mint Török-, Bolgár-, Finnországot. Amint minden iskola tanítani fogja a turánizmust: néhány év múlva a magyar nemzeti és turáni öntudat csodát fog művelni a háború után beálló új korszakban.” (Kiemelés Sassi Nagytól – Sz. L.) SASSI NAGY, 31–32.

⁵³ Uo. 40.

TANULMÁNYOK

Ám hiába valósult meg a turáni népek egy részének összefogása⁵⁴, a háborús vereség, valamint a világháborút követő forradalmi időszak új eszmék, ideák térnyerését hozta magával, melynek következtében a turanizmus az ellenforradalom időszakában, teljesen új hatalmi-politikai viszonyok között éledt újra. 1920-ban a B. Gy. monogram mögé bújt Békássy Gyöngyi⁵⁵ így határozta meg a turanizmus fogalmát:

„Nekünk pedig a turánizmus nem tudományos irány, *hanem ellenállhatatlan ösztönzés* tudományos kutatásra, művészi termelésre, *hittel és akarattal acélosított faji ellenállásra*. Mi hisszük, mert magunkban érezzük fajunk multját, értékét és hivatását. Előttünk senki le nem tagadhatja azt, ami *lelkünkben* ébredt és ott érezteti növényét. A turanizmus a mi lelkünk, világnézetünk, vallásunk, hajlamunk életrekelése, napfénytörése. (...) Nincs olyan politika, amivel népünk jövőjét biztosíthatjuk, ha a nép szelleme halott! Maga a turánizmus is sok esetben hasznos lehet nyugati politikánkban, *de lényege független ettől, az önmagáért való, saját legbensőbb életügyünk.*”⁵⁶ (Kiemelés Békássytól – Sz. L.).

Békássy Gyöngyi a turanizmus feladatát abban látta, hogy miután megragadtuk a magyarság lényegét, a tudomány s az alkotás minden ágában kiválasztódott tiszta elemmel el kell árasztani a közönséget, táplálni kell vele a lelkét, s „*akkor van életünk* és ha meg tudjuk csinálni a világ minden turániaklakta szögében, *akkor van külpolitikánk.*”⁵⁷ (Kiemelés Békássytól – Sz. L.). A turanizmus sikeressége a Nyugat szempontjából is fontos, mivel a világ jövője a sárga faj jegyében születik, s a turániaktól függ, hogy pusztító orkán, vagy virágzó földszáv mutatja-e majd a hódító áramlat útját. Kelet és Nyugat ütközéspontjaként a turánság is a közös vágyak és érdekek összehangolásában érdekelt, hiszen a turáni faj lényege „*alapjában nem offenzív, hanem deffenzív, nem rombolás, hanem alkotás, és ezért találkozik úgy a keresztény, mint*

⁵⁴ A hazai és külföldi újságok egytől egyig világeseménynek minősítették az 1915. október 25-én történt magyar (a szegedi 5. honvéd gyalogezred) és bolgár katonák találkozóját, mellyel a turánság területi kapcsolata egy ideig megvalósult. *Szeged és a turánizmus. Szegedi tanár, szegedi honvédek*. In: Szegedi Híradó, 1915. december 14. 4–5. A cikk méltatta Sassi Nagy Lajost, egykori szegedi tanárt, kinek eszméjét az idő igazolta. Uo. 5.

⁵⁵ A szerző valódi kilétét egyik írói álnév lexikon (GULYÁS Pál: *Magyar írói álnév lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.; SZ. DEBRECZENI Kornélia: *Magyar írói álnév lexikon*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1992.) sem tudta felfedni, de az *Új történelmi hivatásunk: a turániság* (Turán Füzetek. I. s. 2–3. szám. Szerk.: TÜRMEZEI László. Lőcsey Ferenc, Budapest, 1937.) című kiadvány szerint az 1919–1920 telén a MOVE által terjesztett könyvecske szerzője Békássy Gyöngyi volt (6.), illetve az utolsó fejezet végén az ő neve is oda volt nyomtatva mint a Magyarországi Turán Szövetség közművelődési helyettes alvezére (39.).

⁵⁶ B. Gy. [BÉKÁSSY Gyöngyi]: *A turáni eszme*. Göncöl, Budapest, 1920. 13.

⁵⁷ Uo. 14.

minden más élet-igenlő, szereteten épülő világnézettel és ezért jóbarátja minden más *szabadon élni* akaró fajnak is.”⁵⁸ (Kiemelés Békássytól – Sz. L.).

A turanizmus tehát részben megőrizte a háború alatti jellegét. Továbbra is a Kelettel történő kapcsolattartást ösztönözte, de úgy, hogy az ázsiai kultúrát és szellemiséget nem kívánta szembeállítani a keresztény tradíciókkal. A tudományossággal szemben azonban a politikai jelleg egyre hangsúlyosabbá kezdett válni.

A Turáni Társaság a háború utáni években nem volt képes elég aktivitást kifejteni (a folyóirata a „Turán” sem jelent meg 1919–1920-ban), ezért 1920. szeptember 26-án Cholnoky Jenő, a mérnök Szentgáli Antal, aki ekkor államtitkári ranggal a Fővárosi Közmunkák Tanácsa alelnöke volt; valamint a mandzsu–tunguz kutató és tanárember Baráthosi Balogh Benedek vezetésével megalakult a Magyarországi Turán Szövetség, mely az alapszabályában lefektette a célt is:

„Fajiságunk tudatának kifejlesztésével a magyarság erkölcsi és anyagi alapjának megerősítése, a rokon turáni népekkel a művelődés és gazdaság terén kapcsolat megteremtése. (...) Kizár minden politikát, de a társadalmi agitáció, az irodalom, a művészet és tudomány eszközeit felhasználja.” (5–6. §.)⁵⁹

Az elvesztett világháború, a forradalmak és a románok pusztításai, valamint az ország megcsonkítása után egyre inkább teret kap a turáni eszmében a magyar faji érdek megvédésének funkciója, ami itt az alapszabály bevezető szakaszában jelent meg.⁶⁰

Dessewffy István, a Magyarországi Turán Szövetség egyik alapítója és oszlopos tagja a szövetségről írt ismertetőjében határozottan leszögezte, hogy ez a turáni gondolat sem akar értékeket megsemmisíteni, nem irányul más nép ellen, csak azt akarja, hogy „az összes emberi értékek mesterséges akadályok nélkül oly módon érvényesülhessenek, amint azt a bennük lévő tartalom lehetővé teszi.”⁶¹ A magyarságnak, mint oly sokszor a történelem során, most „ismét hivatása van; ez a hivatás pedig nem egyéb, *mint hogy Keletről, az önzés által még nem fertőzött fajrokonainktól szerezzünk új gondolatokat*, amelyek segítségével keresztény világfelfogásunkat oly módon erősítsük meg, hogy ez

⁵⁸ Uo. 14–16.

⁵⁹ KÁDÁR Lajos: *A Magyarországi Turán Szövetség alapszabályai*. In: *A Magyarországi Turán Szövetség vázlatos története, alapszabálya és általános ismertetése*. Szerk.: TÜRMEZEI László. Budapest, 1938. 21.

⁶⁰ Az alapszabály bevezető szakasza szerint a „magyar nép fiai és lányai a legfontosabb faji érdekek megvédése, ápolása és megvalósítása céljából, országos szervezkedéssel szövetséget alapítanak.” Uo.

⁶¹ DESSEWFFY István: *A Magyarországi Turán Szövetség céljai és működése*. In: Turán, 1921. 74.

az új világnézet necsak bennünket gyógyítson meg, hanem hatással legyen a velünk kapcsolatban lévő nyugatra is.”⁶² (Kiemelés tőlem – Sz. L.).

A Magyarországi Turán Szövetség 1920–1921-ben élte fénykorát, de mellette a Turáni Társaság is működött (igaz, Teleki Pál háttérbe húzódott, illetve a Kőrösi Csoma Társaság elnöke lett; tisztségét Pekár Gyula vette át). Paikert Alajos „A turáni eszme” c. munkájában (1922) ismételten megfogalmazta a turanizmus lényegét, melyben új elem nem található, bár Turánon nemcsak a régi Turánt, hanem mindazon területeket érti, amin turáni népek élnek vagy éltek.⁶³ Paikert a magyar revizionizmustól félők számára többször is kihangsúlyozta, hogy a turáni eszme nem a nem-turániak ellen irányul; nem rombolni, hanem építeni akar; nem szétbomlasztani, hanem egybekapcsolni igyekszik a turániakat a nem-turániakkal, azaz a keletet a nyugattal, s mindezt az emberiség békés haladása, fejlődése érdekében.⁶⁴

1922-ben a Magyarországi Turán Szövetségben a bomlás jelei kezdtek mutatkozni, hiszen a turanizmusnak mind belső, mind külső bírálói, támadói is voltak. Cholnoky Jenő ezért célszerűnek látta, ha ismételten megfogalmazza a turanizmust, a turáni gondolatot, melynek lényege, hogy a turániakkal szövetkezve a Kárpátoktól az Adriáig megint magyarrá kell tenni az országot, azaz újra kell építeni Szent István, Szent László, Nagy Lajos és „Hollós Mátyás” békés, boldog birodalmát, hiszen Mátyás király halálával gyakorlatilag megszakadt a turáni magyar nemzeti élet.⁶⁵ Hogy ez sikerüljön, a Magyarországi Turán Szövetség nagyvezére⁶⁶ hármas célt tűzött ki:

⁶² Uo.

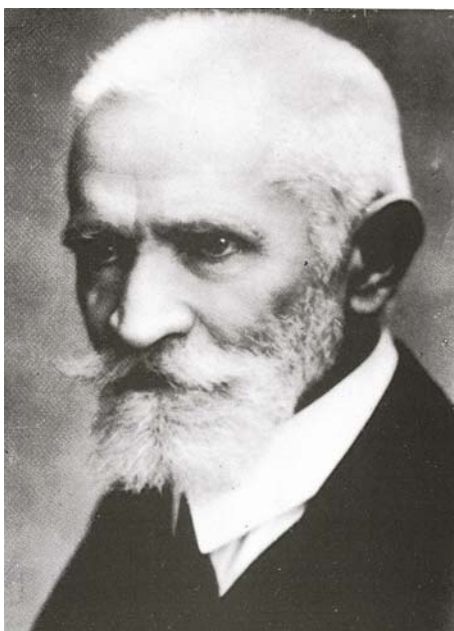
⁶³ „Mi a turáni eszme? A turáni eszme a turáni eredetű népek, területek és államok tanulmányozását, fejlesztését és gyarapítását, szellemi és anyagi haladásukban való megerősítését, főleg pedig az összes turánságnak az egész emberiség boldogulása érdekében történő szervezkedését, összefoglalását és testvéri együttműködését jelenti. Mi a Turán? Turánon nemcsak a tulajdonképi régi Turánt, a Kaspi és Aral tó körüli nagykiterjedésű síkságot értjük, hanem tágabb értelemben mindama területeket, amelyeken turáni népek élnek vagy éltek.” PAIKERT Alajos: *A turáni eszme*. Turáni Társaság, Budapest, 1922. 5.

⁶⁴ „A turáni eszme nem akar rombolni, hanem építeni, nem akarja a nemturáni népeket és államokat elnyomni, hanem velük békés együttműködésben az eddig elnyomottakat és elmaradottakat a civilizáció, a szabadság, a tudomány és művészet, a jóléti intézmények, szóval az egész modern műveltség és haladás vívmányaiban részesíteni.” Uo. 7.

⁶⁵ CHOLNOKY Jenő: *A Magyarországi Turán-Szövetség. A turáni gondolat és a turáni népek ismertetése, a szövetség célja*. Budapest, 1922. 4., 21. A továbbiakban: CHOLNOKY.

⁶⁶ A Magyarországi Turán Szövetség alapszabálya részletesen leírja a szervezeti felépítést. A szövetség vezető szervei: 1. ösgyűlés (közgyűlés), 2. nagytanács (választmány), 3. vezérek tanácsa (elnökség), 4. a tisztviselők. Titulusok: nagyvezér, vezér, alvezér, szövetségnagy, rovó, kincstartó, ellenőr, könyvtáros, gazda, segéd tisztviselő. Lásd: KÁDÁR Lajos: *A Magyarországi Turán Szövetség alapszabályai*. In: *A Magyarországi Turán Szövetség vázlatos története, alapszabálya és általános ismertetése*. Szerk.: TÜRMEZEI László. Budapest, 1938. 23–26.

1. A turáni gondolatot bele kell vinni a nép lelkébe. Meg kell tanítani a magyart arra, hogy erkölcsé, gondolkozása, hazafisága, minden tette turáni magyar legyen;
2. Barátokat és szövetségeseket keresni testvéreink, a többi turáni nép között. Miután felébrednek ők is, az egymást támogató 100 millió igazi turáni [a „finnugor”, a török–tatar nyelvcsaládhoz tartozó, illetve az urál-altáji népek, valamint a japánok] ismét elfoglalhatja helyét az emberi művelődés történetében, és ellenségeink sem bánhatnak így el velünk;
3. Az igazi béke eljövetele után – amikor a népek szabadon érintkezhetnek egymással – a magyar ne Amerikába menjen ki, hanem Turánba, de nem mint hódító, vagy gyarmattartó, hanem mint segítő testvér, a turáni népek tanítómestere.⁶⁷

Cholnoky Jenő
(1870–1950)

Cholnoky Jenő ezen programadása alapján a turanizmust a magyar revizionizmushoz is kapcsolódni kívánó szellemi mozgalomként is értékelhetjük. Így nem volt véletlen, hogy a *Révai nagy lexikona* már a politikai elemet is megemlíttette a témáról szóló szócikkében annak ellenére, hogy a tura-

---

⁶⁷ CHOLNOKY, 20–22.

TANULMÁNYOK

nizmus mindkét magyarországi szervezete, azaz a Turáni Társaság és a Magyarországi Turán Társaság végig elvetette a direkt politizálás lehetőségét:

„*Turánizmus*, azaz turáni mozgalom, a turáni népek, államok és területek kulturális, gazdasági és politikai együttműködésének és haladásának megalapozása és fejlesztése”⁶⁸ [kiemelés a szövegben – Sz. L.].

Az 1925-ös Napkönyvben az ősmagyarok életével és vallásával foglalkozó, de szépíróként is ismert Szépvizi Balás Béla egy igen érdekes – spirituális-filozofikus – eszmefuttatást írt „Mi a turáni gondolat?” címmel. Nála a turáni gondolat a történelmi idők megérkezésének tudata, melynek lényege a szeretet, az értelem és igazság. Az árják, azaz a nyugati civilizáció képviselői, mind e három alapértéket, azaz a szeretet, az értelmet és az igazságot is „*lehúzták az anyagba s kultúra helyett civilizációt csináltak és csinálnak...*”⁶⁹ (kiemelés Szépvizitől – Sz. L.)

Szépvizi szerint szükség volt az anyagi szemléletű nyugati civilizációra is, hiszen a világ életében szellemi és anyagi értelemben is váltakoznak – hol emelkednek, hol süllyednek – a korszakok. Az uralkodó nyugati civilizációt a szűklátókörűség jellemzi, mert azt hiszik, hogy „a világ folyton *csak előre és csak felfelé* halad s a miben Európa, Amerika van és *ma* van a legelőbbre, a legmagasabban, *ebből a megmosolyogni, vagy szálni való ostoba kis eszmekörből való kimozdulásra mutatja a nyílásokat, a réseket a turáni gondolat.*”⁷⁰ (Kiemelés Szépvizitől – Sz. L.)

A turáni népeknek rá kell döbenniük, fel kell ismerniük mindezt, azaz önmaguk lényegét, amiről Szépvizi azt írja, hogy „*ez ma a turáni gondolat.*”⁷¹ A világháború megmutatta, hogy e brutális, tehetségtelen és igazságtalan „kultúra” képviselői, az európai és amerikai faj már hanyatlik, csak a világot tudja a csizmája alá taposni. Szépvizi szerint a **szocializmus, a pacifizmus és más nemzetközi materiális svindli** „*nem volt képes megakadályozni azt, hogy tiz millió „testvér” és „elvtárs” egymást megölje, pár száz millió ember a békát lenyelje – semmiért.*” A forradalomellenesség eszméjét magáévá tevő Szépvizi szerint az „új fajok” aktivitásának vége, s „*kezdődik, – illetve évezredes megszakítással folytatódik – az ázsiai, a turáni: az isteni szeretetnek, az isteni értelemnek, az isteni igazságnak a korszaka, a turáni aktivitás. Ez a turáni gondolat – a jövőben.*”⁷² (Kiemelés Szépvizitől – Sz. L.). Lehet, hogy a turániaknak át kell menniük szellemi vagy fizikai tűzözönön – esetleg

⁶⁸ Révai nagy lexikona, XVIII. Tarján-Vár. Révai Testvérek, Budapest, 1925. 524.

⁶⁹ SZÉPVIZI BALÁS Béla: *Mi a turáni gondolat?* In: Napkönyv 1925. Turáni képes naptár és évkönyv. Szerk.: uő. Kószol, Gödöllő, 1924. 44–45.

⁷⁰ Uo. 45.

⁷¹ Uo. 46.

⁷² Uo.

mindkettőn –, de az aktivitás már nincs messze, addig is szükség van eszmetérjesztésre, a felvilágosításra és az útkészítésre, mert „ez az, a mi jó! Amit hirdetnünk most már teljes erővel lehet és kell! A minék hirdetése a Szent Lélek szava!”⁷³ (Kiemelés Szépvizitől – Sz. L.).

A turanizmus politikai tartalommal való további feltöltődése folytatódott, és Paikert Alajos a Turáni Társaság 1925–1926. évi előadássorozatának 1925. október 29-én tartott megnyitó beszédében ehhez mérten finomított az alapgondolaton:

„A turáni népek, nemzetek, államok és területek együttműködése, gazdasági, kulturális és politikai téren. Elsősorban a turáni népek javára, de egyben az egész emberiség egészséges, erőteljes és összhangzatos előrehaladása érdekében.”⁷⁴

A Turáni Társaság a Magyar Külügyi Társasággal egyetértve készségesen elismerte a Nemzetek Szövetsége alapeszméjét, ám amíg annak nem tagja az Amerikai Egyesült Államok, Németország, Szovjetunió és Törökország, addig az gyenge és egyoldalú marad, mint arról a Nemzetek Szövetsége egész szellemével ellenkező, Magyarország ellen irányuló „kisantant” (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia) ténykedésének megengedése is tanúskodik.⁷⁵ A revíziós gondolatot Paikert is beemelte a turanizmusba, mivel a turáni államok gazdasági, kulturális és politikai szövetsége „oly háttérrel, oly erős támaszt ad nekünk magyaroknak, melynek segítségével nemcsak szavunk súlya a Nemzetek Szövetségében erősen gyarapodik, hanem reményt nyújt arra is, hogy ezeréves hazánk a kellő formák között ismét visszanyeri régi nagyságát, hatalmát és erejét. Egyben pedig alkalmat ad ma még fölös számú, elhelyezkedni nem tudó tehetségeinknek érvényesülésére és boldogulására, úgy a maguk, mint az illető országok javára.”⁷⁶

Magyarország külpolitikai helyzetének stabilizálódása, de különösen az olasz–magyar örökbarátsági szerződés a revízió gondolatát a nyíltan vállalt politikai célok közé emelte. A kétoldalú szerződések – többek között – támogatták Magyarország területi revíziós törekvéseit. Nem csoda, ha ebben a politikai környezetben a Turáni Társaság elnöke, az író-politikus (volt tárca nélküli miniszter és vallás- és közoktatásügyi államtitkár) Pekár Gyula felismerte, hogy a Magyarország számára kedvező politikai folyamatok megindulására a turanizmusnak is reflektálnia kell, ezért az 1928. április 24-én elhangzott közgyűlésen az aktuális szellemi alapvetésbe igyekezett beépíteni az új elemeket:

---

⁷³ Uo. 46–47.

⁷⁴ PAIKERT Alajos: *A turáni gondolat politikai vonatkozásai*. Turáni Társaság, Budapest, 1926. 3.

⁷⁵ Uo. 5.

⁷⁶ Uo. 6.

TANULMÁNYOK

„A mi turánizmusunk főfeladata az, hogy rokonsági fokozatok és kapcsolatok felderítésével fényt vessünk multunk homályos századaira s ezzel emeljük faji öntudatunkat, hazafias buzgalmunkat. Ez a mi fascizmusunk. Itt, kelet és nyugat határán az átadó, kiegyenlítő szerepét játszuk a két különböző kultúra és világnézet között s ez által előmozdítjuk a szent célt: a nagy, épséges Magyarország feltámasztását.”⁷⁷

Az akadémiai tagságáról 1930-ban fajbiológiai nézetei miatt lemondani kényszerült Méhelý Lajos 1931-ben fogalmazta meg a sokszor emlegetett turáni szépségideált, a turáni lovas⁷⁸. A szépségideál nem az általános emberi, hanem a faji szépség kifejezője, a faj jellemző bélyegeinek megtestesítője. Ez azonban magába foglalja a testi tulajdonságok mellett a szellemi, kulturális és erkölcsi jellegzetességeket is.⁷⁹ Méhelý turánizmus-meghatározása is e gondolatokban érhető tetten, hiszen a legfontosabb teendő az, hogy a turáni lovas, azaz a magyar szépségideált „kell régi fényébe és hatalmába visszaültetnünk, az idők folyamán reátapadt szennytól megtisztítanunk s a magyar családi és közelet minden vonatkozásában érvényre emelnünk!”⁸⁰

Az 1929-ben a New York-i tőzsdekrachhal induló világgazdasági válság áttételesen a turánizmusra is hatott. A Magyarországi Turán Szövetség újjáélesztésén fáradozó Túrmezei László a Magyar–Török Egyesület 1932. április 6-i előadásán felolvasott „A turániság alapváza” címet viselő emlékiratában meg volt győződve arról, hogy a világhatalom elkerülhetetlen. Ám az összeomlást – melyben felelőségünk nincs – az erkölcsi alapokon álló erők,

---

⁷⁷ *Jelentés a Turáni Társaság 1918–28. évi működéséről*. Turán Társaság, Budapest, 1928. 3–4. – Megjegyzendő, hogy ennek a „fascizmus”-nak – lásd Pekár Gyula meghatározását! – csak a kívánandó cél kitűzésében van köze Mussolini korai nemzetmegmentő mozgalmához (az ország talpra állítása gazdasági-, kulturális- és szellemi szempontból), s még véletlenül sem keverendő össze a német „nácizmussal”, noha erre még szakkönyvekben is bőven akad példa. Pekárnak a fasiszta ideológiára való hivatkozását az adott politikai helyzetnek tett formális engedményként lehet értékelni, hiszen tartalmilag nem volt mondanivalója. A fasiszta és nácizmus fogalmát olykor összemosó, vagy nem kellőképpen tisztázó művekre nem hivatkozunk, mivel nem célunk hitelteleníteni az amúgy tudományos értékkel is bíró szakmunkákat. A fasiszta és nácizmus fogalmát és egymáshoz való viszonyát számos kutató meghatározta, illetve tisztázta, köztük John Lukacs: LUKACS, John: *A nemzetiszocializmus egyetemes jellege*. Ford.: FODOR Mihályné. In: *Klió*, 2003/1. 8–21.

⁷⁸ MÉHELÝ Lajos: *A turáni lovas*. In: *A Cél*, 1931. 97–112. és 129–142. Érdemes megjegyezni, hogy Méhelý szerint a turáni lovas nemcsak a magyarságnak, hanem a Duna-medencében lakó összes népnek is az eszményképe, s ezzel a ténnyel a magyar nemzet sorsának jobbításán dolgozó politikusoknak is tisztában kellene lenniük. Uo. 99.

⁷⁹ Azaz a turáni szépségideál „nem szorítkozik csupán az arc és a termet bélyegeire, hanem a nyelvhasználatra, az irodalom és művészet megnyilatkozás-formáira, az értelmi és erkölcsi élet nyilvánulás-módjára, a ruházkodásra, táncra, zenére, sportra s a szórakozás minden nemére is kiterjed, szóval a faji egyéniség mindennemű jegyeinek összesűrítése.” Uo. 98.

⁸⁰ Uo. 129.

értékek és célok összességüként definiált turániság⁸¹ (azaz a turanizmus) emberi határok között szabályozni tudja. A turanizmus a magyarság szellemi megújulásának alapja lehet, s így a végső feladata és célja az, hogy „*e szabályozáson túl, a nem általa előidézett mai világot örök, egyetemes emberi szempontokból a legmesszebbmenően hasznosítsa.*”⁸²

A turanizmusnak az olasz faszizmussal és a német náciizmussal való összehasonlítása, illetve összemossa nem állja meg a helyét, s erre a tényre már a kortársak rávilágítottak. A magyar társadalom turanizálásának programját kidolgozó berei Nagy Elek is világosan kifejtette, hogy „a fascizmus, hitlerizmus egy nemzet speciális viszonyainak megfelelő társadalmi reform, amit más viszonyok között élő nemzet ugyanilyen értékes módon nem használhat fel. De ezek az idegen szellemi termék adoptálása leértékelése volna a saját faji képességeinknek s csak életképtelenségünkről tennék ezzel tanubizonyságot. Helytelen utakon jár tehát az, aki külföld majmolásával akarja kivezetni nemzetünket sivár helyzetünkből. Nem fascizmus, nem hitlerizmus, hanem turáni faji alapon felépített új társadalmi rend kell ide, ha azt akarjuk, hogy az újvilág hajnalán az újjászervezett társadalmakban méltó helyet és szerepet töltsünk be.”⁸³

A kereskedelmi iskolákban tanárként és iskolaigazgatóként dolgozó Hajnóczy Sándor a turanizmus politikai vonalát vitte tovább, s a „Turáni világpolitika” címet viselő művében világpolitikai szinten tárgyalta a tartalmat, a célt és az ahhoz vezető tennivalókat. A turáni világpolitika tartalma „az ural-altaji fajú nemzetek szabad fejlődése elé gördülő akadályoknak egyetemes összműködéssel történő elhárítása és a politikai elnyomottság alól fölszabadulása. Az ezt követő cél nem lehet más, mint *az ural-altaji fajú népességnek számára és súlyához mért részeltetése hazájuk földjének javaiban és egyéb értékeiben.* A számaránynak megfelelő politikai súly kivívása a küzdelem minden módszereivel, lehet a fölszabadulás módja és eszköze. A cél: a lehető legemberibb, az eszköz a legtisztességesebben testvéri, vagy ha kell: a legmagasztosabban áldozatdús. Az összműködésben csak a szabadságra vágyó turáni népek vennének részt és csak önként belső szabadságvágytól sarkalva.”⁸⁴ [Kiemelés Hajnóczytól – Sz. L.] Hajnóczy szerint a magyar birodalmi gondolat feltámadásának csak ebben a szélesebb összefogásban van realitása. A leigázott „és részben a kommunizmus áfiumában senyvedő, nemzeti önállóságában és

⁸¹ „A „turániság” szóval jelzett erők, értékek és célok legfőbb vonatkozása erkölcsi. (...) A turániságnak, mint ember-egyetemnek, legalapvetőbb faji jellege épp a benne megtestesült erkölcsi értékek összege.” TÜRMEZEI László: *A turániság alapváza*. Budapest, 1933. 6.

⁸² Uo. 5.

⁸³ BEREI NAGY Elek: *A magyar társadalom turánizálása*. Budapest, 1933. 92. Berei Nagy Elek szerint egy Kemál Atatürkhöz hasonló nagy személyiség kell a magyarság élére, s „akkor rövid pár év leforgása alatt a magyar nemzet életereje és jóléte lehetővé tesz, hogy a pánturanizmuson keresztül Nagymagyarországért folyó harcunk gyorsabb iramban haladjon a diadal felé.” Uo. 93.

⁸⁴ HAJNÓCZY Sándor: *Turáni világpolitika*. Szeged, 1934. 7.

függetlenségében megbénított turáni néptömegek föltámadásának egyetlen ősi ellensége van: az orosz. Ennek jármát le kell rázni.”⁸⁵ Az egyetemes turáni cél és az ahhoz elvezető eszközök Hajnóczy értelmezésében megegyeznek az emberiség egyetemes céljaival – köztük a nemzeti egyenjogúság ideájával –, hiszen az elnyomott, leigázott és elhanyagolt urál-altáji népek felemelése erkölcsi feladat.⁸⁶

Túrmezei László, a Magyarországi Turán Szövetség sajtó alvezére 1936-ban, Attila trónra lépésének 1500. évfordulóján⁸⁷ időszerűnek látta, hogy megjelentesse „A turániság alapváza” második részét, amit a Magyar Kultur-Liga 1935. október 16-i ülésén olvasott fel. Túrmezei tanulmányában elsősorban a korszellem változásait elemezte, s erre reflektált, azaz ezekhez idomultan igyekezett a turanizmus feladatát, programját megfogalmazni. Véleménye szerint a korszerűtlen Nyugat-Európának bealkonyodott, s nekünk ki kell kapcsolódni onnan, mert ellenkező esetben a magyarság a nyugati civilizációval együtt omlik össze.⁸⁸ „A Nyugatból történő mai kikapcsolódásunk semmi esetre sem lesz, s nem is lehet más, mint aminő volt, Szent István által véghezvitt, oda történt bekapcsoltatásunk. Elkerülhetetlen, természetes, de nem idilli! A létfenntartási harc – harc a javából. A Keletbe való mai visszakapcsolódásunk is faj-átmentés. (...) S épp mert lényege szerint nem más, ugyanezért nem is könnyebb ez a föladatunk, mint amilyen volt annak idején a Szent-Istváni magyarságé. Véres és vészes, igen-igen nagy áldozatokkal terhes föladat ez!”⁸⁹ (Kettős kiemelés: Túrmezei – Sz. L.)

Túrmezei szerint akié a kor, azé a siker, a jólét, az tud boldogulni.⁹⁰ Az új világeszmét hordozó: a turáni ember, aki a korszellem embere, akinek erkölcsi felfogása, lelki, szellemi felfogása, fizikai tehetsége és biológiai adottsága ellentétben áll azzal a nyugati korszellemmel, melyet ósdi, avult, dohos eszmék, életfelfogás és életforma jellemez, ami leginkább a zsidókra jellemző, de az árják (germánok és angolszászok) és szlávok is arra tartanak. És e hanyatláson – ami a világalalom elvesztését is jelenti e fajok számára – nem segít sem a fasizmus, sem a hitlerizmus, sem egyéb hasonló eszme.⁹¹ Túrmezeinél és az

⁸⁵ Uo. 8.

⁸⁶ Uo. 9.

⁸⁷ Túrmezei egy évet tévedett, mivel Attila 434-től uralkodott előbb testvérével, Bledával (Budával) együtt, majd annak 445 körüli halála után egyedül.

⁸⁸ TÚRMEZEI László: *A turániság alapváza, II.* Budapest, 1936. 7.

⁸⁹ Uo. 16.

⁹⁰ „A történelem – az egyének és fajok sorsa – alapvetőleg az embernek és a kornak: a kor eszméinek, felfogásának, hangulatának, tendenciáinak találkozásából sodródik. Akié a kor, akinek egyéni és faji, biológiai tulajdonságai, sajátosságai, adottságai a kor szellemével összehangoltak, az boldogul. A siker, a jólét, a diadal az övé. Aki a korral szembeáll, az elbukik, vagy legalább is alul marad.” (Kiemelések Túrmezeitől – Sz. L.) Uo. 23.

⁹¹ Uo. 28–29. „A fascizmus, a hitlerizmus, a francia Tűzkereszt s nem kevésbé a nyugateurópai egyéb mai ilyeszerű életnyilvánulások, alapjellegetben már mind nem egyebek a Nyugat végső

által képviselt radikálisabb vagy ortodox irányzatnál tehát hangsúlyosabbá vált a nyugati civilizációtól való elhatárolódás. „*A japánok, a kinaiak, a törökök, a hunok, tatárok, mandzsuk, mongolok újjáéledő világuralma a korszerűséget jelenti számunkra.*”⁹² (Kiemelés Túrmezeitől – Sz. L.). Ám a magyarság csupán a turáni korszellem uralmának segítségével önállóan is kifejtheti a maga erejét, s „*népünk megtalálhatja ma, s a jövőre újból mindazt, amit egykor itt, a Duna–Tisza táján, hosszú, keserves évszázadokra elvesztett*”⁹³ (kiemelés Túrmezeitől – Sz. L.).

A Turáni Társaság 1936. december 12-én és 13-án tartotta negyedszázados jubileumát, melyen Paikert Alajos „Turáni múlt, turáni jövő” címen tartott ünnepi előadást. A Turáni Társaság „alapítója, lelke és elnökhelyettese” tulajdonképpen megismételte korábbi alapdefinícióját, ám ismételten elismerte a keresztény tradíció jelentőségét, s reflektált az egyházellenes vádakra is: „*A turáni gondolat a kiegyenlítést és az általános haladást célozza modern irányban, de a bevált nemzeti és vallási alapokon. Nem rombolni, hanem építeni, nem pusztítani, hanem alkotni akarunk. Alkotni mindenütt maradandó jót és hasznosat, hogy az necsak a turáni népeknek legyen előnyére, hanem az egész emberiségnek. (...) Mi a leghatározottabban elítélünk minden visszaesést, akár pogányságba, akár barbárságba, azért ez alkalommal is a legenergikusabban tiltakozunk a turáni gondolatnak és szónak éretlen, egyházellenes akciókra való felhasználása ellen, amellyel csak nemzetünknek ártanak.*”⁹⁴ (Kiemelés Paikertől – Sz. L.).

A Turáni Társaság jubileumi gyűlésén történétekről szóló beszámoló után Paikert ismét kifejtette véleményét, s „A turáni népek hivatása” címet viselő cikkében a turáni gondolat lényegét egyetemes szintre emelve felhívta a figyelmet arra is, hogy „minden haladó, céltudatos és modern gondolkodású népnek, nemzetnek és államnak nemcsak természetes *joga*, hanem elsősorú kötelessége is: a nekik legmegfelelőbb civilizáció és kultúra alapján kellően szervezkedni, hogy saját népeik egészséges, erőteljes és nyugodt fejlődését a jövőre is kellően biztosítsák és pedig lehetőleg összhangban a többi nemzetekkel.”⁹⁵ (Kiemelés Paikertől – Sz. L.) Ebből logikusan következett, hogy a „turáni eredetű népek hivatása végül közreműködni a megbillent és megzavart európai és ázsiai *egyensúly* helyreállításában, a többi nem-turáni nemzetekkel egyetemben.”⁹⁶ (Kiemelés Paikertől – Sz. L.). Tehát Paikert és

---

felbomlásánál. A művelt Nyugat gyógyíthatatlan sebet kapott. Amit ma ott látunk, s véle együtt itt szenvedünk az Nyugat-Európa lázas küzdelme, sok tekintetben deliriosus vonaglása, halálos rángatózása.” Uo. 29–30.

⁹² Uo. 27.

⁹³ Uo. 31.

⁹⁴ *A Turáni Társaság negyedszázados jubileuma*. In: Turán, 1936. 9.

⁹⁵ PAIKERT Alajos: *A turáni népek világhivatása*. In: Turán, 1936. 19.

⁹⁶ Uo. 22.

TANULMÁNYOK

Turáni Társaság tagjainak többsége Túrmezeivel és Hajnóczyval ellentétben nem látta annyira vészesnek a helyzetet, s megmaradt a hagyományos vonal mellett, bár a társaság védnöke, József Ferenc királyi herceg megnyitó beszédében tetten érhető az oroszellenesség, hiszen a magyarság missziójának – a nyugati néplélek felébresztése – sikertelensége esetén Moszkva rabszolgái leszünk, s Ázsiában is az orosz lesz az úr.⁹⁷

A Túrmezei László szerkesztette „Turán füzetek” összevont számában három tanulmány is foglalkozott a turániság fogalmával, időszerűségével.⁹⁸ A ’turániság’ fogalma, amit már Túrmezei korábban bevezetett⁹⁹, itt már egyértelműen megkülönböztette magát a Turáni Társaság képviselte turanizmus-fogalomtól, hiszen a második, „Mi a turániság?” című fejezetben a mérsékelt turanizmus eddigi eredménytelenségét összegezték, megvizsgálva a kitűzött célokat és az adott helyzetet, azaz hogy mi lett eddig helyette.¹⁰⁰ A turán-eszme ápolóit, fejlesztőit szinte hihetetlen céltudatossággal zárták el a magyar nyilvánosságtól, pedig a fenyegető világkatasztrófa idején, amikor magyar faj léte, fennmaradása forog kockán, megoldást csak a koreszmét ápoló turániság hozhat.¹⁰¹ „**A turániság nem politika.** Sokkal több annál. *Az a szilárd, időtálló faji alap ez, melyen biztosan állhat és mozoghat minden igaz, céltudatos, fajmagyar politika. Jobboldali pártjaink, irányzataink ma annyira hiányzó, szerves egysége, összegző, átfogó, világos magyar képlete a turániság.*”¹⁰² (Kettős kiemelés – Sz. L.). Mivel a történelem megmutatta, hogy a Duna-völgy fejlődése, virágzása az erős magyarság nélkül elképzelhetetlen, így a megoldás csak a független, turáni Nagy-Magyarország megteremtése lehet, ami biztosítéka a független, turáni Közép- és Kelet-Európának is.¹⁰³ Mindehhez természetesen kell a magyar vezetőréteg, a sajtó és a közvélemény együttes segítsége, mert enélkül a turániság nem tudja betölteni hivatását, pedig vele, általa lehetséges az újjászületés, ám nélküle nincs magyar élet.¹⁰⁴

⁹⁷ *A Turáni Társaság negyedszázados jubileuma.* In: Turán, 1936. 2. A turanizmusnak a Turáni Társaság által képviselt vonala a magyar kormány számára is vállalható volt, amit a jubileumi ülésen résztvevő Balogh Andor miniszteri tanácsos jelenléte is jelzett.

⁹⁸ *Uj történeti hivatásunk: a turániság; Mi a turániság?; Uj hivatásunk és hivatástudatunk. – Kérelem a magyarság vezetőihez.* In: *Uj történelmi hivatásunk: a turániság.* Turán Füzetek. I. s. 2–3. szám. Szerk.: TÜRMEZEI László, LÖCSEY Ferenc, Budapest, 1937. 1–7., 8–31., 31–39. A továbbiakban: Uj történeti hivatásunk.

⁹⁹ Lásd a 81. jegyzetet.

¹⁰⁰ A következő témákat vizsgálták: magyar fajiság, zsidókérdés, bolsevizmus elleni küzdelem, trianoni magyarság, revízió, irredentizmus; Duna-völgyi vezető szerep, nyugati népekkel való viszony, magyar társadalom, vallásos lelki megújulás és a rokon Kelettel való összekapcsolódás. Uj történeti hivatásunk, 8–31.

¹⁰¹ Uo. 1–5.

¹⁰² Uo. 6–7.

¹⁰³ Uo. 37.

¹⁰⁴ Uo. 39.

Szintén 1936-ban jelent meg Pöndör Frigyes munkája¹⁰⁵, aki a turanizmus aktuális feladatának a kommunista és szláv veszély elhárítását tartotta.¹⁰⁶ „Egyedül az ezermilliód, szives és romlatlan turánfaj képes védekezni e téves eszmék ellen és ha kell, letörni a kommunista és szláv terjeszkedést, mert Európa erre ma gyenge. Európa ma a világrészek tűzfészke és ha lángalobban, akkor örökre keresztet vethet világhatalmi pozíciójára. Erre vár az orosz, Távolkelet és Afrika is.”¹⁰⁷ A turáni fajok összefogása előtt azonban Európának – akit a keleti betörésektől ezer éven át védett a magyarság, s Trianont kapta cserébe – igazságot kell szolgáltatnia Magyarországnak, hiszen a gyökértelen, kultúrátlan, múlt- és jövőnélküli utódországok nem tudnak Európán segíteni.¹⁰⁸ „Tehát a Turánizmus nem rombolni, hanem építeni fog. A Turánizmus előbb egyesíteni fogja a turánfajt és utána az emberiséget hozza össze, hogy testvéri alapon az Ígéret-földjét, a paradicsomot építse ki, hogy minden ember boldogan és nyugodtan éljen ezen a földön, akár fehér, sárga vagy fekete a testszíne, akármelyik fajhoz vagy valláshoz tartozik is, mert így az Istenhez vezetjük embertársainkat.”¹⁰⁹

1937–1938-ban a Turáni Társaság által képviselt mérsékeltbb turanizmus politikai és gazdasági célkitűzései – amiért a legtöbb bírálatot és támadást kapták – a mozgalom folyamatos visszaszorulásával¹¹⁰ hivatalosan is megszűntek, melyről az 1937. december 22-én tartott elnöki megnyitó beszéd és a Turáni Társaság új alapszabálya is tanúskodott. A társaság politikai és a gazdasági célkitűzései törölődtek, és ekkortól fogva a legfontosabb a kultúrmissziós feladat lett: „Társaságunk első sorban tudományos társaság s célja a turáni népek földrajzának, történetének, néprajzának, műveltségének beható megismerése és megismertetése. Ezért a célért együtt kell dolgoznunk rokon népeinkkel, s ennek a közös munkának a legszebb eredményei várhatók. A turáni népek eredetének, ősmultjának, szétszóródásának története, s a történetek földrajzi okainak ismerete még nagyon, de nagyon kezdetleges. Mindenféle ellentétes nézetek támadtak még a komoly tudósok körében is, de ezeket okvetlenül tisztázni kell, komoly tudományos tanulmányokkal.”¹¹¹

A Társaság célja az 5. §. szerint a következő:

1. A velünk rokon népek szellemi életének tanulmányozása és ismertetése.

---

¹⁰⁵ PÖNDÖR Frigyes: *A Turánizmus ismertetése*. Budapest, 1936.

¹⁰⁶ „A Turánfaj összefogása. Ez az egyetlen és biztos hatású ellenmérge a Lenin agyában fogamzott kommunista és szláv-tömeg kótyagosságnak.” Uo. 10.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Uo. 7., 15.

¹⁰⁹ Uo. 19.

¹¹⁰ A turanizmus visszaszorulását már egy ideje a „Turán” folyóirat ritka megjelenése és az előfizetők csekély száma is jelezte.

¹¹¹ Elnöki megnyitó. A Turán Társaság 1937. december 22-én tartott évi rendes közgyűlésén. In: Turán, 1937–1938. 8.

TANULMÁNYOK

2. A velünk rokon népek társadalmi, tudományos és művészeti szerveivel való kapcsolatok létesítése és kimélyítése.
3. A magyar nemzet multjának és hagyományainak tanulmányozása és ismertetése abból a célból, hogy őseink magas műveltsége, a magyar nemzet multjának dicsősége helyes világításba jusson és ez a tudat nemzeti öntudatunkat fejlessze és a külföld előtt is nemzetünket méltó színben tüntesse föl.
4. Működési teréről teljesen kizárja a politikát és a vallási, felekezeti kérdéseket.¹¹²

A politikai kérdés teljes kizárása ballépésnek bizonyult, hiszen egy alapvetően szellemi mozgalomnak – mint amilyen a turanizmus is volt – mindig reflektálnia kell a társadalmi-kulturális közeget érintő kérdésekre, hiszen a problémák megoldásában a politika általában jelentős részt szokott vállalni.

A Turáni Társaság még időről időre megismételte a célt, ami azonban már nem változott.¹¹³

Az új vezetésű¹¹⁴ Magyarországi Turán Szövetség nevében a nemzeti szellemű könyvek kiadásával foglalkozó Reé László fogalmazta meg újra a turanizmust, ami egyrészt eszményt (a tökéletes boldogság állapotának álmát), másrészt eszmét (a turáni népek közös törekvése az eszmény megközelítésére), harmadrészt ösztönös turániságot (öntudatlan faji visszahatás, vagy faji ösztön), negyedrészt mozgalmat, azaz tervszerű turániságot jelent.¹¹⁵ Reé tisztázta a pánturanizmus fogalmát is, melynek a sajtóban hangoztatott téves és pejoratív fogalmától elhatárolódott.¹¹⁶ Turáni vagy turán gondolatként fogalmazta meg „fajiságunk, turán faji közösségünk, valamint ezek egyetemes, együttes

---

¹¹² Társaságunk új alapszabályai. In: Turán, 1937–1938. 39.

¹¹³ Pl.: V-i-r [VIRÁNYI Elemér]: *Szemponok és teendők*. In: Turán, 1939. 5.; CHOLNOKY Jenő: *A Turáni Társaság feladatai*. In: Turán, 1940. 1.

¹¹⁴ A Magyarországi Turán Szövetség vezetősége az 1937. decemberi ösgyűlés követően 1938 tavaszán lemondott. Új vezetői: Szentgáli Antal (nagyvezér – elnök), Túrmezei László (vezér – ügyvezető elnök), Kőepe Viktor (szövetségnagy – titkár), Reé László (ügyvezető szövetségnagy) és Hathy Károly (kincstartó – főpénztáros). TÜRMEZEI László: *A Magyarországi Turán Szövetség vázlatos története*. In: *A Magyarországi Turán Szövetség vázlatos története, alapszabálya és általános ismertetése*. Szerk.: Uő. Budapest, 1938. 19–20.

¹¹⁵ REÉ László: *A Magyarországi Turán Szövetség általános ismertetése*. Uo. 31.

¹¹⁶ „Pánturanizmus, a szó eredeti, helyes értelmében, teljes turániság. Minden turán vállvetett, közös turániságát jelenti. Ezt a pánturániságot (...) igenis akarjuk. Pánturániságnak mondják azonban az olyan törekvést is, mely az összes turánokat egy kormányzati főnhatóság alatt óhajítja egyesíteni. Ily törekvés létéről mi nem tudunk. Nem is hisszük, hogy ennyire természetellenes törekvés, vagy bárcsak elgondolás turán emberben megteremne. A pánturanizmus u. is, ebben a formájában, aligha egyéb fajközi turániságnál. Már pedig, ami „közö”, az nem „benti”; nem gyökeres. A turániság viszont, amint láttuk (2–3. p.), ép a gyökérből, a magból fakad, s csak abból is gyümölcsözik.” Uo. 33.

értékesítésének felismerését, elismerését, és gyakorlati alkalmazásának teljes, kidolgozott rendszerét.”¹¹⁷

Reé az alapszabályra hivatkozva kijelentette, hogy a mozgalom kizárja eszközei közül a politikát, ám egy oldallal arrébb azért megjegyezte, hogy a politikának a Magyarországi Turán Szövetség keretéből való kizárása, nem azonos a turániságnak a politikából való kizárásával, s a szövetség „törekszik arra, hogy a turáni gondolatot a teljes magyar életbe – tehát a magyar politikaiba is – belevigye, s azt a turáni gondolattal teljesen átítassa.”¹¹⁸ (Kiemelés Reétől – Sz. L.).

3. A turanizmus negatív definíciói. Fogadtatás, bírálatok, támadások

Az 1910-ben intézményesedett turanizmust már igen hamar megtámadták – hívei szinte azonnal védekezésre kényszerültek –, noha mint a fenti szövegekben láthattuk, többnyire arra került a hangsúly, hogy a turáni gondolat alapvetően nem romboló és nem agresszív; nem irányul sem a zsidóság, sem más népek ellen.¹¹⁹ Nem egyházellenes, nem szétválasztani és rombolni, hanem összekötni és építeni akar. Mindezek ellenére a turáni gondolatot tudománytalannak és ideológiailag veszélyesnek tartó szerzők tucatjai mondtak megsemmisítő ítéletet a turanizmus felett.

1920-ban a már idézett Békássy Gyöngyi „A turáni eszme” című dolgozatában a következőket írta a turanizmus ellenfeleiről:

„Sokan megérik ezt, elsősorban akik félnek tőle. Ezek közül a kevésbé ravaszok tagadnak, szerintük a turánizmus tudományos alapot nélkülöző naiv álmodozás, de azért ők az álmodozás ártatlan mulatságát meg nem illető hévvel ostorozzák. A ravaszabbak, a veszedelmesek azok, akik rávetik magukat, megelőzik, már csirájában meghamisítják és elsekélyesítik. Ők emlegetik untilg, lejárattják és agyonbeszélnek, helyt nem álló érvekkel támogatják – a földig és

---

¹¹⁷ Uo. 46. A turáni gondolat Reé véleménye szerint lényegében azonos a turáni eszmével, illetve annak elvi és gyakorlati alkalmazásának a kifejtése. Uo.

¹¹⁸ Uo. 48.

¹¹⁹ Ha nagyon meg akarunk nevezni valamit, mely ellen a turanizmus irányult, akkor nem jöhet más szóba, csak Oroszország, legyen az cári vagy bolsevik uralom alatt, mert mindkét rendszer lényege szerint elnyomó, (saját!) népellenes. Az orosz (vagy szovjet) diktatórikus rezsim majdani megdőntése a turáni szellemet magukénak érző gondolkodók szerint nemcsak az Oroszországban élő turáni rokonnépeknek, hanem magának az elnyomott oroszoknak, illetve a keleti szlávoknak is javára szolgál. Nem kétséges, hogy ennek a megállapításnak igen komoly valóságtartalma van, bár politikai realitása sem a cári Oroszország, sem a Szovjetunió idejében nem volt. A turanizmusnak e részjellemezője volt főként az oka annak, hogy a második világháború utáni *de facto* megszállt Magyarországon a szellemi mozgalom törvényen kívülre, szélsőjobboldalivá, fasisztává stb. vált. Lásd a 4. jegyzetet.

TANULMÁNYOK

állandóan csak földrajztudósainkra hivatkozva, szeretnék minden *belső értékéről* elterelni a figyelmet.”¹²⁰ (Kiemelés Békássytól – Sz. L.).

A turanizmus tehát rendszerint erőteljes, sőt időnként heves ellenérzéseket váltott ki, noha első két évtizedében ha egyáltalán írtak róla, akkor azt általában elnézően, illetve megértően és várakozásteljesen tették.

Az 1890-es években a turán-mozgalom még nem szerveződött intézményes keretek közé, bár elsősorban Zempléni Árpád, Sassi Nagy Lajos, a teológus egyetemi tanár Ferenczy Gyula és az akadémikus középkorász Márki Sándor munkáinak jóvoltából már jelen volt az irodalmi- és tudományos közéletben.¹²¹

A finnugrista etnológus és nyelvész, Munkácsi Bernát az „Ethnographia” szakfolyóirat „Irodalom” rovatában a fenti tudósoknál kevésbé képzett Pongrácz Sándor két könyvéről¹²² írt kritikát. Munkácsi még „atyai” hangot ütött meg, s elnézően írta, hogy „nem kell okvetlenül tragikus eseménykép fölfognunk, ha hébe-hóba fölmerülnek irodalmunkban olyan munkálatok, melyek ferde ethnologiai irányokban kalandozva pl. török, mongol, kaukázusi, vagy árja népek körében keresik a magyarság bölcsőjét; mert rendszerint tapasztaljuk, hogy midőn az ily művek nagy buzgalommal egybehordják a céljuk érdekében tanulságosnak vélt adatokat, a sok helytelen felfogás és értéktelen lim-lom között akad anyagukban sok becses és figyelemre méltó tény is, melyet a fegyelmezett gondolkodás mint a szemétből a gyöngyöt könnyen kiválaszthat s a maga helyesebb módszerével igen tanulságosan értékesíthet.”¹²³

A dilettáns gyarlóságok felfedése mellett azonban Munkácsi azon a véleményen volt, hogy „van még a mi ural altaji tudományosságunk terén elég «terra incognita» s hogy igen üdvös dolog volna, ha hazánkban akár mint a Magyar Néprajzi Társaság egy *keleti szakosztálya*, akár külön társaságként az összes szakértők és érdeklődők egyesülnének oly végből, hogy a keletnek

---

¹²⁰ B. Gy [BÉKÁSSY Gyöngyi]: *A turáni eszme*. Göncöl, Budapest, 1920. 12–13.

¹²¹ FERENCZY Gyula: *Szumer és Akkád. Egy ősi turáni nép a Tigris és az Eufrates között. Tanulmány az assyriologia köréből*. Debreczen, 1897.; MÁRKI Sándor számos tanulmány (pl. *Turániak Ázsia történetében*. In: Földrajzi Közlemények XL. (1912) 65–78.; *A turáni népek története*. Turáni Társaság, Budapest, 1922.; *Kapcsolatok a turáni népek történetével*. Turáni Társaság, Budapest, 1922.; *A turáni népek jelene és jövője*. In: Turán, 1923. 1–13. stb.) mellett a magyar történelem tanítását is új szellemben, a turáni népek – köztük a magyarok – történeti jelentőségének kihangsúlyozásával képzelte el, ami jelentősen hozzájárul majd a nemzeti öntudat ápolásához is (*Történettanítás. A középiskolai új tanterv szellemében*. Singer és Wolfner, Budapest, 1902.). – Érdemes megemlíteni, hogy később Ady Endre és Móricz Zsigmond munkásságában is jól elkülöníthető egy turáni szakasz, ami ugyan rövid, de intenzív volt. Vö. ABLONCZY, 88.

¹²² PONGRÁ CZ Sándor: *Tibet-magyar nyelvtanulmányok*. Budapest, 1897.; Uő: *Turáni nyelv- és néptanulmányok*. Budapest, 1898.

¹²³ Ethnographia, 1899/1. 55–56.

tisztán magyar szempontból való nyelvi, néprajzi és történeti tanulmányozását lehetőleg előmozdítsák.”¹²⁴ (Kiemelések Munkácsitól – Sz. L.)

Munkácsi Bernát óhaja teljesült, de nem teljesen úgy, ahogy ő gondolta, hiszen 1910-ben a *Royal Asiatic Society* mintájára megalakult a Turáni Társaság, melynek tagjai és szimpatizánsai a magyarság keleti testvérnépeinek kutatását, a kulturális és gazdasági kapcsolatok fejlesztését tűzték ki célul maguk elé.¹²⁵

A „Világ” című hetilap 1913. május 30-i számában egy kéthasábos cikk foglalkozott a turanizmussal.¹²⁶ Az ismeretlen szerző korrekten leírta az „érdekes akció” célját, s a turáni mozgalmat a finn-ugor és a török-tatár párt küzdelme új szakaszának tartotta.¹²⁷ A keleti gyökerek újrafelfedezése és ápolása a cikkíró szerint megnöveli a magyarság esélyét a népek versenyében. Tóth Jenő festőművész és Timkó Imre, a Földtani Intézet egyik öre ázsiai úti élményeinek beszámolója után hírt adtak a „Turán” útnak indításáról, leközltek Paikert Alajosnak a turáni mozgalomról a lapjuknak tett nyilatkozatát, s végül reményüket fejezték ki, hogy a „francia Pelliot, a német Lecoq után a mi tudományos köreink is megmozdulnak, hogy bevilágítsanak a magyarság őskulturájának ködös homályába.”¹²⁸

Felvinczi Takács Zoltán művészettörténész – aki később a „Turán” szerkesztője is volt, és az ő nevéhez fűződik a Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum felállítása – a „Nyugat”-ban három cikket írt a turanizmusról, s megpróbálta e szellemi áramlatot a modern európai civilizáció értékrendjét valló közönség számára elfogadhatóvá tenni. Az első ismertetést (*Pánszlávizmus és turánizmus*) az első világháború kitörése után nem sokkal írta, emiatt részben a hódító és agresszív pánszláv ideológiával szemben¹²⁹ definiálta a turanizmust, ami igazából „még nem is határozható meg pontosan. Egyelőre inkább csak kialakulóban lévő elméletnek, néhány jövőbe látó szellem intuitív megnyilatkozásának nevezhető. Nem csoda, hogy közönségünk átlaga mindeddig eléggé

---

¹²⁴ Uo. 61.

¹²⁵ Munkácsi Bernát amúgy 1904-ben megszervezte a nem túl jelentős Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságát.

¹²⁶ *A turáni mozgalom*. In: Világ, 1913. május 30. 12.

¹²⁷ Az ún. ugor–török háborút Vámbéry Armin munkája (*A magyar és török-tatár nyelvekbeni szöveggyezések*. Pest, 1869.) robbantotta ki. A kiemelt pozíciót elfoglaló finnugristák – élükön Hunfalvyval és Budenzzel – végül meghátrálásra készítették Vámbéryt, aki így írt erről a visszaemlékezéseiben: „Megengedtem, hogy keveréknyelv a magyar, de hozzátettem, hogy a vegyülékben nem a finn-ugor, hanem a török-tatár elem uralkodik.” VÁMBÉRY Ármin: *Küzdelmeim*. Franklin, Budapest, 1905, 335. – a vita, ha kisebb elánnal is, később folytatódott.

¹²⁸ *A turáni mozgalom*. In: Világ, 1913. május 30. 12.

¹²⁹ „A pánszlávizmus zászlója körül világrengető küzdelem folyik több mint félszázad óta. A veszedelmes tanítás érvényesülése a gyakorlati politikában országok, népek pusztulását, új hatalmi alakulatok születését követelte.” FELVINCZI TAKÁCS Zoltán: *Pánszlávizmus és turánizmus*. In: Nyugat, 1914/16–17. 264.

TANULMÁNYOK

érzéketlenül fogadta a turáni eszmék általánosítása érdekében kifejtett propagandát.”¹³⁰

A turanizmus „új fogalom (legalább mostani formájában új), miként új volt annak idején a pánszlávizmus is. De a változott körülmények (a turáni kérdés tudományos megalapozása, a tudományos kutatás újabb módszereinek fejlettsége) úgy hiszem, elég biztosítékot nyújtanak arra, hogy ez új szellem, felülről lefelé hatolva, csupa nemes szándékot keltsen, termékeny, humánus békemunkát eredményezzen.”¹³¹ Felvinczi reményét fejezte ki, hogy a turanizmus, mely nem akar világbirodalmat alapítani, nemcsak a pánszlávizmusnak, hanem általában az imperializmus ellenpólusaként tevékeny részt vállal a demokratikus berendezkedésen alapuló világbéke eljövételében.¹³²

1914 végén, a világháborús fegyverzaj növekedése közepette Felvinczi Takács Zoltán, miután felhívta a figyelmet a turáni problémának tisztán nyelvészeti szemszögből történő kezelésére¹³³, valamint a turáni népeknek a Kelet és Nyugat közötti kapcsolat létrehozásában betöltött hivatására¹³⁴, megállapította, hogy a még nem teljesen kiforrott turanizmus jövője nagyon is kétesélyes:

„Az új turáni kultúra vajudásban van. Szorongó lélekkel várjuk a véres beavatkozás eredményét. Folytogatni [sic!] vagy ápolni fogja-e közel jövő?”¹³⁵

Felvinczi 1916 elején a „Nyugat” Disputa rovatában ismét visszatért a témához: „A turanizmus voltaképpen ma is azt jelenti, amit akkor értettek alatta, mikor a turánság fogalma megszületett. Akkor sem tartalmazott faji megkülönböztetést, ma sem nevezhető szükségképpen annak, legfeljebb tágabb értelemben. (Sok értéke az ily megkülönböztetésnek kulturális szempontból nem is volna, mert a faji eltérések jelentősége ma már úgymint lényegesen alászállt.) A turanizmus megnyilatkozásának nevezhető azonban teljes joggal az

---

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Uo. 265.

¹³² „A turáni népek közül egy sem gondolhat új világbirodalom alapítására, és az idő, úgy látszik, egyáltalában megérett arra, hogy meghazudtoljon minden imperialista törekvést. A műveltség általánosításával együttjáró demokratikus érzés pedig lehetővé teszi, hogy nagyobb rokon tömegek, egész népek őszinte megértéssel forduljanak egymás felé, legfőbb érzelmi és kulturális tényezőiket fejlődésük közös alapjává tegyék.” Uo.

¹³³ „A turáni probléma akadémikus jellegű marad, míg a nyelvészet jegyében állt. (...) A nyelvrokonság nem eredményez közös érzést, közös néplelket, közös stílust, de a környezet, a műveltség közössége igen. (...) Akik a turáni kérdést új formában vetik fel, szintén ilyen [német példa] kulturális egység megalapozására gondolnak.” FELVINCZI TAKÁCS Zoltán: *Turanizmus*. In: *Nyugat*, 1914/24. 631.

¹³⁴ „A turáni népek teremtették meg a multban, szabadelvűségükkel és mozgékonyágukkal a kapcsolatot a Kelet és a Nyugat között. Az ő hivatásuk kell hogy legyen ez a jövőben is.” Uo. 634.

¹³⁵ Uo. 635.

ázsiai, különösen pedig a török-tatár népek küzdelme a szlávizmus ellen.”¹³⁶ Felvinczi alapján véve megmaradt a turanizmusnak a pánszlávizmussal szembeni meghatározásánál, bár az ellenséges szövetségi rendszer összetételét (Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország) szem előtt tartva megjegyezte, hogy turanizmus „mindig volt, valahányszor a Keleten az erők egyesítésének szüksége felmerült a Nyugattal szemben.”¹³⁷ Felvinczi tehát a turanizmusban látta a pánszlávizmus veszélyének egy lehetséges ellensúlyozását, így nem meglepő, hogy cikkeiben a turanizmussal szemben mérsékelt álláspontot foglalt el, s a hangsúly a soknemzetiségű Magyarországra valódi veszélyt jelentő pánszláv mozgalmon volt.

A turanizmus igazából 1916-tól kezdve került a támadások kereszt-tüzébe, s az alaphangot, mint arra Bakay Kornél rámutatott¹³⁸, az orientalista Germanus Gyula adta meg a turanizmusról szóló művében¹³⁹. Az elsősorban az arab-, illetve török nyelv és irodalomban járatos Germanus a következő eszmefuttatással kezdi tanulmányát, melyben látszólag meghatározza a turanizmus kialakulásának okát és a néplélekben betöltött funkcióját:

„A háboru megakadályozza az embereket, hogy a történekről biztos tudomást, távoli országok állapotaiba mélyebb betekintést nyerhesenek. A tudás és hit helyébe a kétely és tájékozatlanság lép és ez szüli természetszerű komplementumait, a tagadást és a fantazmagóriákat. Eme forrásoknak tulajdonítom azt a most divatba jött áramlatot is, amelyet hívei a tudomány jelszava alatt hirdetnek, de amelynek semmi tudományos alapja nincs, és amelynek elveit és irányait a tudományos kutatások teljes mellőzésével, lekicsinylésével, egyedül a képzelőtehetség szárnyain, a mérhetetlen ürből szerzett érvek alapján határozták meg.”¹⁴⁰ Germanust természetesen nem zavarta, hogy a turanizmusnak már a 19. században voltak előfutárai; s az sem, hogy nem csak dilettáns, hanem komoly tudósok – noha nem mindenható filológusok, akik nem is foglalkozhatnak komolyan ilyen dolgokkal¹⁴¹ – is tartoztak a szellemi mozgalomhoz. Germanus szerint a turanizmus „célja nem csupán az, hogy az emberiséget tudománytalan alapon

¹³⁶ FELVINCZI TAKÁCS Zoltán: *Turanizmus*. In: Nyugat, 1916/1. 64.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Bakay Kornél, a korai magyar történet kiváló szakértője szerint a „Turán” 1998-as újraindítása nem volt kockázatmentes, mivel már „nyolcvan esztendővel ezelőtt is sokan támadták, pedig hát akkoriban egészen más idők jártak. A Turán-nal szembeni ellenszenv vagy goromba elutasítás egyaránt jellemezte a tudományos köröket és a művelt nagyközönség bizonyos csoportjait. Germanus Gyula éles támadása szinte csak a jelet adta meg.” BAKAY Kornél: *Turanizmus, finnugrizmus*. In: Turán, 1998/5. 3.

¹³⁹ GERMANUS Gyula: *Turán*. Budapest, 1916.

¹⁴⁰ Uo. 2.

¹⁴¹ Uo.

TANULMÁNYOK

osztályozza, hanem ebből az osztályozásból kiindulva az egymástól legtávolabb eső népek közötti fiktív rokonság eszméjét bevigye a köztudatba és e hiedelemre politikai aspirációkat építsen.¹⁴²

Germanus tanulmányának bevallott célja a turanizmus által vallott „Turán”-fogalom téves definíciójának kimutatása.¹⁴³ Természetesen „kimutatta”, majd a csúsztatásoktól és komoly tévedésektől¹⁴⁴ sem mentes bizonyítási eljárásának végén ex cathedra kijelentette, hogy a „fenti adatok alapján arra az eredményre kell jutnunk, hogy valamely népcsalád meghatározása gyanánt a «turáni» szót használni helytelen azért, mert 1. nem fejez és nem fejezett ki soha generikus osztályozást, 2. e csoportban az ókorban árja és esetleg nem-árja népek együtt találódnak, 3. változó és bizonytalan jelentése miatt pozitív definícióval nem szolgál és félreértésre ad alkalmat.”¹⁴⁵ A „filologia rideg adatai” tehát kiakolbólintják a turanizmust a tudomány elefántcsonttornyából. Germanus szerint teljesen téves a „turáni” jelző használata, mivel „Magyarországon a «turáni» jelszó alatt teljesen mást – Ázsia univerzalitását értik, amely a turánisták jeligéjében «Dévénytől Tokióig» jut kifejezésre. Ázsiát idealizálják és beteges rajongással vágyódnak Ázsiába vissza, miközben elfelejtik, hogy a magyar nemzet ezer esztendő óta Európában él, számtalan gyökérrel az európai talajba fogózik és fennmaradását csakis annak köszönheti, hogy Ázsiából jövet európaivá tudott válni.”¹⁴⁶ Ez utóbbi mondatban tetten érhető a támadás valódi háttere, azaz az ázsiai gyökerek teljes elvetése. Az értekezés végén természetesen nem maradhatott el a végső földbedöngölés sem: „A magyar turánizmus teoriája azonban olyan gyenge alapon áll, hogy korunk realizmusának egy leheletére – tények leplezetlen felderítésével – kártyavár gyanánt összeomlik.”¹⁴⁷

A finnugor elmélet kizárólagosságára törekvők között nagyfokú helyeslést váltott ki Germanus Gyula tanulmánya, amire Szilágyi Ádám a „Magyar Nyelvőr”-ben is hivatkozott, mint „széleskörű szaktudományon alapuló” értekezésre, ami reményei szerint „ellensúlyozni fogja a turánisták túlzó állításait és elavult osztályozás félreértésén alapuló tanítását.”¹⁴⁸ Mivel turáni nyelvrokonság nem létezik, s a „magyar nyelvnek kétségtelen

---

¹⁴² Uo.

¹⁴³ Uo. 3.

¹⁴⁴ Csak néhány tévedés: szkíták, parthusok iráninak tartása, míg a hunok eredetileg tiszta mongolok; árják, nem-árják, fehérek, feketék téves értelmezése; Irán és Turán földrajzi ellenpontjának meg nem értése, egyúttal faji megkülönböztetése; a lovasnomád életforma, az Aveszta szimbólumrendszerének meg nem értése; a „jó” letelepedett népek, illetve a „rabló nomádok” negatív sztereotípiája stb.

¹⁴⁵ Uo. 15–16.

¹⁴⁶ Uo. 31.

¹⁴⁷ Uo.

¹⁴⁸ SZILÁGYI Ádám: *Turán*. In: Magyar Nyelvőr, 1916. 238.

rokoni a finnugor és a szamojéd, egyszóval az uráli nyelvek”¹⁴⁹ (kiemelés Szilágyitól – Sz. L.), tudományos értelemben nem lehet szó turáni rokonságról, ami legfeljebb politikai és hazafias jelszó gyanánt fogadható el.¹⁵⁰

Míg Szilágyi Ádám valamelyest tolerálni tudta a turanizmust, addig az író-publicista Szász Zoltán cikkében, ami a Nyugat hasábjain látott napvilágot¹⁵¹, minden negatív sztereotípiát megtalálható, amit a turanizmussal kapcsolatban leírtak, és időnként leírnak most is. Szász fontosnak tartotta a turanizmussal való foglalkozást, hiszen az a „magyar nemzet sorsának irányítójaként, a magyarság igazi eszményeinek felgyújtójaként, a magyar társadalmi problémák megoldójaként lép fel ezekben a turanizmus. Ezért aztán meg is érdemi és érdemes is, hogy ne csak felszínes jellemzést adjunk róla, hanem belepillantsunk az egész mozgalomnak a veséjébe.”¹⁵² Szász Zoltán szerint már maga a szó is eleve ellenszenvet ébresztett azokban, akik a nyíltságot és világosságot szerették, így nem csodálkozhatunk, ha a turanizmus „tudományos tannak egészen felhőszerűen homályos, társadalmi ideálnak pedig széllel bélelt léggömb, vagy talán inkább mérges gázokkal telített bűzbomba.”¹⁵³ A turáni népek faji rokonsága „teljesen álom, minden tudományos alap nélküli s külföldön már rég lomtárba helyezett elmélet.”¹⁵⁴ De a magyarságnak nincs szüksége a turáni rokonságra, hiszen ha „mindenáron valami közös vonást akarunk a turáni név alatt szereplő s egykor szerepelt népekben felfedezni, az legfeljebb a kulturátlanság, a velük érintkező népekhez viszonyult alacsonyrendűség volt. Valami olyasmi lehetett az indiai árják és az irániak szemében a turáni, mint a görögökében a: barbar. Nem faji különbség, hanem művelődési rangdifferencia kifejezője. Nagyon kevés pozitívumot lehet a turániságról megállapítani, ez a kevés is dicstelen.”¹⁵⁵ Szász kritikájának alapja hasonló Germanuséhoz, illetve szinte az összes bírálóéhoz: a nyugati civilizáció melletti feltétel nélküli kiállítás, a turáni (ázsiai) kultúra elvetése.

De ezzel még nem volt vége, sőt, Szász ezután kezdett igazán belejönni. Kijelentette, hogy a turanizmus veszedelmessé váló politikai és szociális doktrína, az elválasztás és a kiközösítés elmélete, szlávokat elnyomni kívánó világpolitikai zsandár-tan. A turanizmusban egyesül az ősi nyugatellenesség, a szintén régi húzódozás a műveltségtől, a szlávok fitymálása s az újabb keletű, de igen erős antiszemitizmus is.¹⁵⁶ És ha már az antiszemitizmusnál tartunk, Szász felteszi a kérdést: „Mert ki ne ismerné meg «a magyar erényekről» s a

---

¹⁴⁹ Uo.

¹⁵⁰ Uo. 239.

¹⁵¹ SZÁSZ Zoltán: *Turanizmus*. In: Nyugat, 1916/16. 267–275.

¹⁵² Uo. 268.

¹⁵³ Uo. 267.

¹⁵⁴ Uo. 268.

¹⁵⁵ Uo. 269.

¹⁵⁶ Uo. 270., 273.

TANULMÁNYOK

«faji ideává duzzadt turanizmusról való» proklamációban annak a haladás-ellenes, igen gyakran klerikális, rendesen fajmagyar, de minden körülmények közt antiszemita szellemnek a termékét, mely a földalatti, reakciós Magyarország szellemi pincelyukaiból terjeng?»¹⁵⁷

Szász szerint a germánok, a szlávok és a zsidók ellen egyszerre forduló turanizmus szülő oka egyrészt a magyar szentimentalizmus, mely a népünk egyedüliségén kesereg; valamint a kulturálódni, haladni, felvilágosodni nem akaró vad magyarok között széles körben élő ellenszenv a nálunk nagyrészt a szemiták által terjesztett és képviselt nyugati kultúrával, annak szellemével, összes intézményeivel szemben.¹⁵⁸ Szász Zoltán erős indulatokkal telített, torzító és elfogult írását a következő konklúzióval zárja:

„Mégha tudományosan megalapozott s valóban logikusan érvényesített eszme is volna a turanizmus, akkor is káros volna, mert nem az egész emberiség egyesítését, hanem egyes népek elkülönülését tűzte ki céljául, de mivel se egyik, se másik, hanem egyszerűen csak egy zavaros, csonkán alkalmazott, legtöbb esetben tisztán csak jelszóul használt kultúraellenes társadalmi bomlasztó-szer, tehát hatványra emelt károssággal bír.”¹⁵⁹

A turanizmusnak növekvő népszerűsége ellenére sem sikerült a magyar tudományos élet hivatalos berkeibe bekerülnie, legyen szó földrajzról, néprajzról, nyelvészetről, vagy akár irodalomról (bár természetesen születtek ilyen szellemű munkák, elég csak Telekire, Cholnokyra vagy Márki Sándorra gondolni). Az MTA-nak a hazafias költeményekre szóló pályázatát elbíráló bizottság nevében az irodalomtörténész és esztéta Négyesy László írt a magyar nyelvtudományra hivatkozva elmarasztalóan – de elfogadva a mozgalmat – a versekben is felbukkanó turáni gondolatról.¹⁶⁰ A díjat a bíráló bizottság javaslatára, mely arra hivatkozott, hogy a költemények nem érték el a kellő irodalmi szintet, nem adták ki.¹⁶¹

Germanus Gyula 1917-ben újra tollat ragadott, s Teleki Pál „Táj és faj” című cikkére¹⁶² reflektálva, illetve annak lényegi mondanivalóját (azaz az

---

¹⁵⁷ Uo. 271.

¹⁵⁸ Uo. 272–273.

¹⁵⁹ Uo. 274.

¹⁶⁰ A „Turáni rapszódia” című vers kapcsán: „Nem tudom, a bolgár turáninak tekinti-e magát; én – mint magyar ember – nem kívánok turáni polgár lenni, a mi különben soha se volt a világon s így nem is támadhat fel. Általában én nagyrabecsülöm az ethnikai kapcsolatot a törökséggel és a bolgársággal, méginkább a politikai és gazdasági szövetséget, de nem tudok lelkesedni azért, hogy a „turáni” terminust, a melyet egyes árja nyelvtudósok nem éppen minden kisebbítő árnyalat nélkül alkalmaztak az ural-altaji nyelvekre, s a mely terminust a magyar nyelvtudomány el sem fogadott, mostan egy – megengedem: jogosult – propaganda megnevezéseül magunk felkapjuk.” NÉGYESY László: *Jelentés a Farkas-Raskó-pályázatról*. In: *Akadémiai Értesítő*, 1917/3. 97.

¹⁶¹ Uo. 100.

¹⁶² Teleki Pál: *Táj és faj*. In: *Turán*, 1917. 17–30.

összefüggést) tagadva ismételt deklarálta a turanizmus tudománytalanságát: „A turanisták nyelvészeti kudarcát követi újabb tájbeli teoriájuk kudarcza, a mely elől hiába igyekeznek újabb területekre menekülni. A turanizmusnak hiányos a tudományos alapja.”¹⁶³ (Kiemelés Germanustól – Sz. L.)

Az első világháború befejezése, a nemzetmegosztó és általános zűrzavart okozó forradalmak, a román megszállás és végül Magyarország megcsonkítása mind nagyobb probléma volt annál, mintsem emellett a turanizmussal foglalkozzanak a szellemi mozgalommal egyet nem értő kritikusok. A Turáni Társaságnál radikálisabb hangokat megütő Magyarországi Turán Szövetség 1920. szeptemberi megalakulása után azonban felújultak az elmarasztaló ismertetések, illetve a nyílt támadások is.

A turkológus Németh Gyula szerint – aki érdekes módon nyelvészeti szempontból a finnugor-elmélet híve volt¹⁶⁴ – a turáni térségben „a magyarság sohasem járt. Ilyen értelemben tehát a magyarság nem turáni.”¹⁶⁵ Németh Gyula szerint a magyarságnak csak annyiban van köze a turáni népekhez, hogy azok közül az egyik, a török nagy hatással volt rá; ám mindezek ellenére a politikai turanizmust el tudta fogadni.¹⁶⁶ Megjegyzendő, hogy Németh Gyula az uralkodó finnugrizmus merev keretei között nem is juthatott volna más eredményre; nem beszélve arról, hogy a természettudományoknál alkalmazott technikák (például DNS- és vércsoport-analízis) csak több évtizeddel később jutottak olyan szintre, hogy egyértelműen bizonyítékot tudjanak adni a korábban megfejtethetetlenek bizonyuló kérdésekben, például a néprokonság kérdése.¹⁶⁷

A Magyarországi Turán Szövetség bomlása és zátonyra futása (1922–1931) újra jelezte, hogy a turanizmusnak komoly ellenfelei vannak belföldön és külföldön egyaránt, hiszen a revizionizmus eszmei támogatójaként példát mutatott a „másképp gondolkodásra” és az ehhez kapcsolódó érdekérvényesítés fontosságára, amit a török példából (pántürkizmus) kiindulva igen veszélyesnek ítélték meg a párizsi „békerendszer” létrehozói, illetve haszonélvezői. Túrmezei László a szövetség történetéről írott munkájában azt írta, hogy a turanizmus ellen a „zsidó internacionalizmus, szabadkőművesség, szociáldemokrácia, kapitalizmus, liberalizmus, aztán Habsburg-restauráció, annak távolabbi és közelebbi érdekeltségei, majd a nyugati alapozottságú klerikalizmus, meg a pángermán és a pánszláv hálózatok ép úgy megmozdultak, mint ahogy a turán

¹⁶³ GERMANUS Gyula: *Turanizmus és a Történelem*. In: *Történeti Szemle*, 1917. 384.

¹⁶⁴ „Hogy a magyarság nyelvileg nem „turáni”, azt a Magyar Nyelv olvasóinak nem kell magyarázni.” NÉMETH Gyula: *Turán*. In: *Magyar Nyelv*, 1921. 109.

¹⁶⁵ Uo.

¹⁶⁶ Uo.

¹⁶⁷ Lásd: KISZELY István: *A magyar ember. A Kárpát-medencei magyarság embertörténete, I-II*. Püski, Budapest, 2004.

TANULMÁNYOK

mozgalom nem került el a keleti érdekeltségű nagyhatalmak, főleg Anglia éles figyelmét sem.”¹⁶⁸

Lehet, hogy Túrmezei túl szélesre vette a turanizmus ellen dolgozók táborát, bár kétségtelen tény, hogy pl. az amerikaiak már 1917-ben írtak a témáról (*Pan-turanism*), míg az angol kormány 1918 novemberében megjelentetett belső használatra egy, a turanizmusról írt, meglepően alapos kézikönyvet (*A Manual on the Turanians and Panturanism*).¹⁶⁹ A Magyarországi Turán Szövetség két táborra bomlásának, és így működésképtelenné válásának okairól Túrmezei így írt:

„Hangsúly és látszat szerint, a fő bomlasztó szerepét a királykérdés és a kereszténység kérdései játszották. Valójában ilyen egyszerű, világos s nyílt a tét legtávolabbról sem volt. Hiszen akadtak, akik a MTSz-t, s benne az egész turán mozgalmat mindössze nagyobbszabású antiszemitizmussá akarták nyomorítani. Mások pusztán tudományos, vagy művészi „kérdéssé” zsugorították. Voltak a Szövetségen belül germánbarát áramlások. Más oldalról ugyanottlévő francia tendenciák ellen hadakoztak. Tekintve, hogy az MTSz által képviselt mozgalom bizonyosan a magyarság történelmi hivatásának új értelmezésével, a újjáfogalmazásával, valamint az egyetemes magyar életképletnek faji alapon történő újjáhonosításával jelentett és jelent egyet, a Szövetség olyik élesebb csoportját, kiszökellőbb személyét felforgató célszavak címén is támadták. A fejlemények sodródásában bő szerephez jutott a különböző szenvedélyek szitása, így a helyzetek és működő erők

---

¹⁶⁸ TÚRMEZEI László: *A Magyarországi Turán Szövetség vázlatos története*. In: *A Magyarországi Turán Szövetség vázlatos története, alapszabálya és általános ismertetése*. Szerk.: uő. Budapest, 1938. 11–12.

¹⁶⁹ Beszámolt róla: PAIKERT Alajos: *Turanians and Panturanism*. In: *Turán, 1937–1938*. 27–28. – Az Encyclopaedia Britannica hazai kistestvérének tekinthető Britannica Hungaricában a 'turánizmus' szócikk egyből a 'pánturánizmus'-hoz küld el: „**pánturánizmus**, a XIX. század második felében, a XX. század elején teret hódító mozgalom; célja az volt, hogy Magyarországtól a Csendes-óceánig politikailag és kulturálisan egyesítse a török, tatár és uráli népeket. Neve Turkesztán (vagyis az Irántól északra lévő föld) persza nevéből, a *Túrán*ból ered. A mozgalom főleg az értelmiség körében volt népszerű, és abból a sokat vitatott elméletből eredt, hogy a török, a mongol, a mandzsu-tunguz, a finn, a magyar és más nyelvek (az urál-altáji nyelvek) közös eredetűek. Az I. világháborút megelőző fél évszázadban a magyarok is a pánturánizmus hívéül szegődtek, részben azért, mely olyan ideológiát szolgáltatott, amelynek jegyében a törökök és a magyarok egységesen léphettek volna fel a szlávok és a pánszlávizmus ellen. Maga a pánturán mozgalom azonban sosem volt több, mint a nála sokkal fontosabb pántürkizmus mellékhatása.” (Kiemelés a szerzőtől – Sz. L.) *Britannica Hungarica. Világenciklopédia, XIV.* Főszerk.: SZÉKY János. Magyar Világ, Budapest, 1999. 428.

félreismerése, s nem kevéssé a tájékozatlanabbak célzatos megtevéstése is.”¹⁷⁰

A turanizmus ellenfelei világosan látták, hogy a szellemi irányzat kiforratlansága és heterogén volta többféle értelmezésre nyújt lehetőséget, s így a támadási felület spektruma is jóval tágabb, amit ki is használtak.

A Magyarországi Turán Szövetség bomlása idején, 1923-ban reflektált a turanizmusra Szabó Dezső, aki sajátos stílusában durva jelzőkkel bírálta a mozgalom két általános típusát, a „hülye, akaratlan tétlen álmodozót s az ezeken élőködő szélhámost.”¹⁷¹ Szabó Dezső számos példán keresztül szemléltette a turanizmus vadhajtságát, ami többek között azért kárhoztatta a „ködös agyú lelki kódorgók” ténykedését, mivel az ezek által írt művek „elvonják a figyelmet a legégetőbb követelésektől, az egyetemes rablástól s a számonkérés történelmi feladataitól.”¹⁷² Ennek ellenére a turanizmusra, mégpedig a komoly és pozitív tartalmú turanizmusra Szabó Dezső szerint szükség van, mivel az pótolhatatlan funkció lehet a magyarság életében.¹⁷³ A turanizmus első feladata a szaktudósokat illeti, laikusok nem kontárkodhatnak az antropológiai, nyelvészeti, etnográfiai kutatásokba. Ezután az írók és művészek feladata következik, akiknek át kell hozni a magyarba a rokonnépek szellemi kincseit; majd ezen értékeket át kell plántálni „gyalázatosan elsvábosodott” közoktatásunkba.¹⁷⁴ „De mindezek csak távolabbi, másodlagos feladatok. A turánizmus létjoga, alapja, jövőt nyitó nagyszerű jelentősége: *a magyar falu, a magyar paraszt.*”¹⁷⁵ (Kiemelés Szabó Dezsőtől – Sz. L.). A magyar paraszt gyakorlatilag egyenlő a magyarsággal, létünk alfája és ómegája, így a magyar megváltás nélküle nem megy. Az igazi turanizmus legfőbb tartalma és feladata, hogy a magyar népszellem minden kincsét felkutassa és bevigye a lelkekbe; átplántálja a közoktatásba; a magyar néplélek kincseiről tudatossá tegye és fejlessze a magyar parasztot a legszélesebb kultúrára; segítsen kiemelni a tehetséges parasztyereket s megvédje a falut a nagyvárosoktól, a parasztságot pedig a nagybirtoktól, hogy „arravaló tagjaiban középosztállyá fejlődjék”.¹⁷⁶

Szabó Dezső egy addig nem említett szempontra, a magyar népszellem legfőbb letéteményeseként megnevezett parasztság életmegtartó erejére hívta fel a figyelmet, ami a turanizmusnak egy újabb értelmezését jelentette.

---

¹⁷⁰ TÚRMEZEI László: *A Magyarországi Turán Szövetség vázlatos története*. In: *A Magyarországi Turán Szövetség vázlatos története, alapszabálya és általános ismertetése*. Szerk.: Uő. Budapest, 1938. 12.

¹⁷¹ SZABÓ Dezső: *A turánizmus*. In: *Élet és irodalom*, 1923/1. 16.

¹⁷² Uo. 19.

¹⁷³ Uo. 20.

¹⁷⁴ Uo. 20–21.

¹⁷⁵ Uo. 21.

¹⁷⁶ Uo. 21–22.

TANULMÁNYOK

A turanizmus 1920-as évekbeli viszonylagos visszaszorulása miatt ritkultak a támadások is. Ezekből az évekből (1920-as évek második fele, 1930-as évek eleje) öt komolyabb írás született a turanizmus ellen. Az első az indiai kultúráról felettébb sajátos és gyakran téves nézeteket valló „indogermanista” nyelvész, Schmidt József tollából látott napvilágot.¹⁷⁷ Schmidt 1925-ben a „Nyugat” hasábjain fogalmazta meg újra – időnként költői szellemességgel – a „hivatalos tudomány” nevében, hogy mi a turanizmus:

„Büszkébb szárnyalású gondolat-sas aligha kelt ki valaha szerényebb tojásból. Mert a turanizmus úgyszólván semmiből jött létre, illetőleg olyan fogalmakból és nézetekből alakult ki, melyeknek vékányi ponyvájában csak elvéve akad egy-egy búza szemecskéje – nem az objektív igazságnak, hanem a halvány lehetőségnek. Másképpen és más képpel: a turanizmus egy aristophanesi Nephelokigia, egy levegőbe épített Felhő kakukkvár, amelynek építőmestere a fantázia, pallérra a dilettantizmus, anyaga halva született gondolatok, bizonyíthatatlan és bizonyíthatatlan föltevések, mondák és mesék, amelyek sokkal messzebb esnek a valóságtól és az igazságtól, mint Makó Jeruzsálemtől.”¹⁷⁸

Schmidt miután kötelességszerűen és ellentmondást nem tűrően elismételte a szokásos érveket (turáni nyelvek léte, avagy nemléte; a magyarnak nincs köze a törökhöz, a nyelvrokonság és fajrokonság nem ugyanaz stb.¹⁷⁹), kijelentette, hogy a háborús pszichózisból eredő álmokép, azaz „a turanizmus

---

¹⁷⁷ SCHMIDT József: *Turanizmus*. In: *Nyugat*, 1925/20. 197–200. Az ősi indiai kultúrát megérteni nem tudó, torz szemüvegen át néző Schmidt írásait sajnálatos módon újra megjelentették: pl. *Az ind filozófia*. Farkas Lőrinc Imre, Budapest, 1991.; *A szanszkrit irodalom története*. Pallos, Budapest, 1995. stb.

¹⁷⁸ Uo. 197.

¹⁷⁹ „Egyáltalában nincs bizonyítva, hogy a török-tatár, a mongol, a mandzsu-tunguz és a japán nyelvek rokonságban állnak egymással; annál kevésbé van kimutatva az, hogy az altáji ágnak valami köze van az uráli ághoz. Egyetlen komoly nyelvtudós sincs, aki határozottan merné állítani, hogy a magyar nyelv genealógiai kapcsolatban van a törökkel vagy a japánnal. (...) Ameddig tehát nincs kimutatva, hogy valóban vannak "turáni nyelvek," addig szó sem lehet "turáni népekről" és "turáni fajról." De aztán sem. Mert népeknek és fajoknak semmi közük a nyelvekhez. (...) Nyelvek rokonságából egyáltalában nem következik a népek rokonsága, vérszerinti és "faji" összetartozása. Föltéve tehát (de meg nem engedve), hogy csakugyan vannak "turáni nyelvek," ebből semmiképpen sem következik, hogy "turáni népek" is vannak, vagy éppen, hogy "turáni faj" is van. (...) Egyetlenegy nép van, amelyet a "turáni" jelző annyira-mennyire megillet: a török. Mert Túrán nevéhez a perzsáknál vagy ezer év óta a turk (=török) nép neve fűződik s mert e területen kimutathatólag már a VI. századtól török törzsek voltak letelepedve. Fölmerülhet tehát az a kérdés, vajon nem áll-e vérrokonságban a magyarság, ha nem is valamennyi "turáni néppel," de legalább a turáni törökséggel. Erre sincs megnyugtató felelet.” Uo. 198–199.

nem tudomány, hanem politika, és a turanista nem tudományt beszél, hanem politizál.”¹⁸⁰

A végső konklúzió pedig nem lehetett más, mint annak megállapítása, hogy a „magyarságot egész múltja arra utalja, hogy elutasítsa a "túráni gondolatot", nemcsak története, hanem elsősorban kultúrája miatt is, amely ezer év óta kifejezetten "antitúráni", már mint nyugati.”¹⁸¹

A Szekfü Gyula szerkesztette „Magyar Szemle” többször is hangot adott a szerintük Nyugattól elválasztani akaró turanizmus bírálóinak. Legelőször Kállay Miklós (az író-szerkesztő, és nem a későbbi miniszterelnök!) támadta meg az „ázsiai szellem térhódításán” munkálkodó túráni gondolatot.¹⁸² Kállay élesen szembeállította Európát és Ázsiát, s az ősi ázsiai kultúrák lényegét meg nem értve, a nyugati civilizáció felsőbbrendűségét hirdetve¹⁸³ ostromozta a turanizmust, mely szerinte nacionalista mellékizékekkel preparált mozgalom, az ázsiai szellem térhódításának egyik kísérlete. „Nem is új gondolat, nem is új törekvés. Németországban wotanizmus név alatt uralkodik. Csak új nevet kapott. Akik ma túrániak nevezik magukat, azelőtt szittyák voltak.”¹⁸⁴ Kállay azért tartott az ázsiai szellemet Magyarországon népszerűsítő turanizmustól, mivel szerinte nincs nagyobb veszedelem az európai szellem és a nyugati civilizáció számára, mint az Ázsia felé fordulás, melyről Oroszország negatív példája is tanúskodik.¹⁸⁵ A két civilizáció úgy viszonyul egymáshoz, mint a tűz és a víz, s „ha ez a két ellentét összerobban, ebből csak katasztrófális konvulziók [görcsök] származhatnak, amelyeknek vége csak az egyik vagy a másik megsemmisülése lehet. Ázsia Európa lelkét akarja most megméltelyezni, átformálni a saját szellemében, de ha ez sikerül neki, ez a mai európai civilizáció összeroppanását jelenti.”¹⁸⁶

Gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszternek a turanizmusról kifejtett gondolati Kállay Miklós véleményét tükrözték, igaz, visszafogottabb és empatikusabb formában. Klebelsberg szerint minden kornak

---

¹⁸⁰ Uo. 200.

¹⁸¹ Uo.

¹⁸² KÁLLAY Miklós: *Európa és Ázsia*. In: Magyar Szemle I. (1927) 201–206.

¹⁸³ Kállay szerint a keleti kultúra Európában is megfordult képviselői „valamennyien annak az élettagadó, végeredményében teljes nihilizmusba fúló vallásnak a misszionáriusai, melyet egy szóval ázsiai szellemnek nevezhetünk.” Uo. 201. Máshol: „A mozdulatlanság a lélek és test restsége, a teljes tétlenség s a gondolat befelé mélyedése viszont végtelen elmékedésre, haszontalan, üres és a levegőben járó spekulációkra ösztönzi az ázsiai elmét. (...) Az ázsiai lélek egyensúlya megbomlott, elvesztette az egységes kapcsolatot a szellem és a külső valóság.” Uo. 204. Megint máshol: „Mese és önámító illúzió különben, amire annyiszor hivatkoznak, amit úgy szeretnek Ázsia számlájának javára írni, a Kelet etikai tisztasága. Éppen ez a más és lényegében alacsonyabbrendű keleti etika az, amely legjobban elválaszt minket Ázsiától.” Uo. 205.

¹⁸⁴ Uo. 202.

¹⁸⁵ Uo. 205

¹⁸⁶ Uo. 202.

TANULMÁNYOK

megvan a reá jellemző nacionalizmusa, mely csak részben tevődik össze állandó elemekből; nagyobbik része, illetőleg céljai korról korra változnak.¹⁸⁷ Klebelsbergnél a turanizmus – a fajvédelem mellett – az ellenforradalmi idők nacionalizmusa, ekkor találták ki, illetve vált a magyar nacionalizmus korra jellemző részévé. Pedig „a tősgyökeresen magyarnak vélt kül- és kultúrpolitikai orientáció megjelölésére *megint csak egy latin műszó, szintén afféle izmus.*”¹⁸⁸ (Kiemelés Klebelsbergtől – Sz. L.). A turanizmus alapérzése Trianon, ami a Nyugatnak a töröktől a keresztény civilizációt védő magyarsággal szembeni igazságtalanságának és kegyetlenségének szimbólumává vált. E hálátlanság miatt kell elfordulnunk a Nyugattól, s ezért kell keresni a keleti orientációt.¹⁸⁹ Ám azokra a területekre, ahol korábban a rokonnépek, a hunok, az avarok, a besenyők, a kunok éltek, időközben a szlávok nyomult be, s elvágott minket északon a finnektől, délen a törököktől, a japánok meg nagyon messze vannak, s ha akarnának, sem tudnának segíteni nekünk. „E *rokonnépekkel* irodalmi és érzelmi kapcsolatokat ápolhatunk, de a *magyar reápolitika szempontjából ezektől a törekvésektől aránylag kevesebbet várhatunk* s különösen külpolitikai és kultúrpolitikai orientáció tengelyévé e törekvéseket nem tehetjük.”¹⁹⁰ (Kiemelés Klebelsbergtől – Sz. L.). Klebelsberg levonva a konzekvenciát kijelenti, hogy a finn, észt és török kapcsolat domináns nem lehet, s a domináló szempont az, hogy „*ápolnunk kell a kapcsolatokat a hálátlan Nyugattal*, tetőtől talpig európeereknek kell lennünk, hiszen Európa közepén élünk. Általában mitől sem kell inkább óvakodni, mint a fantasztikumoktól, mert úgyis *nagy hajlam van bennünk arra, hogy az élet nagy realitásait fel nem ismerve, politikai légvárakat építsünk.*”¹⁹¹ (Kiemelés Klebelsbergtől – Sz. L.).

1929-ben nem kisebb név, mint a korszak egyik vezető történésze, a Habsburgok magyarországi uralmát és ténykedését alapvetően pozitívan értékelő, Magyarországot a keresztény-germán világ integráns részének tekintő Szekefű Gyula a „Magyar Szemle” oldalain a Bartha Miklós Társaságban tevékenykedő fiatal értelmiségiek koncepciója, a turáni–szláv parasztállam általa tévesnek tartott ideája kapcsán fejtette ki – többek között a turanizmusról is – a véleményét.¹⁹² Szekefű kiindulópontja és egyben végső konklúziója az volt, hogy

---

¹⁸⁷ KLEBELSBERG Kuno: *Neonacionalizmus*. Athenaeum, Budapest, 1928. 128.

¹⁸⁸ Uo.

¹⁸⁹ Uo.

¹⁹⁰ Uo. 129.

¹⁹¹ Uo.

¹⁹² SZEKEFŰ Gyula: *A „turáni-szláv parasztállam”*. In: Magyar Szemle V. (1929). 30–37. Az alap gondolatokról, melyre a cikk reflektált, a következőképpen írt: „A vitaestén felvetett gondolatok közt a turáni-szláv parasztállam ideája bizonyára nem érdemli meg, hogy vele lelkes fiatalok tovább foglalkozzanak, fejüket törve megvalósításán. Ez a különös koncepció röviden abból áll, hogy Magyarország területén, általában a magyar nyelvterületen e turáni, ősmagyar erényekkel rendelkező parasztság kezébe kell letenni a hatalmat, a magyar állam parasztállam

a magyarság útja – amire a végzet már ezer év óta kényszeríti – Közép-Európa és a Nyugat példájának követése.¹⁹³ Ebben a gondolatban a turanizmusnak természetesen nem volt helye. A „nemzeti illúziótömeg” boncolgatásával bővebben nem foglalkozott, hiszen az olvasók „a turáni-magyar egyenlethez áltudomány és zsurnalizmus évek óta hozzászoktattak”.¹⁹⁴ Szekfű szerint a „turanizmus, ha könnyed előadásban alkalmaztatik, ma a hazafias stílus egy eszköze, ha politikailag, akkor a 19. század nagyszámú nemzeti illúzió[i]nak egyik elkésett, de éppenséggel nem javított kiadása, ha azonban a tudomány rendjébe tartozó gondolatok közt merül fel, akkor vaskos tévedés, melyet nem lehet elég eréllyel visszautasítani.”¹⁹⁵

Míg Szekfű a turáni–szláv parasztállam koncepciójáért lelkesedő fiataloknak csak azt róttá fel, hogy szellemileg nem voltak elég függetlenek és kritikusak a felnőttek tévedéseivel szemben (turanizmus=elcsépelet, nemzeti illúziótömeg); addig a pedagógiai író, tanár Kemény Gábor egyenesen féltette az ifjúságot a turanizmus „megrontó szellemétől”, hiszen a „turanizmusról azt hittük, hogy valami új, csak az utolsó évtizedben felburjánzott lelki tünet, mely egészen más lelki diszpozíciókba irányította a magyar ifjúságot, holott a valóságban csak formául szolgált hogy meghosszabbítsa a régi előítéletek életét...”¹⁹⁶ (Kiemelés Keménytől – Sz. L.) Kemény szerint a mindennapi élet, a gazdaság, a politika, az irodalom differenciáltságának gyökerei között a szocializmus és a „páneuropaizmus” mellett a turanizmus is megtalálható, amit ő és kortársai sokáig nem vettek komolyan. „És sokáig csak a mai magyar ifjúság érzelmi játékának láttuk. Nem gondoltunk arra a szociológiai jelenségre, hogy amit nagyon kitartóan vallanak, hangoztatnak, az komoly jelentőséget kaphat, még ha alapjában nem is komoly dolog. S ami a mai magyar ifjúságot illeti – a fiatal nemzedék lélektani szükségéből mindég szemben áll az öregedővel, de viszont egy-egy korszak rányomja hamisítatlan bélyegét az egy világnézet keretébe tartozó öregekre és fiatalokra.”¹⁹⁷ Kemény nem ítélte el teljesen a turanizmust – melyre egyedülálló módon a nemzedékek közötti

---

legyen, melyben a parasztság érdekei diktáljanak, s ez a parasztság, melynek turáni életformái alig különböznek a szláv parasztság életformáitól, mihamarabb meg fogja találni az utat, hogy a körülöttünk levő román, szerb stb. parasztállamokkal megegyezésre jusson. A magyar parasztállam tehát testvéries érzelmű parasztállamok között állna, s ez a társadalmi homogeneitás hozná aztán létre mindnyájunk vágyát, Nagy-Magyarországot.” Uo. 31.

¹⁹³ Uo. 37.

¹⁹⁴ Uo. 31.

¹⁹⁵ Uo.

¹⁹⁶ KEMÉNY Gábor: *Magyar polgárok szociális háromszöge. Turanizmus-szocializmus-páneurópaiság.* In: *Korunk*, 1929/április. 290. A továbbiakban: KEMÉNY.

¹⁹⁷ Kemény, 289. – A turanizmus egyéb céljainak degradálása szemléletesen példázza Kemény baloldali ideológiai beállítottságát.

ellentétet szító szerepet is ráhúzza¹⁹⁸ –, csak igen szkeptikusan állt a céljaihoz: „Ha a turanizmus hívei nagy magyar egységről álmodoznak, ezt csak a magyar demokrácia alapján vagy, ha úgy tetszik, Ady Endre európai magyarsága alapján érlelhetik valósággá vagy pedig – marad minden álmoknak... De hogy meg ne feledkezsem róla: a turanizmusnak egyéb céljairól szoktak beszélni: régi tradíciók, vallási szokások felelevenítése, távoli népekkel a rokoni viszony ápolása, stb. Ugy érzem, hogy ezeknek nem komoly a jelentőségük, azért mellőzöm őket. Ám annál súlyosabbnak látom azt, hogy mint az agyra ránehezülő bódítószert a jobb sorsra érdemes emberek millióit megfosztja a szociális tisztánlátás képességétől.”¹⁹⁹

Az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság Magyarországon néhány évvel később fejtette ki a hatását, s a kedvezőtlen közhangulatban a turanizmus eszméje kezdett ismételtén lábra kapni. Igaz ugyan, hogy a Turáni Társaság szerény keretek között dolgozott a rokonnépekkel való kapcsolat ápolásán, s a „Turán” is ritkán jelent meg, de megjelent. 1931-ben felébredt tetszhalott álmából a Magyarországi Turán Szövetség is, s hozzáfogott az újjászervezés nehéz feladatához. Ebben az évben írta meg Németh Gyula viszonylag tárgyilagos áttekintő és előremutató cikket a turanizmusról.²⁰⁰ Ebben felvázolta a magyar turanizmus történetét és a kritikáját; foglalkozott a turáni gondolatnak a turániaknak tartott népeknél kimutatható elég szerény visszhangjával, ismertette a turanizmus tudományos alapját. Ez utóbbi gondolatot bevezetve igen figyelemreméltó megállapításokat tett. Németh szerint a turanizmus tudományos alapot igyekszik magának teremteni, pedig ez **„voltaképpen nem fontos**. Egy társadalmi, sőt végső kihatásában kétségtelenül politikai mozgalomnak nincsen szüksége tudományos alapra. Jön egy ember, egy turáni Mussolini – esetleg több – és megcsinálja valamilyen, theoretikusan előre meg nem állapítható formában a „turániak” szövetségét. Ez az elsőrangú tényező. **A tudományos alap** – ez esetben teljesen egyre megy, hogy jó vagy rossz – **csak kiinduláspont**, csak jelentéktelen kísérő. Nem az a baja a turanizmusnak, hogy tudományosan nincs eléggé megalapozva (erről írtak eddig legtöbbet), hanem az, hogy a Turán folyóiratnak nincs harmincezer előfizetője, hogy a cseremiszekkel nincs mit kezdeni, hogy Kína nem segít nekünk, sőt Japán képviselője a Népszövetség ülésein esetleg ellenünk dolgozik és ellenünk szavaz s még a japán érdekektől eltekintve is, teljesen közömbös előtte, hogy a

---

¹⁹⁸ Aligha tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, ez a szerep alkalmas érv lehet szinte minden eszme és ideológia rossz színben feltüntetésére.

¹⁹⁹ KEMÉNY, 290.

²⁰⁰ NÉMETH Gyula: *A magyar turánizmus*. In: Magyar Szemle XI. (1931) 132–139. A továbbiakban: NÉMETH.

székelyek Magyarországhoz tartoznak-e vagy Romániához.”²⁰¹ (Kiemelés tőlem – Sz. L.)

Németh Gyula mindezek után megállapította, hogy a turanizmus „mint politikai és közgazdasági eszme egyelőre irreális. Illuziókat kelt, álmodozásra tesz hajlamossá s eltereli a figyelmet fontosabb problémáinkról.”²⁰² A fentiek ellenére azonban a turanizmus eszméjétől nem kell félteni sem tudományos, sem politikai, sem gazdasági életünket. Németh egyetértett Paikert Alajos 1910-es eredeti gondolatával, ám szerinte hibás volt a név és a program. Turáni Társaság helyett Magyar Keleti vagy Urál-altáji Társaságot kellett volna alapítani Budapesten, kizárólag a rokonnépekkel való kulturális kapcsolatok ápolására, valamint kint Konstantinápolyban, Helsingforsban, Kazánban, Urgában, Tokióban Magyar Tudományos Intézeteket kellett volna létesíteni. Gazdasági, és esetleg politikai kapcsolatok szövése csak a kulturális intézetek megerősödése után jöhetett volna szóba.²⁰³

Szekfü jóváhagyásával (Bakay Kornél szerint biztatására)²⁰⁴ az 1930-as években több turanizmust támadó cikk is megjelent az általa szerkesztett, a nyugati keresztény polgári kultúra szellemét követő „Magyar Szemlé”-ben. Ezekben a cikkekben egyrészt a sokszor kritizált turanizmust tették felelőssé a „műkedvelő őstörténészkedésekért”²⁰⁵, másrészt szétválasztva a „szelidebb” és

---

²⁰¹ Uo. 137. – Tíz évvel később Kodolányi János nosztalgiával emlékezett vissza gyermekkorára „Turán”-jának színvonalára, amiből rokonnépeink kultúráját, őstörténetünk friss szellőjét ismerhette meg, mivel a folyóirat rendszeresen és „pontosan megjelent sok naivitással, lelkességgel, sok tudománnyal és gazdag erkölcsi kincsekkel.” Kodolányi ezek után sajnálattal állapította meg, hogy a „Turán” a ritka megjelenés mellett már igen gyenge színvonalat képvisel. In: Magyar Élet, 1941/2. 14–15.

²⁰² NÉMETH, 138.

²⁰³ Uo. 138–139.

²⁰⁴ BAKAY Kornél: *Turanizmus, finnugrizmus*. In: Turán, 1998/5. 4.

²⁰⁵ Gaál László helyenként kissé megkésve Pongrácz Sándor (*Tibet-magyar nyelvtanulmányok*. Budapest, 1897.; Uő: *Turáni nyelv- és néptanulmányok*. Budapest, 1898.), Debreczenyi Miklós (*Az ősmagyar írás néhány hazai s oroszországi emléke*. Budapest, 1914), Cserép József (*De Pelasgis Etruscisque quid fabulis heroicis ac priscis nominibus doceamur*. Lampel, Budapest, 1912; *De Madiarorum ac Pelasgorum origine*. Lampel, Budapest, 1922; *A magyarok eredete. A turáni népek őshazája és ókori története*. Franklin, Budapest, 1925), F. A. Uxbond [Hevesy Vilmos] (*Munda–Magyar–Maori. An Indian Link between the Antipodes. New Tracks of Hungarian Origins*. London, 1928) és a Turáni Társaság tevékeny tagjának, Zajti Ferencnek addigi munkásságát bírálta. GAÁL László: *Műkedvelők a magyar őstörténeti kutatásban*. In: Magyar Szemle XII. (1931), 262–272.; Györy János pedig Ijjász Gyula tanulmánya (*Őskori istennevek a magyar nyelvben*. In: Magyar Írás, 1936. jan.) kapcsán rúgott egy nagyot a turanizmusba. GYÖRY János: *Turanizmus után exotizmus*. In: Magyar Szemle XXVI. (1936), 276–278. Györy szerint „az elszakított magyarságnak némely köreiből, úgy látszik, új exotizmus alakul ki s a társtalanságnak ezt az elvágyódó hangulatát mintha ép a turanizmus téves tanításainak lehet köszönni. (...) Mindezekért a balhiedelmekért és műkedvelő őstörténészkedésekért egy ma már tudományos részről annyiszor visszautasított irányzat felelős: a turanizmus. Szükségtelen, hogy ennek az irányzatnak bővebb ismertetésébe fogjunk, a Magyar

TANULMÁNYOK

az „orthodoxabb” irányzatot, ez utóbbit kiáltották ki a mély keresztény tradícióval rendelkező magyar történet főellenségének.²⁰⁶

E cikkeknek a témánk szempontjából kevésbé jelentős írói (és olykor nagyobb nevű tudósok is) már használták a manapság is alkalmazott inkorrekt metódust, miszerint a megtámadni kívánt eszme kevésbé felkészült tagjainak munkáit vették górcső alá, s azon szerzők tévedéseinek nevetségessé tételével magára a megtámadott eszmére mondtak megsemmisítő ítéletet.

A „Magyar Szemlé”-ben közölt turanizmus-ellenes cikkek közül messze kiemelkedik a pályája elején tartó Keresztury Dezső 1934-ben publikált tanulmánya.²⁰⁷ Keresztury Kállay Miklós korábbi gondolatmenetét fűzte tovább, illetve helyezte szélesebb spektrumba. Nála már nem állt kibékíthetetlen ellentétben a messianista Kelet és a civilizátor Nyugat, hanem csak e civilizációkra jellemző szélsőséges magatartásformákat ítélte el, melyek mindegyikére volt példa Magyarországon (kuruc–labanc, européer–turanista végletek).²⁰⁸ Keresztury szerint a turanizmus (pontosabban az ortodox turanizmus) „sötét és zavaros tan, melyben vajmi nehéz ’ősanyánk Ázsia’ üzenetét, de annál könnyebb tipikusan nyugati-kispolgári gondolatok változatát felismerni, lény-

---

Szemle is már több ízben tette kritika tárgyává a turánista mozgalom eltévelyedéseit. Jegyezzük meg csupán annyit, hogy a turánizmusnak van egy formális és egy tartalmi oldala. Az előbbit a szőfejtés varázsa élteti s művelőinek kezében az etimológia szép tudománya rokonszavakat kereső dilettáns szórakozássá züllik. Az utóbbinak pedig a „nagy eszme”, a rokonnépekkel való összefogás gondolata adott életet. A kettő sokszor elkülönítve jelenik meg, de voltaképpen nehéz őket egymástól elválasztani. (...) Szélesebb kapcsolatban: turánizmus és exotizmus makacs tudománytalan életükkel bizonyítékai azon kortendenciának, mely a szakszerűséget elmellőzve vél a nemzeti életben újat alkothatni. Hogy azonban légvárépítés alkotásszámba mehet-e, ezt kötve hisszük.” Uo. 277–278.

²⁰⁶ „A turanizmus ezzel szemben [a magyar történet mélyeséges keresztény tradíciója] valaminemű mesterséges és erőszakolt konstrukció, mely a maga félművelt és távoli rokonságok után kapkodó, minden eddigi magyar dolgot csak a keleti „rokonságok” szempontjai szerint megítélő eljárásával végtelen sokat árthat a magyar történeti szellem közöttünk még élő hagyományainak. A turanizmusnak kétségkívül vannak szelídebb és orthodoxabb irányai. Az előző inkább ünnepi gyűlések, lakomák rendezésével foglalkoztatja középosztályunk egy részét. Orthodoxabb irányai viszont nem lépnek a közszereplés fényes és előkelő előterébe s inkább ott folytatják munkájukat, ahol a közműveltség silányabb s ahová a figyelő szem kevésbé elér.

Ez az irány az, mely ma nem egyszer nyíltan szembehelyezkedik azzal a történeti szellemmel, melynek vállalására különösképp épp most lenne oly nagy szükségünk. Nem egyszer jellegzetes e turáni szárnyra a kereszténységgel szembeni elítélő magatartás és a magyar történet minden nem turáni elemének lebecsülése. Sőt nem egyszer találkozunk olyan hangokkal, melyek a magyarság minden bajáért a kereszténységet teszik felelőssé; másutt meg kifejezett propagandát csinálnak a kereszténység ellen, mint ami nem felel meg a magyarság lényegének.” R.–K.: *Az orthodox turanizmus*. In: *Magyar Szemle* XXX. (1937), 182. R.–K. ezután kimondottan az ortodox turanizmus legveszélyesebb zászlóshajóját, a „Turáni roham” nevű folyóiratot támadta. Uo. 182–185.

²⁰⁷ KERESZTURY Dezső: *Kelet és Nyugat között*. In: *Magyar Szemle* XXI. (1934), 142–154.

²⁰⁸ Uo. 148–149.

gesebb vonásaiban ismeretes. Cél gondolattá fogalmazva jelenti a Nyugattól való elszakadást s visszatérést a „turáni nagysághoz”, valami kusza és külsőséges pogányságot, a nemzeti önérzet oly hybrisét, mely nem áttal külön magyar Istent kieszelni.²⁰⁹ A turanista „meggyűlölte a „hálátlan Európát”, melynek védelmében a „balek magyar” nemcsak őseredeti egyéniségét áldozta fel, hanem legjobb életerőit is elpocsékolta s keletre menekül, az áldott turáni őshaza meleg s ragyogó álmaihoz, a büszke dicsőséghez, mely Attila urunk emlékezetéből sugárzik feléje, Kelet szendergő, nagy népi szolidaritásához, a nagy feltámadáshoz, mely a magyarsággal az élén elsöpri a „rothadt Nyugatot” s új evangéliumot hirdet az emberiségnek.”²¹⁰ A kritikus Keresztury cikke végén – kimondva, kimondatlanul – mégis némi megértést tanúsít a turanistákkal szemben, hiszen a probléma bizonyos mértékig az egész magyarságot érinti:

„Létének alaprétegei felé tapogatódzik újra a magyarság öntudata, azok felé a források felé, melyeknek segítségével talán újra feltisztíthatja történelmi sodrának vizeit, melyek az utolsó félszázad nagy áradásában szétterülve idegen elemekkel túlon túl elvegyültek s nem egy helyen lápokba poshadtak.”²¹¹

A második világháború kitörése, majd Magyarország háborús féllé válásának időszakában a közbeszédet illetően a turanizmus ál-, illetve valódi problematikájánál sokkal égetőbb kérdések játszották a főszerepet. Ennek ellenére időnként még fel-felbukkantak a turáni gondolattal foglalkozó kritikák. Pálóczi Horváth Lajos a „Magyar Élet” hasábjain írt egy megkésett kritikát „A „turánitisz” nevű betegségről” címmel.²¹² Pálóczi Horváth szerint a „turánitisz”, a turáni betegség, azaz a turanizmus „hamis nemzeti illúziókat legyezgető irányzat, amely tudománytalan romantikával árasztja el az egyik partot.”²¹³ Ám az éremnek – azaz a turánitisznek – két oldala van. Az egyik oldalon találhatók jellemzően a Magyarországi Turán Szövetség szellemi holdudvarába tartozó „romantikus ellentudósok” és „déli bábos nyelvészek”²¹⁴ tudománytalan handabandázásai; míg a másikon „oly rideg szertelenséggel, sokszor szinte hideg gyűlölettel folyik a »partszaggatás«, a magyarságtagadás, hogy a turánisták kilengéseit lélektanilag érthető visszahatásnak kell felfognunk.”²¹⁵

---

²⁰⁹ Uo. 153.

²¹⁰ Uo. 149.

²¹¹ Uo. 154.

²¹² PÁLÓCZI HORVÁTH Lajos: *Elkésett kritikák (XVI). A „turánitisz” nevű betegségről.* In: Magyar Élet, 1941/9. 11–14. A továbbiakban: PÁLÓCZI HORVÁTH.

²¹³ Uo. 11.

²¹⁴ Pl. Csurray Károly (*A magyarság, mint faj és nemzet.* Madách, Budapest, 1935.), Csicsáky Jenő (*Mu, az emberiség szülőföldje.* Budapest, 1938.), Fehér Dezső (hivatkozás nélkül). Uo. 12–13.

²¹⁵ Uo. 14.

TANULMÁNYOK

A partszaggató magyarságtagadás és a szélsőséges romantika elindítói és legtüzlőbb képviselői mind idegenek (németek, szlávok, zsidók) voltak: a „halszagú atyafiság” felfedezője, Sajnovics Nepomuk János; a mitológiagyártó Ipolyi (Stummer) Arnold; a finnugor-elmélet kizárólagosságát hirdető és az ősi magyar rovásírás agyonhallgatói, Hunfalvy (Hunsdorfer) Pál és Budenz József; az előbbi két úrral együtt a „történelemhamisító, szumirsikkasztó” Halevy²¹⁶ támogatója, Goldzieher Ignác²¹⁷; a finnugor-tagadó Vámbéry (Bamberger) Ármin; a magyar iparművészet romantikus turánosítója, Huszka Jenő; az önálló magyar népművészet tagadója, Rapaich Rajmund; valamint az önálló magyar kultúrjelleget tagadó, Magyarországot a keresztény germán kultúra integráns részének tartó Szekfű-Nagel Gyula.²¹⁸

Pálóczi Horváth szerint – kölcsönvéve Németh László terminológiáját – a jött-magyarok és a híg-magyarok fertőznek és adják a tápot a turanitisz szélsőségre hajló betegségének, mert „az igazi mély-magyar tudósok: Kőrösi Csomák, Németh Gyulák, Györffy Istvánok, Bartókok, Kodályok mindenkor reális utakon haladtak, s éppen úgy megvetették a meghunyászkodó önkisebbitést, mint a hagyományköltő misztifikációt, a magunknak tömjénező romantikát.”²¹⁹ (Kiemelés Pálóczi Horváthtól – Sz. L.)

---

²¹⁶ A francia orientalista Joseph Halévy szerint a sumér nyelv egy mesterségesen létrehozott titkos nyelv volt, így értelemszerűen maguk a sumérek sem léteztek. Halévy elmélete nagy vihart kavart, s sokan nem fogadták el, de még évtizedekig tartotta magát, teljes tévútra vezetve az assziriológia ezen vadhajtságát követő tudósokat. A sumér nyelvvitáról a legrészletesebb összefoglaló: VARGA Zsigmond: *A sumir nyelvvita története*. In: *Uő: Ötezer év távlatából*. Református Kollégium, Debrecen, 1942. 9–205.

²¹⁷ Az orientalista és ezen belül elsősorban az iszlám kultúrával foglalkozó Goldzieher Ignác eleinte tagja volt a Turáni Társaságnak, sőt naplójának 1916. augusztus 18-i bejegyzése szerint Teleki Pál rábeszelésére elvállalta a Keleti Kulturális Központ (Turáni Társaság) nyelvtudományi szekciójának elnöki tisztét. Ám erről a „tagok dilettáns és hetyke fecsegése” miatt két ülés után lemondott. Goldzieher az újonnan alapított konstantinápolyi Tudományos Intézet igazgatótanácsában sem érezte jól magát, mivel ott a turanistáknak olyan „alakok a trómfjaik, mint Mészáros Gyula [etnográfus, turkológus, egyetemi tanár!], ez a meglehetősen tudatlan, törökül fecsegő beszélőgép.” GOLDZIEHER Ignác: *Napló*. Magvető, Budapest, 1984. 346–347.

²¹⁸ PÁLÓCZI HORVÁTH, 14.

²¹⁹ Uo. – Pálóczi Horváth Lajos a „Magyar Élet” 1942. áprilisi számában helyreigazítást tett közzé, mivel „e cikkemben szereplő adataimat és megállapításaimat a Magyarországi Turán Szövetségre, annak tevékenységére, kiadványaira, ezek íróira és kiadójára tévesen vonatkoztattam, mert a Magyarországi Turán Szövetség már 1920. év óta a magyar fajvédelem érdekében önzetlen és céltudatos munkát fejt ki. Ezért sajnálkozásomat fejezem ki amiatt, hogy cikkem a Magyarországi Turán Szövetséget, annak vezetőségét és tagjait kedvezőtlen beállításban tüntette fel. E helyreigazító nyilatkozatomat annál is inkább teszem meg, mert időközben meggyőződtem arról, hogy a cikkemben bírálat tárgyává tett kiadványok, nem a Magyarországi Turán Szövetség kiadványai.” (Kiemelés Pálóczi Horváthtól – Sz. L.) PÁLÓCZI HORVÁTH Lajos: *Helyreigazítás*. In: *Magyar Élet*, 1942/4. 17.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a turanizmus öndefinícióinak magva a magyarral rokon keleti népekkel való kulturális és gazdasági kapcsolat ápolása, melynek kiteljesedése nemcsak a Kelet és Nyugat közötti hídszerpet betöltő magyarságra, hanem az értékválsággal küszködő nyugati civilizációra – és közvetve az egész világra – is pozitívan fog hatni. Az első világháborút és azt követő forradalmak, valamint az igazságtalan „békediktátum” következtében a turáni gondolatot magáévá tevő szerzők egy részénél a tudományos jelleg rovására egyre hangsúlyosabbá vált a politikai elem. Így a magyarság (benne a parasztság) kulturális és erkölcsi – a korban ezzel szinonim faji – megújulásának és megerősítőjének, valamint az ország újraegyesítésének szellemi támogatójává válni akaró turanizmusban egy időben volt jelen a pánszláv- és forradalomellenesség; a keresztény tradíció elismerése és a régi magyar hitvilág felújításának gondolata²²⁰; a hanyatló Nyugattól való távolodás, illetve a revizionista gondolat megvalósulása érdekében az új radikális nemzeti mozgalmak által vezetett nyugati országokkal történő jó kapcsolattartás igénye.

A részben a magyar nacionalizmus sajátos válfajának is tartható turanizmus alapvetően nem tudományos (noha voltak kimagasló intellektusú tudósai), hanem szellemi mozgalom volt, ezért a kétségtelenül izgalmas és a közelmúltban bebizonyított, de Magyarországon agyonhallgatott, a régi magyar krónikák állításainak – amikkel a valóban képzett, s a magyarság őshazáját a közép-ázsiai térségben kereső turanista tudósok is egyetértettek – bizonyításaira nem tudunk kitérni.²²¹ Az elsősorban szellemi mozgalomként definiálható

---

²²⁰ Szépvizi Balás Béla írásai (pl. *A magyar nemzeti vallás kérdések, feleletek (káté) alakjában közölt legrövidebb kivonata az őshittannak és őstörténetnek*. Napsugár, Gödöllő, 1926.) mellett megemlítendő a radikális vagy ortodox turanizmushoz sorolt munkák közül a Batu álnév alatt publikált *A Turáni Egyistenhívők egyszerű istentiszteletének szertartása*. Budapest, 1936.), valamint Bencsi Zoltán könyvecskéje *Útmutató Turáni Egyistenhívők számára, az újjáéledt ősi vallás tanításairól*. Turáni Egyistenhívők, Budapest, Attila trónralépésének 1501-ik esztendejében). Pöndör Frigyes a turáni népeknek egy közös vallást, az „Egyesült Vallást” ajánl, melynek lényeg, hogy „tisztelőben tartja minden hit dogmáit, ami által kiküszöböltetik a vallásgyűlölet, mert az »Egyesült Vallásnak« temploma az összes vallásúak imaháza lesz. Anélkül is lehet bárki híve vagy tagja az »Egyesült Vallásnak«, hogy azt a vallását, melyben nevelkedett, el kelljen hagynia. Ebben az »Egyesült Vallás« imaházban mindenki imádkozhat saját módja szerint és minden vallású pap tarthat saját vallásáról előadást. Mivel egy az Isten és minden vallás az egy Istent imádja, így ebbe a templomba egyformán és egyenjogúan, hite szerint jöhet minden vallású egy Istenét imádni. Az Egyesült Vallás az összes vallásúak Uniója.” PÖNDÖR Frigyes: *A Turánizmus ismertetése*. Budapest, 1936. 20.

²²¹ A legújabb, nemzetközi kutatócsoport által végzett genetikai- és vércsoportvizsgálatok eredményei – amiről Magyarországon Kiszely István írt először részletesen – szerint a „magyarokra jellemző Gm-markerek előfordulnak a finnugor népeknél, ami azt bizonyítja, hogy ősaink átvonultak azokon a területeken, ahol ma finnugor népek élnek, de mivel sem a finneknél, sem az ősi ugor népeknél nem fordul elő, ez azt támasztja alá, hogy genetikailag semmi közünk sincs sem a finnekhez és az ugorokhoz.” (Kiemelés Kiszelytől – Sz. L.) KISZELY István: *A magyar ember. A Kárpát-medencei magyarság ember-története, I–II*. Püski,

turanizmust végig a heterogenitás jellemezte, ami kiváló támadási felületet adott a céljaikkal és tevékenységükkel egyet nem értők számára. A turanista mozgalom bírálatai, kritikái, értelmezései a problémát erősen felnagyítva²²² (és eltorzítva) elsősorban a politika felől érkeztek, noha érvrendszerük egy részét tudományos köntösbe bújtatták.²²³ A politikai támadás oka főleg a vélt, illetve a valós Nyugat-ellenességben²²⁴, valamint a forradalmak után a szélsőjobbnak nevezett politikai irányzattal való – személyeken keresztül tényleges – kapcsolatban keresendő²²⁵, melyhez csatlakozott a rasszizmus, az antiszemitizmus és a

---

Budapest, 2004. 774. – A magyarság europid, de nem indoeurópai népesség, hanem a Belső-Ázsiában élő europid türk népek családjából szakadt ki, amit a mitokondriális DNS pre-V változatának vizsgálata bizonyított be. Uo. 786. „Bölcsönk a belső-ázsiai europid török népek tengerében ringott. Europid népként bejöttünk az európai indoeurópai tengerbe, ahol a mai napig idegenek maradtunk. Mi nem tartozunk sem az indoeurópaiakhoz, sem a finnekhez, sem a finnugor népekhez, sem Ázsia mongoloid lakosságához, hanem mi mások vagyunk; (...). Beolvastottuk a Kárpát-medence őslakosságát, a betelepült és betelepített népeket, szinte minden nagy háborút elvesztettünk, sok belviszályt éltünk át és mégis magyarok tudtunk maradni.” Uo. 788. – Ez nem ideológia, nem „áltudomány”, hanem ténykérdés. A magyar őstörténet újírását tovább már nem lehet halogatni, mert lassan a külföld többet tud valós eredetünkről, mint mi magunk. Ez persze nem azt jelenti, hogy az utóbbi 150 év összes finnugor szemléletű munkáját a történelem szemétdombjára kell vetni mindentül (hisz a gaz között is nő szép virág); ám a dogmatizálódott magyar őstörténet miatt ez nem lesz könnyű feladat, de ahogy a mitikus kínai bölcs, Lao-ce is mondta, „a leghosszabb út is az első lépéssel kezdődik.”

²²² Mind a Turáni Társaság, mind a Magyarországi Turán Szövetség rendszeresen közzétette a szervezetük tevékenységét, illetve elért eredményeit, ami elsősorban előadás-sorozatok, tanulmányutak, török és bolgár nyelvtanfolyamok szervezését; török és bolgár diákok Magyarországon való képzését, tekintélyes szakkönyvtár összegyűjtését, turáni szellemű sajtótermékek kiadását, s a turáni népekkel (török, bolgár, finn, észt, japán) tartott kulturális kapcsolatfelvételt, s az aköré szerveződő programokat jelentette. Különösen nagy eredményüknek tartották volna, ha megvalósul, a turáni népek legnagyobb személyisége, Attila hun nagykirály Dunában álló s nyugat felé néző gigantikus szobrának felállítását.

²²³ Úgy gondoljuk, hogy a kritikák egy jelentős részének éle már önmagától kicsorbul a turanizmus öndefinícióinak, céljainak korrekt, szövegkörnyezetből nem kiragadott közzétételén.

²²⁴ Nem tudni biztosan, de az első világháború alatti támadások okaként is szerepet játszhatott a turanizmus vélt vagy valós Nyugat-ellenessége, ami így az antant hatalmakkal történő esetleges megegyezés útjában állt.

²²⁵ Kétségtelen tény, hogy az 1920-ban alakult Magyarországi Turán Szövetség tagjai közül számosan (pl. Sassi Nagy Lajos, Gálócsy Árpád, Méhely Lajos, Héjjas Iván, Reé László stb.) kötődtek a fajvédő mozgalomhoz, azaz a „szélsőjobbhoz”, amiről a Túrmezei László szerkesztette „A Magyarországi Turán Szövetség vázlatos története, alapszabálya és általános ismertetése” c. kiadványban foglaltak is tanúskodnak. Ráadásul egy ideig a Gömbös Gyula vezette MOVE is kacérkodott a turanizmussal. A turanizmus elméleti alapot nyújtott a fajvédők antiszemitizmusának, valamint választ adott a német kihívásra, hiszen Németország bajtársa csak az egyenlőségi alapon álló turáni magyar nép lehet. GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007. 229–231., DÓSA Rudolfné: *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 128–129. – A Magyarországi Turán Szövetség azon szervezetek (pártok, egyesületek, társaságok stb.) közé tartozott, amiket az 529/1945. M. E. rendelet 6. §-a alapján

keresztény-ellenesség vádja. A bírálók többsége nem igyekezett differenciálni, s a turanizmust egységesként kezelték tudatosan megfélelvezve arról, hogy a szellemi mozgalomnak két jól elkülöníthető (mérsékelt, illetve radikális vagy ortodox) ága létezett. Ám amikor mégis differenciáltak és pozitív attitűddel álltak a témához, akkor abból mindig találó és olykor igen magvas megállapítások születtek.

Nagy kár, hogy a turanizmus meghatározó személyiségei nem fogadták meg ezen szerzők észrevételeit, tanácsait, hiszen a turanizmus alapcélkitűzéseinek megvalósítása – még ha az a geopolitikai helyzetből, illetve annak változásaiból adódóan lassan akár több évtized alatt megy végbe, mindenképpen a magyarság javára szolgált volna.

LÁSZLÓ SZENDREI

TURANISM: SELF-DEFINITIONS, MISCONCEPTIONS AND INTERPRETATIONS FROM 1910 TO THE SECOND WORLD WAR

The concept of *turanism* has been associated with several meanings which do not agree with the facts. The aim of this study is to give a precise definition of the concept of *turanism*.

The core of the self-definitions of *turanism* was the cultivation of cultural and economic relationships with peoples related to the Hungarians. The consummation of this process would have a positive effect not only on the Hungarians, serving as a kind of bridge between the East and the West, but on the western civilization which was struggling with a value crisis, as well. After Trianon, to all this was added the idea of the cultural and moral reformation and reinforcement of the Hungarians, and the idea of reunification. Turanism embraced anti-Pan-Slavism, anti-revolutionism, an appreciation of the Christian tradition, the idea of the revival of the old Hungarian faith, and disengagement from the declining West. Turanism also sought to maintain good relations with those western countries led by the new radical nationalist movements, in order to achieve revisionism.

Turanism, which can be considered as a special type of nationalism, was criticized mainly for political reasons, although some of the criticism and interpretations appeared in academic guise. The main reasons for the political attack on *turanism* included its anti-Western attitudes and its relationship with the radical right wing after the revolutions, but to these we can add racism, anti-Semitism, and anti-Christian attitudes. The majority of critics thought of *turanism* as a homogeneous movement, deliberately ignoring the fact that it had two separate (moderate and radical or orthodox) wings. But positive attitudes and differentiation led to conclusions which were quite appropriate and worthy of consideration.

---

feloszlattott, s az 1947. évi XXII. törvény 6. §. szerint vezető tisztségviselői meg lettek fosztva a választójoguktól. (<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8269>).

CICERO KONTRA LUCRETIUS? (AZ ATOMOK ELHAJLÁSÁNAK ELMÉLETE)*

Cicerónak az egyes filozófiai elméletekkel szemben megfogalmazott kritikája helyenként túlságosan sarkosnak, leegyszerűsítőnek – és főleg az epikureizmus esetében – elfogultnak tűnik. Mielőtt ebből nyomban levonnánk a kézenfekvő következtetést Cicero hézagos és felületes filozófiai ismereteiről, le kell szögeznünk: az efféle sommás megállapításoknak főként az *in utramque partem disserere* (mindkét álláspont mellett és ellen érvelő) módszert követő dialógusokban nyilvánvaló provokatív szerepe van.¹ Ezt maga az Arpinas állítja *A legfőbb jóról és rosszról* egy helyén,² ahol Epikurost jóformán még a filozófusok társaságából is kiebrudalja. Sietve hozzáteszi, hogy az Epikuros elleni – sztereotíp – vádak nem annyira meggyőződésből szórja a görög filozófus fejére, mint inkább azért, hogy vitára ingerelje beszélgetőpartnerét. Triarius reakciójából – szelíden elmosolyodik – kiderül, ismert módszert követ itt Cicero: és valóban, a provokatív állítások nyomán életszerű, izgalmas értekezés bontakozik ki.

---

* A tanulmány az OTKA (K 68813) támogatásával készült.

¹ Az epikureizmussal szembeni egyoldalúnak és leegyszerűsítőnek tűnő állítások magyarázatát STEFANO MASO (Clinamen Ciceroniano. In: *C. Natali – S. Maso* (ed.): *La catena delle cause. Determinismo e antideterminismo nel pensiero antico e in quello contemporaneo*. Amsterdam 205, 258-9.) abban látja, hogy jóllehet a Kr. e. I. századra az epikureizmus jelentős módosulásokon ment keresztül, mindenekelőtt sokat veszített eredeti merevségéből, Cicero ezt nemigen veszi tudomásul. Maso példaként a *fam.* 7,12-re (Trebatiusához, Kr. e. 53) hivatkozik (1,2). Az olasz szerzővel szemben úgy gondolom, hogy a levélben megfogalmazott állítások Epikuros filozófiájára vonatkoztatva sem állják meg a helyüket, ellenben híven tükrözik azokat a sztereotípiákat, amelyek Cicero korában a nem epikureusok között az epikureizmus lényegét illetően elevenen éltek. Maga Cicero nagyon is tisztában volt azzal, hogy a fenti állítások többsége egyoldalú és tendenciózus, ezt filozófiai művei egyértelműen igazolják. Csakhogy itt nem elméletről, hanem gyakorlatról van szó, a gyakorlatot illetően pedig nem az a fontos, hogy mit állított maga Epikuros, hanem az, hogy a filozófiához mit sem értő közvélemény szerint melyek az epikureizmus alapvető tételei. Ez utóbbiak pedig elítélendőek, mert ellentétesek azzal a gondolkodásmóddal, amelyet egy, a római államért felelősséggel tartozó római arisztokratának képviselnie kell. (Vö. *fin.* 2,84 *nem azt kérdezem, hogy mit mond (ti. Epikuros), hanem hogy mi az, amit az elméletével és a véleményével összhangban állíthatunk.*)

² *fin.* 1,27 Miután ezeket elmondtam – inkább azért, hogy Torquatust szólásra ingereljem, mintsem hogy én magam beszéljek – Triarius szelíden elmosolyodva így szólt: „Bizony, Epicurust szinte teljes egészében kitörölted a filozófusok köréből. (...) 1,28 (Cicero): „Azt gondold talán, hogy így beszéltem volna, ha nem az lenne a szándékom, hogy hallhassam a véleményedet?”

Mindemellett sohasem szabad elfeledkeznünk arról a jól ismert tényről, hogy Cicero a műveit nem szakfilozófusok számára írta – maga sem volt az –, hanem a hozzá hasonló római előkelőknek. Mindez persze behatárolta a tárgyalható filozófiai elméletek körét: kizárt számos, a jelenkor kutatója számára mégoly fontosnak tűnő részletet, a rómaiak alapvetően etikai érdeklődésétől távol álló természetfilozófiai és főleg logikai kérdés körütekintő vizsgálatát. A tárgyalt elméletek ugyanakkor új összefüggésrendszerbe, új megvilágításba kerülnek a szerző sajátos szempontjainak megfelelően: ezek a római államot vezető szűk körű politikai elit filozófiai műveltségének előmozdítása abból a célból, hogy az politikai-katonai feladatainak a lehető legmagasabb színvonalon tehesen eleget.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a cicerói filozófiai művek tartalmát, akkor a fentitől határozottan eltérő következtetésre jutunk: egyrészt a tartalom – az ismeretanyag nagyságát tekintve – nem feltétlenül azonos szerzőjük ismeretanyagával: ha valamiről nem ír, ebből még nem következik feltétlenül, hogy nem is volt róla tudomása. A szelektálás fő szempontja a már említett célkitűzés mellett a feltételezett olvasó igénye és érdeklődése, valamint a befogadást lehetővé tevő ismeretei. Mindezt figyelembe véve azt kell látnunk, hogy Cicero igencsak magasra helyezte a mércét. Ha mindezek után feltesszük a kérdést, hogy milyen haszonnal kecsegtetheti a cicerói filozófiai művek tanulmányozása azt, aki az igencsak töredékesen hagyományozódott hellenisztikus filozófia – esetünkben az epikureizmus – miatt veszi kézbe, akkor erre a következő választ adhatjuk. Egyrészt az epikureus filozófia lényegét illetően kétségkívül megbízható és pontos ismeretei voltak. Jóllehet maga nem volt epikureus, saját filozófiai álláspontja elengedhetlenné tette az alapos tájékozottságot. Személyesen hallgatta korának vezető epikureus filozófusait, Phaidrost és Zénont, Patrónnal, az iskola akkori vezetőjével igen szívélyes kapcsolatban állt. Mindez önmagában elegendő garancia annak a feltételezésnek az alátámasztására, hogy – ha netán olvasmányélményei alapján tévedett volna valamiben, voltak a környezetében olyanok, akik az epikureizmus autentikus képviselőiként minden bizonnyal felhívták volna erre a figyelmét. Ha más nem, akkor szívbeli jó barátja, az epikureus Atticus, aki mintegy műveinek lektora is volt, mindenképpen megtette volna ezt. Másrészt alapos okkal feltételezhetjük, hogy az epikureus elméletekkel szemben megfogalmazott kritika általánosan ismert, egyfajta *consensus omnium*-on alapuló ellenvetésekből állt össze, amelyeknek korlátozott igazságtartalmával maga Cicero is tisztában volt. Ugyanakkor az is érdekes lehet, hogy a Kr. e. I. században az iskolán kívül állók, vagy éppen filozófiai ellenfelek hogyan értelmeztek bizonyos elméleteket – főleg, ha álláspontjukat szembesíthetjük az ellenkező oldallal, ez esetben Lucretius költeményével.

KÖZLEMÉNYEK

Az atomok elhajlásával Cicero három filozófiai művében foglalkozik [A legfőbb jóról és rosszról (*De finibus bonorum et malorum*), Az istenek természete (*De natura deorum*), A végzetről (*De fato*)], mindegyikben az adott mű fő témájának szempontjából. A *declinatio* (elhajlás) természetfilozófiai aspektusai így csak az említés szintjén jelennek meg, míg Lucretius latin *Peri filosofuj*-a (*A természetről*) éppen ezek tárgyalását tekinti fő céljának. Nála tehát éppen az elhajlás etikai vonatkozásai azok, amelyekről nem sok szó esik. Mindezek ellenére tanulságos lehet a két szerző *clinamenre* vonatkozó szövegeinek összevetése: két, azonos szellemi környezetben alkotó római auktorról van szó; egyikük az epikureus filozófia lelkes híve, alapos ismerője, másikuk az Új Akadémia követője, aki érezhetően – minden valószínűség szerint főleg politikai okokból – nem sok rokonszenvet táplál Epikuros tanáival szemben. Az előbbi meggyőződéséből fakadóan a tárgyalt elméletek pozitív bemutatására törekszik, míg az utóbbi részben filozófiai elkötelezettségéből fakadóan, részben potenciális olvasóközönségének ismereteit szem előtt tartva az azokkal szemben megfogalmazott, általánosan ismert kritika hangadója. Mivel Cicero célja nem az elmélet részletes kifejtése és bizonyítása, hanem éppen ellenkezőleg, gyenge pontjainak támadása, ezért előadásából értelem-szerűen hiányozhat minden olyan elem, amely nem adott okot a kritikára, vagy éppen magától értetődőnek minősült. A következőkben tehát nem az lesz az elsődleges célom, hogy rámutassak, mely elemek hiányoznak a cicerói referátumokból, hanem azt vizsgálom, hogy a Cicero által felvetett kérdésekre milyen választ ad Lucretius.

Maga az elmélet (*declinatio*, *clinamen*, **paregkl isij**³ = elhajlás) Epikurosnál nem maradt fenn: sem a Hérodotos-levéiben, sem a Menoikeus-levéiben, sem a **Perif fűsewj** (*A természetről*) töredékeiben. A későbbi epikureusok, Philodemos és az oinoandai Diogenés viszont magától értetődő epikureus elméletként tárgyalják, ahogyan Lucretius és a teóriát bíráló Cicero, valamint Plutarchos is.⁴ Forrásaink egybehangzóan állítják, hogy Epikuros újításáról van szó. Lényege – ahogyan Cicero *Az istenek természete* c. művében igen tömören összefoglalja, hogy miközben az atom az ürességben súlya miatt függőlegesen esik lefelé, egy kicsit „elhajol”⁵. Cicero (*fat.* 22; *nat. deor.* 1,69) szerint – összhangban az oinoandai Diogenésszel (fr. 54 Smith) – Epikuros ezzel a demokritosi atomtan hibáját igyekezett kiküszöbölni: így akarta

³ A *declinatio* terminust Cicero használja (*fat.* 22-23, 47-48; *fin.* 1,19; *declinare*: *fin.* 1,19, *nat. deor.* 1,69, *fat.* 18, 22, 46-48), valamint Lucretius (vö. 2,221, 250, 253, 259), a későbbi szerzők közül Augustinus (*contr. Acad.* 3,23). A *clinamen* Lucretiusnál fordul elő egy alkalommal (2, 243). A **paregkl isij** előfordulásai: Philodemos *De signis* 36, 54.§ 79.p (DE LACY 1978.; Aetius 1,12,5.; Aetius 1,23,4; Plut., *De an. procr. in Timaeo Platonis* 1015 B/C (Us. 281); Plut., *De sollertia anim.* 964 C (Us. 281); Diog. Oinoand. Fr. 54, III 1-13.(SMITH); Plotin., *enm.* 3,1,3. Vö. ERNST A. SCHMIDT: *Clinamen. Eine Studie zum dynamischen Atomismus der Antike*, Heidelberg 2007, 24. A *clinamen* teóriája KARL MARX ismert doktori disszertációja óta foglalkoztatja az epikureus filozófia kutatóit. Az akkoriban igen elismerő bírálatokat kapott értekezés elsőként mutatott rá az elhajlás központi jelentőségére Epikuros filozófiájában. Azóta számos tanulmány (legutóbb, 2007-ben egy monográfia, ERNST A. SCHMIDT-é) foglalkozott ezzel a problémával. Az utóbbi évtizedek termése különösen jelentős. A korábbi kutatási eredményekről, a legjelentősebb álláspontokról (XIX. sz.: K. MARX, J.-M. GUYAU, E. ZELLER; XX. sz.: J. MASSON, C. GIUSSANI, C. Bailey, D. J. FURLEY... stb.) informatív áttekintést ad pl. MAURICE POPE (*Epicureanism and the atomic swerve*, SO 61(1986) 77-97.), WALTER G. ENGLERT (*Epicurus on the Swerve and Voluntary Action*, Atlanta 1987.) és ERNST A. SCHMIDT i. m. 64-76. A leginkább vitatott kérdések: a *clinamen* szerepe és jelentősége Epikuros filozófiai rendszerében; az elhajlás mint az emberi szabadság és a dolgok spontaneitásának garanciája; a mentális valamint az atomi szinten zajló történések összefüggései; az elhajlás véletlenszerűségének és a racionális szabad akaratnak az összeegyeztethetősége; Epikuros függése az aristotelési kritikától; a *clinamen* helye (a lélekben, azon kívül vagy bárhol) és gyakorisága.

⁴ A szakirodalomban igen eltérő feltételezések láttak napvilágot ennek a különös ténynek a magyarázatára. Eltekintve attól a forrásainknak ellentmondó állásponttól, amely Epikuros utáni, újabb fejleménynek tartja a *clinamen* bevezetését, a következő javaslatok születtek: 1. a Hérodotos-levéiben *lacuna* van azon a helyen (43-45; 60-62), ahol az atomok mozgásával összefüggésben Epikuros az elméletet tárgyalta [VÖ. C. BAILEY: *The Greek Atomists and Epicurus. A Study*. New York 1964 (1928.¹), 316.]; 2./ Epikuros csak azt követően dolgozta azt ki, hogy a levelek, valamint a **Perif fűsewj** ránk maradt töredékeit tartalmazó könyvek elkészültek. Ennek az álláspontnak képviselője DAVID SEDLEY (*Epicurus' Refutation of Determinism*. In: **SUZHYSIS**. *Sudi sull'epicureismo greco e romano offerta a Marcello Gigante*. Napoli 1983,11-51.), őt követve pl. WALTER G. ENGLERT (i. m. 11.).

⁵ *nat. deor.* 1,69 *ait* (*sc. Epicurus*) *atomum, cum pondere et gravitate drecto deorsus feratur, declinare paululum*. [Azt mondja (ti. Epikuros), hogy amikor az atom súlyánál fogva függőlegesen esik lefelé, elhajlik egy kicsit.] Azt, hogy mindez az ürességen át történő esésre vonatkozik, más Cicero-helyek teszik egyértelművé.

KÖZLEMÉNYEK

hatástalanítani azt a szükségszerűséget, amely Démokritos figyelmét elkerülte. Ugyanakkor másutt azt írja, hogy az elkerülni kívánt szükségszerűség éppen Epikuros egy másik újításának, ti. az atomok súlyának és az abból következő egyenes vonalú, függőleges irányú esésüknek a következménye.⁶

Ha a cicerói közlés alapján⁷ elfogadjuk, hogy a démokritosi atomoknak nincs súlyuk,⁸ akkor vajon Epikuros miért tartotta fontosnak a bevezetését? A szakirodalom egy részének álláspontja szerint Aristotelésnek a démokritosi atomtannal szemben megfogalmazott kritikája késztette erre.⁹ Mindenesetre az elhajlás akár a súly bevezetésével, akár a démokritosi szükségszerűség elkerülésének szándékával függ össze, értelemszerűen kezdettől fogva az epikureus atomtan integráns részét kellett (volna) képeznie.

Hogyan és minek következtében mozognak az atomok Epikurosnál?

A cicerói referátumok alapján Démokritos atomjai öröktől fogva szüntelen mozgásban vannak. Mozgásuknak nincsen kitüntetett iránya, így az rendezetlen és önkényes. Következménye az atomok összeütközése és összekapcsolódása,

---

⁶ fat. 46 Hoc modo hanc causam disceptari oportet, non ab atomis errantibus et de via declinantibus petere praesidium. 'declinat' inquit 'atomus'. primum cur? aliam enim quandam vim motus habebant a Democrito impulsione, quam plagam ille appellat, a te, Epicure, gravitatis et ponderis. (Így kell ezt a kérdést tárgyalni, nem a kószáló és pályájuktól elhajló atomokhoz kell védelemért fordulni! „Az atom elhajlik” – mondja Epicurus. Először is: miért? Democritusnál ugyanis a mozgásnak másfajta hatóereje van, amit ő ütközésnek nevez, te pedig, Epicurus súlynak és nehézkedésnek.)

⁷ Ugyanezt állítja Aetius, ezzel szemben Aristotelés, valamint a tőle nem független Theophrastos és Simplicios szerint a démokritosi atomoknak van súlyuk.

⁸ A probléma monografikus vizsgálatát D. O'BRIEN végezte el: Theories of Weight in the Ancient World: Volume I: Democritus: Weight and Size 1981. A kérdéssel kapcsolatos szakirodalom áttekintését az 1980-as évekig ld. in ENGLERT 30s. A többség szerint a démokritosi atomoknak nincs súlyuk, vagy ha van is, nem oka a mozgásuknak.

⁹ Aristotelés azért bírálta az atomistákat, mert az ütközés révén minden mozgást erő idéz elő, márpedig így a végtelen regresszió hibájába esnek. Az ilyen mozgás ugyanis nem képes arra, hogy mozgást kezdeményezzen. Ezért Aristotelés első mozgatója természettől fogva mozog, nem azért, mert valami más erre kényszeríti. (De caelo 300b 13-17). Aristotelés szerint mind természetes, mind erő hatására bekövetkező mozgásnak léteznie kell. (Vö. ENGLERT 35s.) A szakirodalom korábbi álláspontja szerint nincs bizonyíték arra, hogy Epikuros ismerte volna Aristotelés ránk maradt írásait. [Vö. E. BIGNONE: L'Aristotele perduto e la formazione filosofica di Epicuro. Firenze 1973 (1936).] Újabban a kutatók többsége szerint Epikuros, aki Aristotelésnek legalább némely művét ismerte, igen komolyan vette az általa megfogalmazott kritikát, és azt figyelembe véve alkotta meg az atomok mozgására, így az elhajlásra vonatkozó elméletét. (vö. DAVID J. FURLEY: Two Studies in the Greek Atomists (Study II: Aristotle and Epicurus on Voluntary Action), Princeton 1967, 161-249.; E. ASMIS: The Epicurean Theory of Free Will and its Origins in Aristotle (Diss.), Michigan 1970.; J. M. RIST: Epicurus. An Introduction. Cambridge 1972.; F. SOLMSEN: Epicurus on Void, Matter and Genesis. Phronesis 22 (1977) 263-281. H.-W. KRAUTZ: Epikur. Briefe, Sprüche, Werkfragmente gr.-dt., Stuttgart 1985²; ENGLERT i. m. 41s.)

következésképpen maga a keletkezés. Epikuros atomjai egyenes vonalú, függőleges pályán esnek lefelé. Mindeközben az atomok nem lökhetnék meg egymást, vagyis nem kerülhetne sor ütközésre, ha az atom nem hajolna el.¹⁰ Így összesen háromféle mozgásról van szó (*fat.* 22): *pondus* (súly), *plaga* (ütközés), *declinatio* (elhajlás).

Arra a kérdésre, hogy mitől mozognak az atomok, Cicero szövegei egyértelmű választ adnak: az atom függőleges irányú mozgásának az oka az atom természete, ti. az, hogy súlya van.¹¹ Az összeütközés oka az elhajlás, az utóbbinak viszont semmiféle okát nem nevezte meg Epikuros. Annak ellenére, hogy az összeütközés és az elhajlás között ok-okozati kapcsolatnak kell lennie, *A végzetről* szövege azt sugallja, hogy a *declinatio* bevezetésével a már meglévő kettő egészült ki egy harmadik mozgástípussal (22): *Epicurus azonban úgy gondolja, hogy az atom elhajlásával kikerülheti a végzet szükségszerűségét. Így a nehézkedésen és az ütközésen kívül egy bizonyos harmadik fajta mozgás keletkezik akkor, amikor az atom a legkisebb mértékben (intervallo minimo) elhajlik.* Ez az egyik, a szakirodalomban sok vitára okot adó probléma.¹² A másik kérdés, amelyet az imént idézett hely felvet: voltaképpen nem háromféle mozgásról, hanem háromféle mozgástípus három különböző okáról van szó: a súlyról, az ütközésről és az elhajlásról. Az előidézett mozgástípusok pedig

---

¹⁰ *fat.* 22 *nam qui potest pelli alia ab alia, si gravitate feruntur ad perpendiculum corpora individua rectis lineis, ut Epicuro placet?* (Ugyan hogyan is lökhetné meg egyik a másikat, ha az elemi részecskék súlyuknál fogva függőlegesen, egyenes pályán hullanak alá, miként Epicurus véli?)

¹¹ *fat.* 25 *ipsius individui hanc esse naturam, ut pondere et gravitate moveatur, eamque ipsam esse causam, cur ita feratur* (magának az elemi részecskének az a természete, hogy a nehézkedésnél és súlyánál fogva mozog, és ez az oka, hogy a maga módján hull alá). Ez a megjegyzés ugyan a Karneadésnek tulajdonított érvelésben áll, ám számos másik hely is megerősíti azt: (*fat.* 22) *hanc Epicurus rationem induxit ob eam rem, quod veritus est, ne, si semper atomus gravitate ferretur naturali ac necessaria, nihil liberum nobis esset, cum ita moveretur animus, ut atomorum motu cogereatur. id Democritus, auctor atomorum, accipere maluit, necessitate omnia fieri, quam a corporibus individuis naturalis motus avellere.* (Ezt az elméletet Epicurus azért állította fel, mert attól félt, hogy ha az atom a természeti szükségszerűség megsabta nehézkedés miatt hullana alá, akkor semmi szabadságunk nem volna, mivel a lélek úgy mozog, ahogyan az atomok mozgása erre kényszeríti. Democritus, az atomok felfedezője inkább elfogadta, hogy minden szükségszerűségből következik be, mintsem hogy elragadja az elemi részecskéktől a természetüknek megfelelő mozgást.)

Vö. *fat.* 48 *nam si atomis, ut gravitate ferantur, tributum est necessitate naturae, quod omne pondus nulla re impediante moveatur et feratur necesse est (...)* (Ha ugyanis az atomoknak az jutott osztályrészül, hogy természeti szükségszerűség folytán, a nehézkedés miatt hulljanak alá – minthogy minden súly úgy mozog, hogy semmi sem akadályozza –, és szükségszerű, hogy zuhannak (...); fin. 1,18.

¹² A vita áttekintését ld. ERNST A SCHMIDT-nél 71skk.

KÖZLEMÉNYEK

sorrendben: függőleges esés,¹³ *turbulenta concursio* (szabálytalan, zűrzavaros összeütközés), valamint egy ferde irányú mozgás.¹⁴

Hogyan megy végbe az elhajlás?

Az elhajlás mikéntjét illetően Cicero tényként közli, hogy a *declinatio* mértéke *unum minimum* (fat. 46), *intervallum minimum* (fat. 22) ill. (fin. 1,19) *perpaulum*, aminél nem létezik kisebb.¹⁵ Az *intervallum minimum* minden bizonnyal az eredeti epikurosi terminológia fordítása, erre utal a hozzáfűzött magyarázat: *id appellat eļ aķiston*.¹⁶ Ez azért olyan érdekes, mert az *eļ aķiston* (legkisebb) terminus ebben az értelemben nem fordul elő Epikuros ránk maradt szövegeiben. A szó a Hérodotos-levélben (58) az érzékelhető legkisebb egységet jelöli, amelynek analógájára az atom részeit elképzelhetjük. Az elhajlás mértékét jelölő terminusként Philodémosnál (de sign. 36,12-13. id. Maso 262.) jelenik meg. Mivel kortársról van szó, a legvalószínűbb az, hogy Cicero magával a terminus technicusszal, így az elhajlás elméletével is vagy Epikuros valamelyik művében találkozott, vagy annak alapján készült összefoglalásban/összefoglalásokban. Éppen ezért meglepőnek tűnhet, hogy az elhajlás módjáról mindössze annyit tud: a *declinatio* mértéke *unum minimum*. Arra vonatkozóan semmiféle magyarázatról nincs tudomása, hogy miért éppen

---

¹³ fat. 22 (sc. individuum) e regione feratur; uo. gravitate feruntur ad perpendicularum corpora individua rectis lineis; 47 (sc. atomus) e regione ferretur; fin. 1,18 (Epicurus) censet enim eadem illa individua et solida corpora ferri deorsum suo pondere ad lineam, hunc naturalem esse omnium corporum motum. [Tudniillik azt gondolja, hogy ezek az oszthatatlan és tömör testek saját súlyuknál fogva egy egyenes vonal mentén lefelé hullanak, és ez valamennyi test természetes mozgása.] (...) si omnia deorsus e regione ferrentur et, ut dixi, ad lineam (ha minden függőlegesen lefelé hullana és – mint említettem – egy egyenes vonal mentén); nat. deor. 1,69 si atomi ferrentur in locum inferiorem suo pte pondere (...) pondere et gravitate directo deorsus feratur (sc. atomus); [ha az atomok saját súlyuknál fogva esnének lefelé (...) súlyánál fogva egyenesen lefelé esik (ti. az atom)].

¹⁴ fin. 1,20 nam si omnes atomi declinabunt, nullae umquam cohaerescunt, sive aliae declinabunt, aliae suo nutu recte ferentur, primum erit hoc quasi provincias atomis dare, quae recte, quae oblique ferantur, deinde eadem illa atomorum, in quo etiam Democritus haeret, *turbulenta concursio* hunc mundi ornatum efficere potuit. (Mert ha minden atom elhajlik, akkor sohasem kapcsolódhatnak össze egymással; ha pedig egyesek elhajlanak, mások pedig természetes hajlandóságuknak megfelelően egyenesen hullanak alá, akkor ez először is olyan, mintha feladatokat osztogatna az atomoknak meghatározva, hogy melyek essenek egyenesen, melyek ferdén. Továbbá az atomok zűrzavaros összeütközése, amelyhez Democritus is ragaszkodik, nem volna képes létrehozni a világ ismert szépségét.)

¹⁵ fin. 1,19 declinare dixit atomum perpaulum, quo nihil posset fieri minus (azt állította, hogy az atom elhajlik egy kissé, és ez az elhajlás az elképzelhető legkisebb mértékű).

¹⁶ fat. 22 declinat atomus intervallo minimo (id appellat eļ aķiston) [az atom a legkisebb távolságra (ahogyan ő mondja: elachiston) elhajlik]. Cicero közlésével teljes összhangban áll Plutarchosé (Mor. 964 C= Us. 281).

ekkor,¹⁷ ahogyan arról sem, hogy hány atom hajlik el: egy, némelyek, vagy valamennyi.¹⁸ Ha jól értjük *A legfőbb jóról és rosszról* egy helyét [1,20 *si omnes atomi declinabunt, nullae umquam cohaerescunt, sive aliae declinabunt, aliae suo nutu recte ferentur, primum erit hoc quasi provincias atomis dare, quae recte, quae oblique ferantur* (Mert ha minden atom elhajlik, akkor sohasem kapcsolódhatnak össze egymással; ha pedig egyesek elhajlanak, mások pedig természetes hajlandóságuknak megfelelően egyenesen hullanak alá, akkor ez először is olyan, mintha feladatokat osztogatna az atomoknak meghatározva, hogy melyek hulljanak egyenesen, melyek ferdén.)], akkor Cicero szerint a *declinatio* oly módon megy végbe, hogy az atom a függőleges pályájától való egy *minimumnyi* távolságra (*intervallum*) való kitérést követően ferde irányban folytatja az útját.

Mindemellett egy „hiányosság” a legfeltűnőbb a cicerói referátumokban: Lucretius alapján magától értetődőnek vesszük, hogy az elhajlás véletlenszerűen következik be.¹⁹ Erről Cicerónál egyetlen szó sem esik.²⁰ Az viszont egyértelmű, hogy az elhajlás célja annak bizonyítása, létezik olyasmi, ami tőlünk függ, rajtunk áll (*in nostra potestate*)²¹, és ami független a végzet szükségyszerűségétől.

Meglepő módon Lucretius költeményének az atomok mozgását bevezető részében (2,80-124.) csupán a mozgás két típusával, a függőleges eséssel és az ütközés eredményeképpen létrejövő mozgásokkal foglalkozik.²² Az elhajlásra, amelynek logikailag meg kellene előznie az ütközést, csak később (2,216skk.) kerít sort. Így mind Cicero, mind Lucretius azoknak a véleményét látszik alátámasztani, akik szerint a *declinatio* nem volt része kezdettől fogva az epikurosi atomtannak, bevezetésére csak később került sor. Ha elfogadjuk ezt a szakirodalom által is képviselt álláspontot, akkor viszont Cicero és Plutarchos ama állítását kell óvatosan kezelnünk, mely szerint az elmélet bevezetésével Epikuros fő célja a démokritosi szükségyszerűség elkerülése lett volna.

---

¹⁷ *fat. 46 cur declinet uno minimo, non declinet duobus aut tribus?* (Miért egy legkisebb egységnyivel hajlik el, miért nem kettő vagy három egységnyivel?)

¹⁸ *fat. 46 ; 48; fin. 1,20.*

¹⁹ Vö. 2,218-19 *incerto tempore ferme / incertisque locis spatio depellere paulum* (teljesen meghatározatlan időben és meghatározatlan helyen egy picit eltérnek a pályájuktól); 2,258-60; 2,292-3. ENGLERT szerint (59) a szóhasználat tudatos visszatükrözése az aristotelési akcidens *Metafizika*-beli definíciójának (V 30), és azt sugallja, hogy Epikuros elfogadta Aristotelés tanítását az akcidensről akkor, amikor a súly és az összeütközés által előidézett mozgás mellé még egy harmadikat is be kívánt vezetni.

²⁰ A *De fato* megjegyzése (46), mely szerint az atomok *sorsot vetnek egymás között, hogy melyik hajoljon el, melyik ne* esetleg erre utal. Vö. ENGLERT (163. 34.j.) . Lucretiuson kívül más forrásaink sem beszélnek expressis verbis az elhajlás véletlenszerűségéről.

²¹ *nat. deor.* 1,69, vö. Philodémos *De signis* 36,14 (**τοῦ παρὶ ἡμῶν**); Plut. *Moralia* 964 c.

²² *Lucr.* 2,83-85.

KÖZLEMÉNYEK

Különösen izgalmas kérdés, hogy mit mond *Az istenek természete* arról, hogy azt elhajlást követően milyen irányban folytatják az útjukat az atomok. Mint láttuk, Cicero expressis verbis ferde mozgást (*oblique ferantur*) emleget, míg Lucretius úgy tűnik, határozottan cáfolja ezt, egyszersmind választ adva arra a Cicero által felvetett kérdésre, hogy az atomok elhajlásának mértéke miért *unum minimum* és nem több: az atomok azért hajlanak el csupán ennyire, nehogy úgy tűnjék, hogy ferde irányú mozgásokat eszelnek ki az epikureusok, annál is inkább, mert ennek a valóság is ellentmond.²³ Ám mielőtt levonnánk az egyértelműnek tűnő következtetést, érdemes tovább olvasni Lucretiust: „*És mert úgy látjuk – ez kézenfekvő és teljességgel világos – hogy a súlyok, amikor fentről lefelé zuhannak – amennyiben rajtuk áll – nem képesek ferde irányban haladni – már amennyire képes vagy látni ezt. De ki az, aki képes látni azt, hogy egyáltalán nem hajolnak el egyenes pályájuktól?*”²⁴ Vagyis érzékelhető ferde mozgás ugyan nem létezik, de az atomok szintjén – elméletileg – igen. Az elhajlás mértéke, az *unum minimum* azonosnak látszik az atom elméletileg megkülönböztethető legkisebb alkotóelemének a méretével, vagyis nem az érzékelhető, hanem a teoretikus minimummal.

Ha feltételezzük, hogy a *clinamen* időtartama megfelel a teoretikus időminimumnak, az atomok pedig olyan gyorsan mozognak mint a gondolat,²⁵ akkor az egyenes vonalú pályától való eltérés²⁶ eme elméleti időminimum alatt²⁷ ütközéshez vezethet. Ebben az esetben minden olyan feltételezés, amely akár a ferde irányú, akár az elhajlást követő, függőleges irányú mozgásra vonatkozik, okafogyottá válik. Márpedig ez a szakirodalom egyik legtöbbet vitatott

---

²³ 2, 243-45. quare etiam atque etiam paulum inclinare necessest / corpora; nec plus quam minimum, ne fingere motus / obliquos videamur et id res vera refutet. Vö. Englert (61) szerint az *unum minimum* mögött a spontaneitás óvatos korlátozása áll: ez biztosítja, hogy a véletlen és az élőlények szabad cselekvéseinek garantálása mellett a világ rendje sértetlen maradjon. Hasonló véleményen LONG/SEDLEY, *The Hellenistic philosophers* I 52.p: „At any time or place in its travel the atom may spontaneously shift to one of these adjacent trajectories. Its overall motion is likely to remain virtually rectilinear, so there should be no resultant chaos at the macroscopic level. Nevertheless the system is, in this minimal degree, indeterministic.”

²⁴ 2,246-8. *namque hoc in promptu manifestumque esse videmus, / pondera, quantum in sest, non posse obliqua meare, / ex supero cum praecipitant, quod cernere possis.*

²⁵ *ep. Her.* 61; *Lucr.* 2,157 skk. A *minimumok* epikurosi rendszeréről ld. C. BAILEY i. m. 315; H.-W. KRAUTZ i. m. 156skk.

²⁶ Jómagam nem látom bizonyítottnak azt a szakirodalomban olvasható álláspontot, mely szerint az elhajlás bármilyen irányú mozgás közben bekövetkezhet. ENGLERT (15skk.) a *De fato* 46-ból vonja le ezt a következtetést (*ab atomis errantibus et de via declinantibus*) azon az alapon, hogy a *via* csupán egyenes, de nem feltétlenül függőleges utat jelöl.

²⁷ *ep. Her.* 62 (az atomok gyorsaságáról az atomösszetételekben) **kataftouj I og% qewrhtouj xrohouj**.

kérdése,²⁸ amelyben mindhárom lehetséges megoldás (ferde irány, „visszakanyarodó mozgás”, „sávváltó” mozgás²⁹) mellett olvashatunk érveket.

Jómagam úgy látom, hogy a visszakanyarodó mozgásra vonatkozóan semmiféle támpontot nem adnak a forrásaink. A sávváltó mozgás esetében pedig maga a *declinatio* válik értelmetlenné: ha az atom elhajlását oly módon kellene elképzelnünk, ahogyan az autók sávot váltanak az autópályán, akkor a „sávváltást” követően ugyanolyan függőleges, egyenes vonalú pályán esne az atom mint az elhajlás előtt, tehát ugyanúgy nem volna lehetőség az ütközésre. Ez csak az egyenes vonalú pályától való kitérés időtartama, vagyis egy teoretikus időminimum alatt következhet be. Ezt követően pedig már értelmetlenné válik az a kérdés, hogy a *declinatio* után milyen vonalú pályán folytatja az útját az atom. Úgy gondolom, mindez nem mond ellent Englert megoldásának,³⁰ aki szerint az elhajlás mint az atom harmadik mozgástípusa nem mozgás abban az értelemben, ahogyan az előző kettő: mozgás ugyan, de nem kontinuos. Valójában az atom pályájában bekövetkező zavar, amit alátámaszt az, hogy Lucretius nem nevezi mozgásnak, hanem *momen mutatum*-nak (2,220), a mozgás nagyon kismértékű megváltozásának. Mindez egyúttal arra is magyarázatot adna, hogy sem Lucretius, sem Cicero nem foglalkozik érdemben ezzel a kérdéssel.

Mint láttuk, Cicero saját szavai szerint semmi biztosat nem tudott arról, hogy a függőleges esés közben hány atom hajlik el egyenes vonalú pályájától. Lucretius következetesen többes számot használ: több atom és többször hajlik el.³¹ Az, hogy a „több atom” kevés, sok, vagy az összes, nem derül ki a költeményéből.³²

Mi az elhajlás oka?

Az atomok a súlyuk következtében egyenes vonalban lefelé mozognak – ez minden *test* természetes mozgása – olvashatjuk *A legfőbb jóról és rosszról* egy

---

²⁸ Vö. ENGLERT 17skk.

²⁹ Vö. ASMIS 10 skk., POPE 84 skk.; ENGLERT 23skk: az atom az elhajlást követően egy minimum egységnyire kitér oldalirányba, majd az eredetivel párhuzamos, de kissé eltérő pályán folytatja útját. Az ő álláspontja szerint az elhajlás mint az atom harmadik mozgástípusa nem abban az értelemben mozgás, ahogyan az előző kettő: mozgás ugyan, de nem kontinuos (25.). A ferde mozgás mellett érvel JEFFRY S. PURINTON: Epicurus on „Free Volition” and the Atomic Swerve. *Phronesis* 64(1999) 260skk.

³⁰ ENGLERT 25-26.

³¹ 2, 217 -221; 2,243-4 .

³² FURLEY i. m. 227skk szerint egyetlen atom egyszeri *declinatio*járól van szó. Az elhajlások számára vonatkozóan semmi biztosat nem tudunk, de elég egyetlen egy is. Ugyanezen a véleményen RIST i. m. 94. Ellenvélemény KNUT KLEVE-nél (*Id facit exiguum clinamen*. SO 55 (1980) 27-31.) és POPE-nál (i. m. 82.)

KÖZLEMÉNYEK

helyén (1,18). Úgy tűnik, hogy Cicero itt Epikuros érvelésébe enged bepillantást: az atomok lefelé irányuló függőleges mozgásának bevezetését a *pondus/gravitas* (súly) következtében az a tény igazolja, hogy az érzékelhető objektumoknak ez a természetes mozgása. Ettől az iránytól csak abban az esetben térnek el, ha valamilyen külső körülmény lép fel. Ennek analógiájára az atom is csak valamilyen külső ok hatására hajolhat el eredeti pályájától. *A végzetről* c. műben két ilyen lehetőséget vesz számba: 1./ valami kívülről meglöki az atomot és kimozdítja a helyéről; 2./ valamilyen külső ok lép fel az ürességben, amelyben az atom függőlegesen lefelé mozog.³³ Értelemszerűen nyomban elveti mindkettőt. Ebben az esetben valamilyen belső ok jöhetne szóba: valamiféle, magában az atomban bekövetkező változás – ám határozottan állítja, hogy ilyesmiről nincs szó (*fat.* 47). Ám mielőtt ebben a konklúzióban megnyugodnánk, talán érdemes alaposabban szemügyre venni még egy Cicero-helyet, a *De finibus* 1,20-at, amely azt sugallja, hogy az elhajlásnak mégiscsak valamiféle belső oka lehet: azzal, hogy egyes atomok elhajlanak, mások nem, Epikuros voltaképpen azt állítaná, hogy az atomok nem teljesen azonos minőségek [*erit hoc quasi provincias atomis dare, quae recte, quae oblique ferantur* (ez először is olyan, mintha feladatokat osztogatna az atomoknak meghatározva, hogy melyek hulljanak egyenesen, melyek ferdén)]. Meggondolásra érdemes, hogy ha az atomok pusztán alakjukra, méretükre és súlyukra nézve különböznek, akkor a cicerói ellenvetésnek megfelelően valóban vagy mindegyik elhajlana pályájától, vagy egyik sem, és maga a *declinatio* csak külső ok hatására következhetne be. Márpedig ez utóbbi nem lehetséges. Ugyanakkor a szövegösszefüggésből az is nyilvánvaló, hogy mindez csupán feltételezés, Cicero erre vonatkozóan semmi bizonyosat nem olvasott vagy hallott.

Az elhajlás tehát ok nélkül következik be. Az nem derül ki Cicero szövegeiből, hogy ez Epikuros saját állítása, vagy az elméletet bírálók következtetése.³⁴ A *legfőbb jóról és rosszról*-ban (1,19) magának Epikurosnek tulajdonítja, *A végzetről* egy helyén (22) az elméletből fakadó következtetés (*ex quo efficitur, etiam si sit atomus eaque declinet, declinare sine causa* – ebből az következik, hogy még ha van is atom és elhajlik is, ok nélkül hajlik el), másutt (*fat.* 47) pedig mindössze annyit szögez le, hogy Epikuros az elhajlásnak semmiféle okát nem nevezte meg: *cum attulisset nullam causam, quae istam*

---

³³ *fat.* 47 *neque extrinsecus impulsam atomum loco moveri et declinare dicis, neque in illo inani, per quod feratur atomus, quicquam fuisse causae, cur ea non e regione ferretur* (Mert sem azt nem állítod, hogy az atom kívülről meglökve mozdul ki helyéről és hajlik el, sem azt, hogy abban az üres térben, amelyen keresztül az atom hull, volna valamilyen oka annak, amiért nem függőlegesen esik alá.)

³⁴ A Plutarchos által közvetített sztoikus kritikának is ez adja a lényegét. Vö. Plut., *an. procr. in Timaeo Platonis* 1015 B/C (Us. 281).

declinationem efficeret (bár semmi olyan okot nem hozott fel Epicurus, ami ezt az elhajlást előidézné...). Ugyancsak a *A végzetről* egy másik helyéből (22) viszont az következik, Epikuros nem állította azt, hogy a *declinatio* ok nélkül következik be: *Ha szavakkal nem is, de ténylegesen mégis kénytelen bevallani, hogy ezen elhajlás ok nélkül következik be.*³⁵ Összességében véve Cicero alapján az a benyomásunk, hogy a *declinatio* oka mint probléma valószínűleg nem foglalkoztatta a görög filozófust, aki számára – mint láttuk – az elhajlás nem mint okozat, hanem mint ok volt igazán fontos.

Mi az elhajlás célja?

Az elhajlás bevezetését a *fin.* 1,19 szerint az indokolja, hogy enélkül nem kerülhetne sor ütközésekre, ezek következtében nem jöhetnének létre atomkompozíciók, így nem jöhetett volna létre a világ és annak részei sem.³⁶ A keletkezésre tehát kizárólag az elhajlás bevezetésével lehet magyarázatot adni. Epikuros másik fontos célkitűzése a végzet szükségszerűségének elkerülése volt (*fat.* 22). Mivel az atomok természetes és szükségszerű súlyuknál fogva egyenes vonalú pályán esnek lefelé, ezért semmi szabadságunk nem maradna, mivel a lélek úgy mozogna, ahogyan az atomok mozgása erre kényszeríti.³⁷ Vagyis: mivel az atomok mozgása szükségszerű, a lélek mozgása is szükségszerű volna. A *De fato*-ban (24-5) megfogalmazott karneadési kritika szerint a lélek önkéntes, *voluntas*nak („akaratnak”) engedelmeskedő mozgása szempontjából a *declinatio* külső oknak minősül. Bevezetése teljesen felesleges, mert ahogyan az atom függőleges eséséhez nincs szükség külső okra, mivel az atom természeténél, azaz súlyánál fogva mozog, úgy a *motus voluntarius*-nak („akaratlagos mozgásnak”) is az a természete, hogy a mi hatalmunkban van és nekünk engedelmeskedik.³⁸ Valójában a karneadési ellenvetés az, ami

---

³⁵ Vö. ENGLERT 56skk.

³⁶ *fin.* 1,19 Aztán ez az éles elméjű ember rájött arra, hogy ha minden függőlegesen lefelé hullana és – mint említettem – egy egyenes vonal mentén, akkor az atomok sohasem kerülhetnének érintkezésbe egymással. Ezért hát egy légből kapott elmélethez folyamodott: azt állította, hogy az atom elhajlik egy kissé, és ez az elhajlás az elképzelhető legkisebb mértékű; így jönnek létre az atomok közötti összekapcsolódások és összetapadások, és ily módon keletkezik a világ, annak valamennyi része és mindaz, ami benne van.

³⁷ *fat.* 22 Ezt az elméletet Epicurus azért állította fel, mert attól félt, hogy ha az atom a természeti szükségszerűség megszabta nehézkedés miatt hullana alá, akkor semmi szabadságunk nem volna, mivel a lélek úgy mozog, ahogyan az atomok mozgása erre kényszeríti. Vö. *fat.* 46 és 48.

³⁸ *fat.* 25 Másfelől pedig - nehogy rajtunk gúnyolódjon minden természettudós — ha azt állítjuk, hogy valami ok nélkül keletkezhethet, akkor megkülönböztetésekkel kell élnünk, és tanácsos így fogalmaznunk: magának az elemi részecskének az a természete, hogy a nehézkedésnél és súlyánál fogva mozog, és ez az oka, hogy a maga módján hull alá. Hasonlóképpen a lélek önkéntes mozgásához nem szükséges külső okot keresnünk, magának az önkéntes mozgásnak ugyanis az a

KÖZLEMÉNYEK

ellentmondásos: éppen a *declination*nak köszönhetően válik a lélek mozgása a *voluntas*nak engedelmeskedővé. A *declinatio* és a *voluntas* összefüggése tehát nyilvánvaló, de ennek részleteiről semmit sem árul el Cicero.

Lucretius ugyancsak két érveléssel támasztja alá az elhajlás bevezetésének szükségességét. Az első szerint – Ciceróval megegyezően – ha az atomok nem hajolnának el, akkor minden úgy hullana lefelé a mélységes ürességen át mint az esőcseppek, és az elsődleges testek nem ütköznének össze, így a természet soha semmit nem alkotna (2, 221-224). A kozmogóniai cél (2, 216-50) mellett a másik Lucretiusnál is a pszichológiai (2, 251-293): a *libera voluntas* igazolása, a „végzet törvényének széttörése” (254: *quod fati foedera rumpat*). Arra vonatkozóan, hogy pontosan hogyan függ össze a *clinamen* a *libera voluntas*-szal, sokféle elképzelés látott napvilágot.³⁹ Magából a szövegből teljes bizonyossággal csupán annyi olvasható ki, hogy a *declinatio*t követi a *voluntas*, a *voluntast* pedig a mozgásnak, még pontosabban az élőlények mozgásának valamiféle kezdete (2,251-257). Úgy tűnik, hogy a lucretiusi *libera voluntas*-nak Cicerónál az *animi motus voluntarius* (a lélek önkéntes/akaratlagos mozgása - *fat.* 23) felel meg, amelyet *A végzetről* c. műben megfogalmazott karneadési kritika szerint a *declinatio* mint külső ok idézne elő (*fat.* 25). Lucretius ezt a következtetést nem támasztja alá: azt állítja, hogy a *clinamen* az ütközésen és a súlyon kívül egy újabb, harmadik ok a lélek mozgása számára, amely különbözik mind a külső erőtől (*plaga*- ütközés), mind a belső szükségyszerűségtől (*pondus*- súly).⁴⁰ Ennek a harmadik oknak, az elhajlásnak - amelynek jellegéről tehát semmi közelebbit nem árul el – köszönhető a lélek szabad mozgása, vagyis a lélek önmozgása.

Az a kérdés, amely a *clinamen* bírálóit, így Cicerót is olyannyira foglalkoztatta, hogy ti. mi az oka az elhajlásnak, Lucretiusnál mint probléma egyáltalán nem merül fel, így ismét a már egyszer levont következtetéshez jutunk el: Epikuros számára az elhajlás minden valószínűség szerint mint ok, és nem mint okozat volt fontos, ezért egyáltalán nem valószínű, hogy – Cicero szavaival összhangban – semmilyen állítást nem tett ezzel kapcsolatban.

Konklúzió

A Cicero- és a Lucretius-helyek összevetése alapján úgy tűnik, hogy számos problémára, amelyet Cicero felvet, Lucretiusnál sem találunk egyértelmű választ. Ennek kézenfekvő magyarázata a *De rerum natura* Ciceróétól eltérő

---

természete, hogy a mi hatalmunkban van és nekünk engedelmeskedik: nem ok nélkül teszi ezt, mert ennek a jelenségnek az oka maga a természet.

³⁹ ENGLERT 65skk.

⁴⁰ 2, 284-293. Vö. 4,886-7, amely megerősíti, hogy a lélek mozgását nem külső ok (*simulacra*) idézi elő: *amikor a lélek úgy mozgatja magát, hogy menni és lépni akar.*

tárgya lehet, de éppen Cicero bizonytalansága a *clinamen* eme aspektusait illetően – amiben a későbbi szerzők is osztoznak vele – felveti annak a lehetőségét is, hogy maga Epikuros sem tért ki ezeknek a részleteknek a magyarázatára.

Számos kérdésünkre választ adhat az az újabb szakirodalomban hol hol több, hol kevesebb határozottsággal képviselt álláspont,⁴¹ amely szerint az epikurosi atom nem pusztán „holt anyag”. Magának az „anyag” terminusnak a használata is helytelen: nem más, mint az aristotelési **υλη**, vagy méginkább a 18. századi anyagfogalom anakronisztikus visszavetítése mind a démokritosi, mind az epikureus filozófiára. Eme interpretáció alapján mind a preszókratikus, mind a hellénisztikus atomtan szorosan kapcsolódik az ión természetfilozófia felfogásához, amely szerint az „ősanyag mozgó, élő, isteni hatalom” (27.) Ez a felfogás a spontán módon elhajló epikurosi atomokban a spontán módon mozgó démokritosi atomok „örökösait” látja, a *clinamen*ben az atomok vitalitásának, mint démokritosi örökségnek az átmentését és organikus továbbfejlesztését. (95) Az elhajlás mint a mozgás harmadik oka Epikurosnál eszerint egyfajta spontán életerő. Ha elfogadjuk ezt a feltevést, akkor a következő kép rajzolódik ki előttünk a *clinamen* elméletével kapcsolatban: a hellénisztikus filozófus Aristotelés kritikájának hatására az atomok természetes mozgását a súlyból fakadó függőleges esésben jelölte meg, elfogadva, hogy az ütközés következtében létrejövő mozgás (külső) erő hatására következik be. Ugyanakkor ezzel nem mondott le – az ember autonóm döntésének, a „*libera voluntas*”-nak a biztosítása érdekében nem is mondhatott le – a démokritosi atomokban benne levő, „pulzáló” mozgóerőről, amely a *clinamen* formájában él tovább a filozófiai rendszerében.

CSILLA SZEKERES

CICERO GEGEN LUKREZ? (DIE *CLINAMEN*-LEHRE)

Die *clinamen*-Lehre ist eine der wichtigsten Theorien des Epikureismus, die in merkwürdiger Weise in den erhaltenen Schriften von Epikur nicht behandelt wird. Unsere Hauptquelle, das Naturgedicht von Lukrez präsentiert die Deklinationslehre einerseits als ein integrales Element in Epikurs Physik, ohne das sein naturphilosophisches System unvorstellbar ist, andererseits als Epikurs Lösung der Problematik der Willensfreiheit, d. h. als die Vermeidung des Determinismus. Cicero, der aufgrund seines philosophischen Standpunktes den Epikureismus scharf kritisiert, stellt einige Probleme in Zusammenhang mit der Deklinationstheorie zur Diskussion. In seinen philosophischen Werken (es geht um die Schriften *Über das Wesen der Götter*, *Über das höchste Gut und das größte Übel*, *Über das Schicksal*) werden die folgenden Fragen behandelt: 1./ Wie bewegen sich die Atome bei Epikur? 2./ Was ist die

---

⁴¹ E. A. Schmidt 27.skk;

KÖZLEMÉNYEK

Bewegungsursache der Atome? 3./ Wie vollzieht sich die Atomabweichung? 4./ Was ist die Ursache der Deklination? 5./ Was war das angestrebte Ziel mit der Einführung der Abweichung? 6./ Die von Cicero formulierten Hauptkritikpunkte an der *clinamen*-Theorie, d. h. die angebliche Ursachlosigkeit dieser Bewegung.

Im Aufsatz werden die Cicero-Testimonien den entsprechenden Versen des Lukreztextes entgegengestellt. Es sieht so aus, dass man auf die meisten von Cicero aufgeworfenen Probleme keine befriedigende Lösung bei Lukrez findet.

CSUKÁS JUDIT

**„EIRENE, A LEGKEGYELMESEBB AUGUSZTA”
A REGINÁTUS SZEREPE ÉS FORRÁSAI A MAGYAR-BIZÁNCI
KAPCSOLATOK 11–12. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBEN**

A Pannonhalmi Bencés Gimnázium tanári kara 1893 júniusában zárandokutat szervezett az Aranyszarv/öbölbe. Úti élményeiket a csoport egyik tagja, Récsey Viktor szerzetes, levéltáros tanár önálló kötetben jelentette meg¹. Krónikája szerint zárandoklatuk elsődleges célja az volt, hogy a konstantinápolyi Szent Benedek-templomban porladó II. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona sírja előtt lerójják kegyeletüket, illetve ezzel az aktussal mintegy hivatalosan is előkészítsék a fejedelem és családja hamvainak hazahozatalát.

Récsey olvasmányos igénnyel megszövegezett, összefoglaló jellegű beszámolóit a kor népszerű sajtóorgánumaiban kerültek közlésre. A gyakran csak vázlatosan, de mindenképpen a levél, mint irodalmi műfaj kereteit felhasználó beszámolók hangulatukban és képanyagukban elsősorban a „Rákóczi-zárandoklat és az évszázados nemzeti kegyelet” gondolatát népszerűsítették.²

Az ismeretterjesztés céljából írt több hasábos cikkek nyomán megelevenedik a Keletrómai Birodalom ezeréves történelme. A császári udvar, a Konstantinápoly köré szerveződő közigazgatás és diplomáciai szolgálat, az egy-házi centrummal működő középkori intézményrendszer és a monostorok fegyelmezett, szabályozott szerzetesi és laikus élete.³

Récsey még indulása előtt ígéretet tett a Magyar Tudomány Akadémia Archeológiai Bizottságának, hogy jegyzeteket készít az útja során fellelhető régészeti és művészettörténeti érdekességekről, azok esetleges magyar vonatkozásairól.⁴

Útjuk egyik állomásaként felkereste az athéni egyetem épületében működő Görög Nemzeti Könyvtár igazgatóját, Michael Deffnert, aki felhívta tudos kollégája figyelmét azokra a magyar vonatkozású, görög kéziratokra, melyek állományukban vannak⁵. Továbbá arra a 15, leginkább az évkönyvek (annales)

¹ RÉCSEY Viktor, *Mozaik görögországi tanulmányutamról*. Sopron, 1900.

² Vasárnapi Újság 1904. évf. 35. szám

³ RÉCSEY V., Uo. 25–39.

⁴ Egyetemes Philológiai Közlöny 1893. 705.

⁵ Az athéni egyetemi könyvtár katalógusának 551. és 562. foliánsáról van szó, melyet Dimitriosz Kampuroglusz és Ionnoi Szakkelion kéziratárosok dolgoztak fel. A kéziratok leírását ld. A görög nemzeti könyvtár kéziratának jegyzékében, mely „Katalogosz ton heirografon....” címmel 1892-

KÖZLEMÉNYEK

műfajában íródott fóliánsra, mely szintén a könyvtár tulajdonát képezi és eredetét tekintve a magyarországi születésű Eiréné császárné alapította monostor szerzetesközösségének munkája.

Az egy-egy mondatban rögzített, változó pontossággal, szűkszavúan megírt tudósítások a Pantokrator („Mindenható”) monostor alapítójának erényeit dicsérik. A bizonyíthatóan 14. századi krónikakompozíció leírja az épület-együttes berendezését, ismerteti szervezeti rendszerét, funkcióját és bibliaszerű nyelvezettel magasztalja annak alkotóját: Szent László leányát, a halála után Bizáncban szentté avatott magyar királylányt.⁶

A hazájában alig ismert Árpád-házi leszármazott élettartama (1088–1134) egybeesik a magyar középkor leginkább kutatott és forrásanyagát tekintve is tudományos igényvel feldolgozott periódusával. Eiréné alakja azonban mégis belemosódik az egykorú krónikások szűkszavú leírásaiba.⁷

Az alapvető tények, még inkább összefüggések szintézisre törekvő ismeretanyaga, melyekre termékenyítőleg hat más, a kérdéskörre koncentráló forráskutatás is, erőteljesen gyarapítja a királynéi intézményre vonatkozó tudásunkat. Azonban forrás adottságaink értékelhetőségét tekintve az Árpád-kor ismert és elemzett, klasszikusnak számító alapdokumentumai a 11–12. század királyi nőalakjairól csak áttételesen közölnek használható információkat. Így aztán a feldolgozott anyag és azok logikusnak tűnő következtetései leginkább a 13. századi állapotokra vonatkoznak. Ezért a források, pontosabban ezek hiánya a kutatás elé komoly korlátokat állít.⁸

Kétségtelen, hogy a modern magyar történetírás, leszámítva a hosszabb-rövidebb életrajzokat és klasszikus genealógiai levezetéseket, kevés figyelmet szentelt a reginátus intézményét képviselő Árpád-házi nőalakoknak. Jóllehet a történettudomány nemzetközi színterein már a 19. század utolsó évtizedeitől kezdődően „divatos” témának számított a királynéi intézményre koncentráló kutatás. A reginátus, esetünkben a magyar – bizánci kapcsolatok 11–12. századi történetében önkéntelenül is meghatározó szerepet vállaló Eiréné, nemcsak a két ország politikai kapcsolatait illetően, hanem annak az intézményrendszernek a

---

ben jelent meg Athénben. Idézett jegyzék 109. (fond 551.) és 110 (fond 562) lapján egy-egy XIV. századból származó szinaxáron részlet olvasható, mely feltehetően a magyar származású királylány, Piroska-Eiréné erényeit mondja el. Az alkalmi költemény a konstantinápolyi Pantokrator monostor és templom ünnepére, augusztus 4-re íródott, de bizonyos részletei elmosódtak. A 145 jambikus sorban rögzített gesta (res gestae) a Komnenos dinasztia három, kronologiatlan is egymást követő tagjának – II. Ioannes, fia I. Manuel és unokája, I. Andronikos, valamint feleségük élettörténetét foglalja össze. (Piroska-Eiréné II. Ioannes felesége volt.)

⁶ Egyetemes Philológiai Közlöny 1893. 706–707.

⁷ MORAVCSIK Gyula, *Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor*. A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei. 7–8. füzet. 1923. 5–6. (Továbbiakban: Moravcsik, 1923.)

⁸ ZSOLDOS A., *Az Árpádok és asszonyaik*. Budapest, 2005. 176–182. (Továbbiakban: Zsoldos, 2005.)

fejlődésére nézve is megkerülhetetlen, mely alapvetően határozta meg a Kelet-római Birodalom ezeréves történelmét, vagyis az egyházét. Eiréné ugyanis nem csupán Bizánca kerülését követően terjesztette ki befolyását a keleti egyházra, hanem közvetetten a hazai szentiszteletet is alakította. Így döntő hatással volt apja, I. Szent László kanonizációjára (1083) és annak váradi kultuszára.⁹

Fontos, hogy a reginátus intézményének jelentőségét választott témánkra vonatkoztatva a dinasztikus házasságoknak a külpolitikával való közismert összefüggéseire szűkítő sematikus ábrázolást túllépve vizsgáljuk.

Kétségtelen, hogy Eiréné is, mint minden külföldről érkezett uralkodófeleség, kiemelt szerepet játszott abban, hogy akár addig ismeretlen szokásokat és intézményeket honosítson meg, akár a már meglévők tevékenységi körét kiszélesítse.

Továbbá témánk szempontjából indokoltnak látszik bemutatni azokat a hatásokat is, melyek Eirénét új hazájában érték és ezáltal kibővítették az uralkodó hitvesének megszokott tevékenységi körét.

13. Szent Eiréné. Prokop Péter alkotása, 1991

Annak a feltevésnek az igazolása, miszerint a Bizánci Birodalomba házasság révén érkező császárnék a hatalom gyakorlásában, pontosabban az örökösödési alapon történő trónutódlás elvének sokszor tudatos fejlesztésével is befolyást szereztek, hangsúlyozandó. A császárkultusz, az uralkodó személyéhez kapcsolt doktrína, a császári ikonográfia (ki)alakítása elválaszthatatlan a császári családnak az államban betöltött szerepével.¹⁰ Azok a fő tevékenységi körök, mint pl. az igazságszolgáltatás (kancellária tevékenysége), a regina/augusztia által kibocsátott oklevelek formai és tartalmi jegyeinek vizsgálata, azoknak az uralkodó által megjelenített oklevél csoporton belüli önállósága és elhelyezése, nem hagyható figyelmen kívül.¹¹ Természetesen mindez felveti

⁹ NAGYMIHÁLYI Géza, *Árpád-házi Szent Piroska*. Kairosz, 2007. 1–128.

¹⁰ BREHIER. Louis, *A Bizánci Birodalom intézményei*. Budapest, 2003. 11–94. (Továbbiakban: Brehier, 2003.)

¹¹ BURY, J. B., *The imperial administrative system from the ninth century*. London, 1997. 72–102.

KÖZLEMÉNYEK

az uralkodó és hitvese által működtetett intézmények közötti kapcsolatot, esetleges párhuzamokat is, valamint azt az általánosnak mondható tényt, hogy a reginatushoz tartozó intézményeket mind mennyiségi, mind pedig minőségi elemeikben is csak az uralkodó által meghatározott kereteken belül vizsgálhatjuk.

Kiemelendő, hogy a reginátus jelentőségének bemutatása során a korszakot és annak regionális környezetét (11–12. század, Bizánc) feltétlenül össze kell kapcsolnunk azzal a kulturális hozománnyal, melyet a dinasztikus házasság révén külföldről érkező uralkodói hitves magával hozott és amelynek érvényesítésére jóval több lehetősége nyílt, mint azt az esetleges premisszák előrevetítik.¹²

A Bizánci Birodalom történetében a politikai hatalomból való részesezés elválaszthatatlanul összefonódik az egyházi intézmények szerep- és jogkörével, hiszen Bizáncban az oikumene püspökeinek központi irányítása, az általuk vezetett zsinatok határozatainak hittani, majd ezt követően törvényalkotói és törvényalkalmazói következményei vitathatatlanok. Különösen megfellebbezhetetlen az erős konstantinápolyi patriarchátus befolyása, mely a monostori kongregáció(k)ba tömörült szerzetesi életeszményben és gyakorlatban teljesedett ki.¹³ Az ún. világi papság státuszának meghatározása, a civil és püspöki joghatósági, valamint pénzügyi döntésekre gyakorolt hatásának vizsgálata is választott témánk egyik tartópillére.

A látszólagos forrástalanság homályából felbukkanó Eiréné reginátusának története (1105–1134) beleilleszkedik a Komnénoszok új dinastiájának fénykorába (1081–1185), mely a császári hatalom megerősödését és a bizánciak balkáni és adriai hatalmak feletti privilégiumát nemcsak megszerezte, hanem az őket követő Angelosz-dinasztia (1185–1204) színrelépéséig meg is tartotta.¹⁴ I. Alexiosz miután legyőzte a Balkán-félszigetre betörő besenyőket (1091), visszaszorította a Robert Guiscard vezette normannokat. A nyugati segítséget¹⁵ II. Orbán pápa közvetítésével megszerző császár visszafoglalta Kis-Ázsia egy részét, s ezzel Bizáncot a világpolitika főszereplőjévé tette.¹⁶

Eiréné tevékenységi köre és befolyása az általa megépített Pantokrator-Méter Eleusza-Szent Mihály templom együttes és monostor autonóm egyházi (szerzetes) köztársaság történetének abba a hosszantartó periódusába kapcsolódik, mely hatását és befolyását egészen a Kelet-római Birodalom bukásáig (1453) fenntartotta. A rendszer alapját képező szerzetesi konstitúciók új formái,

---

¹² DÖRGER, F., *Byzanc und die europäische Staatenwelt*. Ettal, 1953. 45–92.

¹³ MEYERDORFF, J., *A bizánci teológia*. Budapest, 2006. Ld. még MEYERDORFF, J., *The Orthodox Church*. London, 1962. és Schug-Wille: *Byzanc und seine Welt*. München, 1979.

¹⁴ OSTROGORSKY, G.,: *A bizánci állam története*. Budapest, 2001. 328–331.

¹⁵ Értsd: I. kereszties hadjárat (1096–1099) segítségével.

¹⁶ PUSKELY Mária, *A keresztény Európa szellemi gyökerei*. Budapest, 2004. 145.

a hégumenosz személyének kiválasztása és tekintélye összefügg Eiréné kegyeségi gyakorlatának legkedvezőbb formációjával.

Fontos hangsúlyozni, hogy a császárné (augusta, szebaszté, később bazilissza) ikonográfiáját az a földrajzi, gazdasági és politikai kényszerhelyzet szülte kulturális környezet határozta meg, mely világszemléletét és közös identitását tudatosan vállalta. Ezáltal dönt befolyással bírt Bizánc és (Kelet) Európa népeinek közös keresztény gyakorlatára, így elsősorban azok (kül)politikai, diplomáciai, gazdasági és kulturális kapcsolataira.

Vizsgálatunkat továbbá érdemes kiterjeszteni a Bizáncból kisugárzó civilizációs elemek hatásának elemzésére is. Az ennek nyomán egészen az i. sz. 15. századig (1453) fennálló „nemzetközösség” anélkül, hogy bármiféle modern párhuzamot kívánnánk erőltetni, olyan összetartó erőként jelent meg a középkori, változó határokkal bíró Európa történetében, hogy bátran beszélhetünk Bizánci Nemzetközösségről. Képződményei jól felismerhetők a 9. század közepétől Konstantinápoly 1453-as, az oszmán törökök hódító hadjárata nyomán bekövetkezett korszakhatáráig, mely Európa keleti térfelében egészen a 20. század kezdetéig meghatározó jelleggel bírt és erősen koncentrált a nemzeti elemekre.¹⁷

Ebben a „nemzetközösségben” a 11–12. század fordulójától kezdődően erőteljesen hangsúlyozták az uralkodó hitvesének (esetünkben Eiréné) szerepét, akit a bizánci diplomácia szolgálatába állítottak. Önmagukat a rómaiaktól örökölt „oikumene” civilizált fogalmával meghatározva, az univerzális birodalom (egy Isten, azaz egy „baszileia”) eszméjét követve a helyi adminisztráción túl lépve próbálták megvalósítani a Bizánci Birodalom integrációját, kiemelve azok egyetemes értékeinek megfellebbezhetetlen voltát. Mindennek elengedhetetlen feltétele volt az ábrázolt uralkodói személy dominanciája, aki életművével a Birodalom határain túl is alkalmas volt a bizánci kultúra sokoldalúságának tekintélyét érvényesíteni a középkori nemzetközi kapcsolatok szövevényes világában.¹⁸

Források nyújtotta adataink szerint Eiréné (1088–1134) I. (Szent) László magyar király (1077–1095) és Adelheid, rheinfeldi hercegnő házasságából született két leánya közül a fiatalabbik.¹⁹ Személyének valóságáról megemlékezik a bécsi Képes Krónika²⁰, melynek közlését Turóczi krónikája²¹ is átveszi: „...imperatrix Constantinopolitana filia regis Ladislai, nominae Pyrisk...”.

¹⁷ OBOLENSKY, D., *A Bizánci Nemzetközösség*. Budapest, 1999. 13–17.

¹⁸ SHEPARD, J., *Bizánci diplomácia 800–1204.: eszközök és célok*. In: Shepard, J. – Franklin, S.: *A bizánci diplomácia*. Budapest, 2006. 59–101. (Továbbiakban: Shepard-Franklin, 2006.)

¹⁹ WERTNER Mór, *Az Árpádok családi eredete*. Nagy-Becskerek, 1892. 210. (Továbbiakban: Wertner, 1892.) L. még SZABÓ K.: *Piroska, Szent László leánya*. Szépirodalmi Lapok 1853. 49. sz. Továbbá: WERTNER Mór, *Szent László királynak orosz veje*. In: Turul. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság közlönye. Budapest, 1890. Harmadik Füzet 125–129.

²⁰ *Chronicum Pictum Vindobonense*, ed Florianus. Lipsiae, 1883. 210.

KÖZLEMÉNYEK

Az ismert bizánci történetírók közül Zonaras²² és Anna Komnena²³ is tudnak Eiréné személyéről, jóllehet nem említik őt név szerint. A kronológiai szempontból őket követő Kinnamosz 1176-ban megjelent munkájában²⁴ is valójában Lászlóról, „Pannónia királyáról” ír, kinek leányát II. Ióannész Komnénosz császár vette feleségül.²⁵

A pontatlan és gyakran csak feltételesnek tűnő magyar és bizánci adatközlő forrásokra hivatkozva a következő állapítható meg a császárné személyéről. Valószínűleg 1088-ban született és anyja germán örökségként, vörhenyes szőke hajára utalva nevezték el Piroskának. Proszopográfiai vélemény szerint édesanyja utónevét elfogadva keresztelték őt is Adelhaidnak és csak a sötét hajszínhez szokott magyar udvarnép nevezte őt külseje alapján „pirosnak”.²⁶ Az anyját korán elvesztő, félárvaságra jutott lány apja halálának évében (1095) került az új király, Könyves Kálmán udvarába.

Eiréné alakjáról a középkor rajongó szeretetével írt források és színaxáronok a következőket jegyezték föl: „...már zsenge gyermekkorában kimutatta és előre formázta, milyen lesz az idő haladtával, mert csupa jólneveltség volt és báj, lelki és testi szépségtől tündökölt. Majd felserdülve és növekedve korban, tökéletesebb lett erényekben is és a természet kedvezésének még fényesebb sugaraival ragyogott, úgy, hogy nemcsak közelben vált ismertté és terjedt el a híre, hanem a messze távolban is....”²⁷

Az I. Alexiosz császár szövetségkereső politikájának eredményeként Magyarországra érkező bizánci követek 1104–1105-ben kérték feleségül Piroskát.

---

²¹ Turóczy LXIII. (Script. Rerum Hungarorum I. Vindobonae, 1746. 140. Mátyás király udvari krónikása, Bonfini szintén tud a magyarosan Piroška néven említett királyi gyermekéről, akit – tévesen – I. Manuel császár feleségének említ. „...Pyriska divi Ladislai filia, Constantinopolitano Imperatori olim nuplii tradita, quem Emmanuelem fuisse plerique volunt....” In: Bonfinius, Dec. II. 1. IV. ill. VI. Basiliae, 1568. 260.

²² Annales II. Venetiae, 1729. 237. Csupán annyit közöl, hogy Iohannes felesége Magyarországot fejedelmének leánya volt.

²³ Alexias. Budapest, 1943.

²⁴ KINNAMOSZ, I., *Epitomé „Eiréné jellemzése”*. In: A bizánci irodalom kistükré. Budapest, 1974. 753–754.

²⁵ A középkori historiográfiák (beleértve Anna Komnena hivatkozott munkáját is, mely értékes közléseit tekintve is leginkább a memoár műfajába sorolható), leginkább a háborús konfliktusok eseményeit rögzítették és az adatközlők a cselekmény szempontjából másodlagosnak ítélték meg a személyekhez kötődő információkat. A fellelhető szövegtekstek gyakran többszöri átdolgozáson estek át és végleges formájukat csak a 14. században nyerték el. Ekkor pedig már a latin egyház megítélése szerint a bizánciakra vonatkozó ismeretanyagban nem kapott hangsúlyt a keleti egyházhoz tartozók pozitív megítélése. Ld. Kapitánffy I., *Magyar-bizánci kapcsolatok Szent László és Kálmán idején*. In: Kapitánffy, *Hunagaro-Byzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*. Budapest, 2003. 169.

²⁶ VAJAY Szabolcs: *I. Géza király családja*. In: Turul, 2006. 32–37.

²⁷ Ismeretlen író: *Boldog Eiréné császárné élete*. In: A bizánci irodalom kistükré. Budapest, 1974. 747. (Továbbiakban: Bizánci irodalom, 1974.)

kát a trónörökös Ióannész számára. A több fordulóban lezajlott tárgyalások eredményeként Kálmán és Alexiosz követek útján egyeztek meg Piroska és Ióannész házasságában. A két ország között létrejött politikai-katonai szövetség megpecsételéseként vitte magával Eumathiosz Philokalész és kísérete Bizáncba Piroskát.²⁸

A házasságkötés időpontját a bizánci császár leánya, a kortárs Anna Komnene adja meg történeti művében, melyben apjának, a baszileusznek életrajzát ismerteti.²⁹

A házasságkötés történelmi körülményeit Theodoros Skutariotes³⁰ metropolita a következőképpen örökítette meg: „Amikor a császár látta, hogy a nyugati népek, de nem kevésbé a keletiek is mindenfelől zavarognak (mert minden, ami a római birodalommal szomszédos, az őelőtte uralkodók közömbössége vagy helyesebben tapasztalatlansága következtében vagy birtokába vett vagy birtokába készült venni valamit a rómaiak határaiból), követeket küld Paionia fejedelméhez (királynak szokta őt nevezni a köznyelv), és annak leányát elsőszülött fia, bíborban született Ioannes császár számára menyasszonyul kérni. Miután pedig úgy találta, hogy az említett király hajlandó erre, ismét embereket küld, hogy elhozzák a leányt, előkelő és udvari főembereket, akik közt legkiemelkedőbb és legelső Eumathiosz Philokales Sebastos volt, akinek nagy tapasztalata és az ügyekben való jártassága és ügyessége közismert. Ezek átkelvéen a Dunán és elérvén a paionok uralkodói székhelyét, ott különös szépséget találtak és e nagyra becsült kincset felvéve, örömmel és gyönyörűséggel kísérik a római birodalomba a leányt, akinek teste szépséges és császári házasságra méltó, de még sokkal szebb a benső dolgokat illetően, úgyhogy őrá is illik az [a császár leányának minden dicsősége belülről való]. A császár a leányt sok örömmel és tisztelettel fogadta s fiával összeházasította.”³¹

A közvetett utalás, miszerint „két oldalról”, vagyis keletről és nyugatról egyaránt veszély fenyegette a Bizánci Birodalmat, választ ad arra a kérdésre, hogy miért közeledett I. Alexiosz Magyarországhoz, illetve miért érezte szükségét annak, hogy a két dinasztia közötti kapcsolatot házassággal is megerősítsék.

A magyar királyság fontos szerepet játszott az európai politikai események alakításában, ugyanis térségünk ezekben az években a latin-germán világ

²⁸ MAKK Ferenc, *Néhány megjegyzés a Kálmán-ági királyok külpolitikájához*. In: Acta Historica, Szeged, 1991. 4. (Továbbiakban: Makk, 1991.)

²⁹ KOMNENA Anna, *Alexias*. Budapest, 1943. I. Alexiosz 1106 októberében Thessalonikében értesült arról, hogy megszülettek fia Ióannész és Piroska (első) ikergyermekei.

³⁰ XIII. században élt egyházi író, kyzikosi metropolita, aki Niketas Choniates és Georgios Akropolites forrásait egybeszerkesztve 1282-ben kiadta „Szünopszisz chroniké” címen világtörténeti áttekintő munkáját. Politikai okokból később elvesztette egyházi tisztségét.

³¹ XLV. Theodoros Skutariotes. In: Moravcsik Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1988. 301–302. (Továbbiakban: Moravcsik, 1988.)

KÖZLEMÉNYEK

keleti és a bizánciak nyugati törekvéseinek ütközőpontjává vált.³² Úgy tűnt: László 1091-es horvátországi és szlavóniai foglalásával a Balkán került a magyar uralkodók hódító törekvéseinek középpontjába. Megerősítette ezt Kálmán Dalmácia északi városai ellen folytatott sikeres hadjárat sorozata (1105), amikor elfoglalta Zára, Trau, Sebenico és Spalato városait, valamint Arbe, Osero, Brazza és Veglia szigetcsoportját.³³ A hódítás minden bizonnyal Bizánccal szembeni agresszióknak minősült, ugyanis Dalmácia déli térfele Ragusa központtal a bizánci császár fennhatósága alá tartozott.³⁴ Az antiochiai és itáliai normannok várható nagyszabású támadása, valamint az esetlegesen létrejövő magyar-normann koalíció veszélye Alexioszt arra ösztönözte, hogy megegyezést keressen a magyar királlyal. A baszileusz stratégiáját alátámasztotta továbbá az a tény, hogy Bohemond normann fejedelem egy újabb keresztes hadjárat megindítására ösztönözte Nyugat-Európát és konkrét katonai együttműködés lehetőségét fontolgatta a normann dinasztikus kapcsolatokkal rendelkező magyar uralkodóval.³⁵

Az első keresztes hadjárat (1096–1099) tanulságait értékelve, egy újabb, látszólag nem Bizánc ellen indított támadás veszélye mind gazdaságilag, mind pedig politikailag is érzékenyen érintette a Birodalmat. Ezt kivédendő tárgyalt Alexiosz a magyar királlyal és egyezett meg a következőkben: a baszileusz elismeri a Dalmácia feletti magyar uralmat. Mindezekért cserébe egy esetleges normann támadás során Kálmán Bizánc mellett lép háborúba.

Ezt a szövetséget pecsételte meg a magyar hercegnő és a bizánci trónörökös 1105-ben megkötött házassága, melynek következményeként a magyar uralkodó elfoglalhatta Dalmácia déli területeit és az 1107-ben megindult normann invázió során győzelemre segítette a bizánciakat Apuliánál (1108).^{36, 37}

A magyar királylány házasságkötése után Bizáncban az „Eiréné” nevet vette fel, mint ahogyan a bizánci császárokkal házasságot kötött külföldi hercegnők is gyakran cserélték keresztnévüket Eirénére, mely békét, pontosabban fegyverszünetet jelent.³⁸

³² Moravcsik Gyula, *Bizánc és a magyarság*. Budapest, 2003. 71. (Továbbiakban: Moravcsik, 2003.)

³³ SZENTPÉTERY E., *Scriptores rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I*. Budapest, 1937–38. 406. [Repr. 1999. Szovák K. és Veszprémy L. kiegészítésével] (Továbbiakban: SRH.)

³⁴ Uo. Makk 1991. 3.

³⁵ Kálmán felesége Buzilla, szicíliai normann hercegnő volt (1075–1110).

³⁶ KAPITÁNYFŐ I., *Politikai kapcsolatok a 11–12. század fordulóján*. In: Kapitánffy, Hunagaro-Byzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban. Budapest, 2003. 78.

³⁷ Az adriai térség viszonyaira ld. GOMBOS A. F., *Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III*. Budapest, 1937–43. 872. valamint SRH I. 433.

³⁸ Piroška-Eirénén kívül ezt a nevet kapta házasságkötése után Bizáncban Sulzbachi Berta-Eiréné (I. Mánuel felesége), Montferrati Jolánta-Eiréné (II. Andronikosz felesége) és Brunswicki Adelheid-Eiréné (III. Andronikosz felesége). Ld. In: Shepard-Franklin, 2006. 21.

A császári menyasszonyt Bizáncba való érkezése után a császári ház örökbe fogadta. Ezzel valójában elvesztette korábbi rangját, esetleg társadalmi státuszát és nemzetiségét. Nevét pedig kizárólag hellén hangzásúra cserélték.³⁹

A minden bizonnyal nem véletlenszerű névváltozásban a középkori diplomácia történetével foglalkozók annak a gondolatnak a megjelenését látják, amely szerint a bizánciak a háborút abnormális, csupán két, periodikusan visszatérő békés korszak közötti állapotnak tartották.⁴⁰ Fontos kihangsúlyozni, hogy az „eiréné, eiréneue” fogalmak alapos politikai és teológiai támogatottságot élveztek.

Az a kor és épített környezet, ahonnan Piroska-Eiréné Bizáncba került, az Árpád-ház uralmának ideje és Közép-Európa térsége volt. Neveltetése, a követendő példa és „mintavétel” kizárólagossá tette fogalmait a királynéi intézményről. Az új nyelvi, vallási és politikai környezet előírta szabályok azonban nem tették semmissé azokat a Kálmán király és hitvese udvarában működő elveket, melyek alapján a királynéi intézmény működését ő maga is irányíthatta.

A középkori reginátus érvényesülési területei, melyek természetesen magukon viselték a regionális és az adott terület domináns vallási kötődésének (latin, görög kereszténység) jegyeit, a következők voltak:

1. A koronázás
2. A királyné, mint (föld) birtokos: jövedelmei és népei
3. A királyné közvetlen környezete (udvartartása)
4. A királyné hatalma és a királyi hatalom⁴¹

1. Az a magyar kifejezés, miszerint „a völegény feleségül vesz [...], a menyasszonyt azonban férjhez adják” témánk szempontjából is arra az egyszerű tényre utal, hogy a dinasztikus házasságban a (leendő) királyné az aktus egyetlen passzív szereplője.⁴²

Az uralkodó hitvesének legalitása és tevékenységének megkezdése a koronázás tényének érvényességével kezdődik. Az eucharisztikus liturgia, melynek része a császárkultusz, illetve a koronázás szertartása is, véglegesformájukat már az i. sz. 8. században elnyerték. Erre vonatkozó szertartáskönyvüket áttekintve képet kapunk a bizánci szertartások bonyolult szimbólum rendszerénél és azok lenyűgöző, drámai hatásáról.

A császárt a Hagia Szophiában megkoronázó konstantinápolyi pátriárka valójában csak „helyettesíti” az aktust valójában végrehajtó „Pantokratort”, vagyis Krisztust. Erre hivatkozva a bizánci uralkodó élete hátralévő szakaszában csak Krisztusnak tartozik felelősséggel. A szertartás természetesen kiemeli

---

³⁹ A császári ház leggyakoribb hellén hangzású női nevei: Eiréné, Theodóra, Theophano, Eudokia. Ld. Brehier 2003. 40.

⁴⁰ Uo. 21–22.

⁴¹ Zsoldos 2005. 7–16.

⁴² Zsoldos 2005. 15.

KÖZLEMÉNYEK

a konstantinápolyi pátriárka személyének döntő fontosságát, hiszen csak annak a császárnak ismerték el uralkodói legalitását, akit a konstantinápolyi pátriárka koronázott meg.

A koronázási szertartás, melynek keretében a megkoronázott személy is végez liturgikus teendőket (papok módjára áldozik, vezeti az oltárkörűli körmenetet és beléphet a szentélybe is) megvilágítja a császárság intézményének vallásos jellegét. Az uralkodó ezáltal kivételezett szereplője saját koronázási liturgiájának, melynek szöveg-betétei belekerülnek a szent liturgiába is.⁴³

A mindenkori császárnét, így Eirénét is a palota egyik különtermében koronázták meg. A szertartást a legfőbb közjogi (vallási) méltóságok jelenlétében a pátriárka végezte. A ceremóniához tartozott, hogy a koronázást követően az uralkodói hitvest kivezették a palota egyik külső teraszára és bemutatták a népnek, miközben a démoszok hangos, ritmikus éljenzése hangzott.⁴⁴

A császár felesége (nőnemű alakban) ugyanazt a címet viselte, mint házastársa. A 6. sz. óta a diadém viselésének kiváltságában is részesülő császári hitves a koronázás után az augusta/szebaszté, basziliz-baszilissza címet viselte, melyet később felváltott az autokratórisza megtisztelő titulusa. Képmása szerepelt az értékszámítási alapul szolgáló pénzérméken (pensa auris). A hivatalos tiszteletadást fokozta, hogy ezeken az ábrázolásokon a Pantokrator keze tartja feje fölött a koronát. Gyakran ábrázolták a császárnét hatalomgyakorlás közben férje és gyermekei társaságában.⁴⁵

A koronázási joghoz kapcsolódott az a kiváltság, hogy a császárnéi kancellária vezetőjének méltósága a ceremóniát végző pátriárkát illette meg.⁴⁶

2–4. A császárnéi birtok fogalma és nagysága Eiréné uralkodása idejére koncentrálva az általa alapított Pantokrator monostor alapítóleveléből derül ki. Eredeti példánya 1136-ban kelt (tehát Eiréné halála után két évvel), melyben férje, II. Ióánnész Komnénosz felsorolja azokat a javakat, amelyek felesége és az ő adományai révén kerültek az épületegyüttesbe.⁴⁷

„Miután, mint mondtuk, megkoronáztatván a császári őrhelyre emelkedett, minden más dolgot mellőzván és minden gondolatot, még ha oly szükségesnek látszott is, félretévén, alapjaitól kezdve létrehozta a Mindenható Krisztusnak, Istenünknek és Megváltónknak szentelt császári monostort, felépítve az abban látható csodálatos templomokat, szeretetházakat és aggok menhelyeit, amelyek szépség, elhelyezés és felszerelés tekintetében az összes korábban léte-

⁴³ L. A Nagy Ektánia mind a 12 darabját. In: *A görög szertartású katolikus egyház szent és isteni liturgiája*. Nyíregyháza, 1920. 215–272. Továbbá: A császárkultuszról. In: Nagymihályi Géza: *Árpád-házi Pirooska. Az idegen szent*. Budapest, 2007. 39–41.

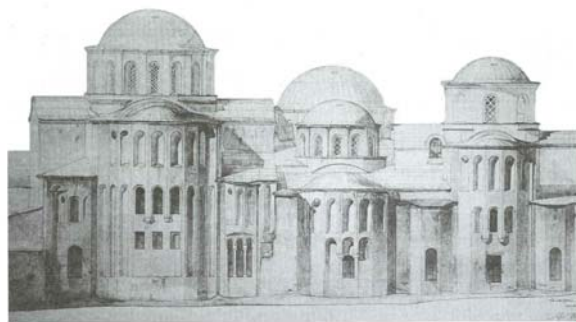
⁴⁴ A császári család és helye az államban. 35. In: Brehier, L., *A bizánci birodalom intézményei*. Budapest, 2003.

⁴⁵ Szertartások könyve. II. Nyíregyháza, 1974. 11–16.

⁴⁶ Vö. az Árpád-ház királynéit beiktató veszprémi püspök hatáskörével. In: Zsoldos 2005. 23.

⁴⁷ Moravcsik 2003. 73.

sített régieket és újakat felülmúlják. Mindezekben nagymértékben részt vett és ezeknek az épületeknek a terveit és méreteit nagyon harmonikusan, hozzáértően és ügyesen kidolgozta a derék Nikéforosz, ez az új Beszeleél, aki az ő szolgálói közül a legbizalmasabbja volt és aki nagy buzgóságot fejtett ki ezek kivitelezésében és ékesítésében [...] Egyszer kellő alkalommal kézen fogva a császárt (ti. Eiréné), hitvestársát, belépett a mindenható Krisztusnak tőle emelt csodaszép templomába és legott földre vetette magát s fejt a szent padlóra hajtván, könnyezve kiáltott fel s így könyörgött: 'Fogadd uram az Istentől számodra készített templomot'. Könnyet könny után hullatott azt hangoztatva, hogy mindaddig nem kel fel, míg a hön óhajtott dolog teljesítésével nem éri. Amikor aztán a szent padlót könnyeivel áztatva meghallotta, hogy a császár kinyilatkoztatja azt, ami szíve kívánsága volt – ez pedig abban állt, hogy szent kincsekkel pompásan ellegyen látva, ingó és ingatlan javak legyenek neki szentelve, hogy évenkénti bevételek és ajándékok biztosíttassanak számára s mindezekon kívül ez a tisztes monostor az összes többiek felett álljon, hogy Pantokrator-monostornak nevezessék és szóval és tettel a legfőbb tiszteletben részesüljön – mindezekre vonatkozólag hallván az ígéretet a császár ajkáról, kimondhatatlan örömmel és gyönyörűséggel eltelve kelt fel.'⁴⁸

A három templom a szentélyek felől. (rajz, 1900 körül)

Az alapítólevél eredeti példánya 1934-ben a peloponnészoszi Mega Szpélaion-monostor leégése kapcsán megsemmisült.⁴⁹ 18. századi másolatai azonban három példányban is megmaradtak: a chalkii teológiai iskola 1749-ben készült darabjaként; egy, a Zakynthos szigetén magántulajdonban fellelhető hiteles másolatként; valamint a Codex Parisinus lapjain, melyben sokáig Ióannész Palaiologus császár typikonját látták.⁵⁰ A töredékes, de hiteles császári Eiréné életrajzból kiderül, hogy az elhunyt augusztus maga is különböző birto-

⁴⁸ Ismeretlen író: *Boldog Eiréné császárné élete* (Kapitánffy I. fordítása) In: *A bizánci irodalom*, 1974. 747–749.

⁴⁹ Moravcsik 2003. 73.

⁵⁰ Moravcsik 1923. 17–18.

KÖZLEMÉNYEK

kokat adományozott a monostornak, melyeket részletesen fel is sorol. Ióánnész császár csak kiegészítette felesége művét, melynek építési telkét is Eiréné szerzte.⁵¹

Az alapítólevélben közölt adatok szerint a császár ingatlanokat adományozott feleségének, melyek értéke, valamint haszna kizárólagos jövedelmet biztosított Eirénének. A Birodalom különböző területén fekvő huszonöt falut, számtalan (különféle) földbirtokot, házakat, szántófölde(k)et, szőlőskerteket, malmokat, víz-, kikötői-, halászati- és révhasználati jogot, tizedeket és adókat. A Pantokrator monostor működésének biztosításához hat kisebb monostort rendelt alá a hozzájuk tartozó minden joggal együtt.

Továbbá megemlíti, hogy a javadalmak között szerepel a különösen nagy értékű thessalonikei és berroiai földbirtok, melynek hasznát felségének ajánlja fel. A Maritza-folyó partján működő révállomás, valamint a patraii metropolisba befolyó adóit császári adományként ajánlotta hitvesének.⁵² Az alapítólevél szövegének szétszórt adataiból, valamint az épületegyüttest felavató szent liturgia egyik költeményéből⁵³ kibontakozik előttünk a monostor szervezeti felépítettsége, funkciói, intézményeinek szerepe Bizánc életében, valamint kisugárzása a Birodalom határain túlra. Valószínűleg a Pantokrator épületegyüttes tömbjének falai közé beillesztették az I. (Szent) István által alapított templom maradványait is. (II. Lothar császár követe, Anselmus, Havelberg püspöke számol be erről, amikor 1136 húsvétját a császárvárosban töltötte).⁵⁴

Bizánc története elképzelhetetlen a Római Birodalom kozmopolita jellegét megszüntető, ugyanakkor a társadalom két alappilléreinek (oikos és polis) folyamatosságát biztosító új intézmény, a (keleti) keresztény egyház nélkül, melynek legfontosabb támasza a patriarchátus volt. Az ázsiai és európai elemeket egyesítő és hatásában is integráló erőt képviselő intézmény közösségteremtő ereje a birodalmi kereteken túl is vonzerőt gyakorolt. Ezt ismerte fel a diplomácia, mely a Bizánci Nemzetközösség határainak változása nyomán megjelenő földrajzi, politikai és gazdasági kényszerhelyzetek szülte válságot az egyház és a császár egyetemes fennhatóságának ideológiája alatt oldotta meg.

Bizánc fénykora, a „subergia Graecorum” kifejezéssel jelölt 12. század vallási, kulturális és politikai tekintélyének volt tanúja Árpádházi (Szent) Piroška, aki császárnéként személyének kisugárzásával és életművével tette vonzóvá azt a keresztény életeszmenyt, melyet az oszmán hódítás 1453-ban a térség életében megsemmisített.

⁵¹ Codex Parisinus 389. Közli Moravcsik 1923. 60. 45. bekezdés

⁵² A patraii metropolis jövedelmét III. Ince pápa is megemlíti egy 1210-ben íródott levelében. Vö. Moravcsik 1923. 32.

⁵³ Carmen in diem festum encaeniorum templi Pantocratoris. In: Synaxarium: 4. Augustus. Közli Moravcsik 1923. (Függelék III. 43.)

⁵⁴ DRAESEKE, J., *Bischof Anselm von Havelberg und seine Gesandtschaftsreisen nach Byzanz*. In: Zeitschrift für die Kirchengeschichte 1901. (XXI.) 160–185.

JUDIT CSUKÁS

**„EIRENE THE MOST GRACIOUS AUGUSTA” THE IMPORTANCE OF
REGINATUS IN THE HUNGARIAN-BYZANTINE RELATIONSHIP DURING
THE 11TH AND 12TH CENTURIES**

This study aims to examine the importance of the reginatus, embedded in the Hungarian-Byzantine political, diplomatic, cultural and religious (canonical) milieu of the 11th and 12th centuries through the biography of Piroschka (1088–1134), descendant of the House of Arpad, the daughter of Laszlo I (Saint) King of Hungary. She has won fame in her new country as the symbolic „Eirene” („peace, truce”) as her marriage with the crown-prince Ionnes Komnenos II (1105) was an agreement of a military-political alliance according to which Emperor Alexios I recognized the Hungarian authority over the Byzantine Dalmatian territories and in return King Kalman protected the East-Roman Empire against the norman invasion that threatened the Byzantium (1107–1108).

The introduction of the reginatus of Eirene is also inevitable from the progression of the Christian Church becoming a major factor in world policy and in the thousand year long history of the East-Roman Empire during the reign of the Komnenos dynasty. Her major contribution was the Pantocrator building complex, which was the first unit of the system of her institution. The effects of civilization spreading from Byzantium were not only determinant in the Balkan Peninsula, the center of the orthodox Oriental Christian countries (several of which are members of the European Union), but also for the people living at the middle reaches of the Danube, and also greatly influenced the culture of medieval Hungarians.

The East-Roman Empire defined itself as oikomene (inhabited land, universe) and used expressions like basileia (empire), politeuma (community, government) to secure its rule over nations. Contrary to its conquering policy the Byzantine universalism propagated peace supported by legal, diplomatic and theological doctrines. The establishment of the Byzantine Commonwealth of Nations served the purposes of Christianity; and in order to achieve them the institution of matrimonial diplomacy has also been involved. One of its constituting elements was the life-work of the princess of the House of Arpad.

DOCTRINA ÉS PIETAS TÓTFALUSI KIS MIKLÓS KIADÓI TEVÉKENYSÉGÉBEN

Ez évben van Tótfalusi Kis Miklós, Erdély s Németalföld (ma: Hollandia) világhíres nyomdásza s betűmetszője halálának 305. évfordulója. A kis erdélyi faluból indult emberhez hatalmas eredmények köthetők: kálvinista létére a római pápától az angol királyon át a kaukázusi örmény fejedelemig számtalan méltóságtól kapott megrendelést, betűmetsző tehetsége (a hébertől az örményig, a kvadráttól a kurzívig mindent s gyorsan és szépen készített) miatt maradhatott volna külhonban élete végéig. Ám hazahozta a szíve, a felvállalt magyar Biblia ügye, és itthon hiába adta ingyen a Bibliákat, és jóval árán alul az olvasókönyveket, s hiába nyomtatott katolikusnak és unitáriusnak egyaránt, nem kapta meg az őt megillető értékelést. Nyilvánosan meghurcolták, összetört, agyvérzést kapott, mozdulatlanságra kárhozott, s négyévi szenvedés után meghalt. Felesége, Székely Mária gondozta a hagyatékát, amíg az erdélyi egyház nem konfiskálta azt. Molnár József Károly, egykori misztótfalusi lelkipásztor hagyományőrző és -teremtő munkája – az emléktábla-avatás (1950), a gyűjtemény kialakítása (1966), és mindezen történeteknek egy monográfiába rendezése (2002) – a kulturális emlékezet szimbolikus tettei, szép példái.¹ Legutóbb a nyomdász halálának 300. évfordulóján, az *Anyanyelv és Kultúra* társaság által életre hívott 2002 áprilisi kolozsvári konferencia tisztelgett az emléke előtt. Ezek a tettek mind azt jelezték, hogy immáron 2002-re megtörtént a hányatott életút régóta várt rehabilitációja.

Ebben a tanulmányban azt a kérdést szeretnénk tisztázni, milyen teológiai vagy kegyességi okai lehettek Tótfalusi Kis Miklós tragikus sorsának, hazai meghurcoltatásának. A neves erdélyi nyomdász tragédiájához olyan lelkészek asszisztáltak, akik a kor kötelező hithű teológiai rendjében, a református ortodoxiának nevezett szellemi felfogásban irányították lelki közösségüket, de ettől az iránytól az áldozat kegyessége sem tért el – hangzik az utókor ítélete. Az ortodoxia ebben az esetben a felekezeti küzdelmekkel szembeni egységes dogmatikai és liturgiai álláspontot jelentett, de érthetően

---

¹ MOLNÁR József Károly: *Misztótfalusi Kis Miklós bölcsőhelyének üzenete...* Bp., 2002.

nem integrálhatott mindenféle kegyességi irányzatot. Itt azonban nem a 17. század közepének puritán, majd cocejánus vitákkal tarkított teológiai vitáinak léghőjét érzékelhetjük, hanem a személyeskedésig menő kijelentéseket Tótfalusi *Mentsége* (1698) és revocatiója kapcsán. A társadalmi helyzet konfliktuózus voltából fakadó, a lelkészek és a nyomdász közti személyes ellenszenv fontos faktor volt Tótfalusi Kis Miklós hányattatásaiban: mintapéldája annak, hogy egy Németalföld polgárosult szellemi közegéből érkező polgár integrálódási kísérlete az erdélyi nemesi rendi kötöttségek uralta közeghez miként vezetett tévútra. Az nehezen akceptálható ugyanakkor, hogy mi adhatott okot az ellentétek késhegyig menő kiéleződésére, ha alapvetően mindannyian, Tótfalusi Kis Miklós, Szatmárnémeti Sámuel, Szatmári Pap János és Csepregi Turkovics Mihály ortodoxnak nyilvánítottak, tehát azonos módon jellemezhető a lelkiségük. Bod Péter egy emberöltővel későbbi értékelése jelzi az életmű vitatott megítélését, így idézzük: „*Minden jónak irigye vagyok. Ubi lumen et umbra (Ahol fény, ott árnyék is van), a jó cselekedet után sántikál az irigység; találkoztanak abban az időben is, akik munkáját, fáradtságát ócsárlának, magát semmire becsülének, a Bibliát, melyet igen szépen nyomtatott volt, elidegeníteni akarták. (...) Sok méltatlan szenvedései miatt, maga is Belgyiomban a szabadsághoz szokván, azoknak hordozásokra alkalmatlan lévén, s kicsiny bosszúságot is nehezen szenvedhetvén, megütötte a guta, és (...) e világról elköltöztette.*”²

A *Magyar Athenas* 1767-es megjelenése óta újra meg újra felélénkülő viták kereszttüzeiben úgy tűnik, hogy az eszmetörténeti megítélés kérdésköre még nem tisztázott.³ Ezúttal két kérdésre keresünk választ. Egyrészt milyen eszmetörténeti irányultsága, olvasata lehetséges a kolozsvári Tótfalusi-kiadványoknak?⁴ Lehetett-e oka a lelkészi kör és a nyomdász szembenállásának egy esetleges szakmai, teológiai félreértés? Másrészt milyen sztereotípiák határozták meg, befolyásolták a 17. századi erdélyi lelkészeket és a tudós nyomdászt ítélet-alkotásukkor? Milyen volt a viszonya az ortodox öndefiníciónak a kora újkori Erdélyben a személyes kegyességhez? A teológiai

² BOD Péter: *Magyar Athenas*. Nagyszében, 1766. = Kiad. TORDA István. Bp., 1982 (Magyar Hírmondó) 440–443.

³ Bod Péter empatikus történeti ítélete mellett jelentős Jankovics József retorikai olvasata a *Mentség* tudatos szerkesztői elveiről (JANKOVICS József: *Devotio és desperatio, avagy az ismétlődés szerepe Tótfalusi Mentsége szerkezetének kialakulásában*. = Uő: *Ex Occidente...* Bp., Balassi, 1999. 193–202.), illetve ugyanerről Tóth Zsombor metahisztóriai elemzése a recepciótörténet megkonstruált létét vonja górcső alá, és a puritán vállalkozó elbukásaként tekint a nyomdász sorsára (TÓTH Zsombor: *MissedTótfalusi... A „Mentség” historiográfiai vizsgálatának tanulságai*. = Uő: *A történelmem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*. Kolozsvár, Komp-press, 2006. 200–242.).

⁴ A könyvek beazonosításához ld. Soltész Erzsébet bibliográfiáját, in: HAIMAN György: *Nicholas Kis, a Hungarian Punch-cutter and Printer, 1650–1702*. Bibliography compiled by Elizabeth SOLTÉSZ. San Francisco, Bp., 1983. 385–403.

KÖZLEMÉNYEK

ortodoxiának ezek szerint különböző emberi megnyilatkozásai lehettek? Vagy másként fogalmazva, az emberi gőg, tekintélytisztelet és megbecsülés érzelmi-indulati értékei erősebbek a lelki azonosságtudatnál és krisztusi alázatnál?

A hosszú peregrináció után hazatérő, de a betűmetszés művészetéről itthon szükségből lemondani kényszerülő Tótfalusinak egy cél lebegett a szeme előtt, melyet hivatási programjaként fogalmazott meg: „*azon igyekeztvén, hogy megismerje minden ebben a nemzetben említett jószándékomat, hogy t. i. én ebben a hazában e könyveket elbővítsem és olcsóítsam*”.⁵ A nagy külföldi nyomdászlelődek mintáját követte, explicit formában kifejezésre is juttatta ezt az igényét a *Mentségben*, de így látta őt az utókor emlékezete is, Bod Pétertől máig. A könyvnyomtatás különböző munkálatait a betűmetszéstől a korrektúrázásig egymaga felügyelte és többnyire végezte is, saját erőből és pénzből. A sokoldalú munkakörhöz a középutas magatartást, a hasznosság elvét választotta: „*hogy édes nemzetemnek ily nagy periclitatiójában az én hivatalom szerint valamit használhassak*” írta Teleki Mihálynak egyik levelében.⁶ Ez nemcsak a felekezeti türelem intézményének szem előtt tartását jelenti, mely Erdélyben a kor Európájához képest szokatlanul szabályozott keretek közt zajlott,⁷ hanem ennél jóval többet: a tudományos pártatlanságot, sőt az individuális függetlenséget is.

Jóllehet a nyomdakészlet egyházkerületi tulajdon volt, és ezáltal bizonyos megélhetési forrást is jelenthetett a nyomda, de Tótfalusi nem volt kizárólag a felekezetének a lekötelezettje. A korabeli viszonyoknak nem volt jellemzője a felekezeti türelem olyan szintű megélése, amelyet ő követett. Tótfalusi még üldöztetése idején is nyomtatott unitáriusoknak (Radics Bálint *Disciplina ecclesiastica*-ja, 1694; Solymosi Koncz Boldizsár és Járai János imái, 1695) és katolikusoknak, magyaroknak és szászoknak (Franck *Breviculus originem nationum saxonicae*-ja, 1697) egyaránt. A tudományos pártatlanságra jó példa, hogy a katolikus felekezetnek milyen széles spektrumban adta közre kiadványait, iskoladrámától (*Amor sine amore, Deus eucharisticus, Thalassus syncharisticus*) kegyességi iraton át (Szent Borromeusról szóló kiadvány, 1699) a prédikációig (Baranyi Páltól *Szent Irás summája, Viaticum spirituale*, 1695; vagy a Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonított *Tsengetyű, Trombita*, 1701), sőt még a kolozsvári katolikus akadémia Kollonich Lipótnak ajánlott könyvének is

⁵ M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedetinek *Mentsége*. In: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Kiad. JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1974. Előljáró beszéd: 170. (tovább: *Mentség*)

⁶ UO. 300. (Levelek és irományok, 9.; Kolozsvár, 1683. december 6.)

⁷ BARCZA József: *Sáfárság, közösség, türelmesség. A XVII. századi magyar református teológia szociáletikai felelősségvállalása. = Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*. Szerk. Gáborjáni SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZKI Lajos. Debrecen, 2000. 123.

teret engedett (*Primitiae Academicae*, 1698). Másrészt a 'reformáta religio' számára nagy tekintélynek örvendő genfi kátét újra kiadta (1695), és nem átalította korrigálni a II. Helvét Hitvallást, amiért a tekintélytisztelő 'fontolva haladók' elmarasztaló ítéletében részesült. (Szemben Pápai Páriz megbecsülő nyilatkozataival.) Tótfalusinak a személyes függetlenségre törekvése tetten érhető a *Mentség* számos helyén, a gazdasági önállóság megteremtésén át a nyomdász feladatának értékelésekor, és végül a korrektori személyes döntések felvállalásánál.

A hivatási program vizsgálatánál ki kell zárunk a kolozsvári munkák közül a hivatali kötelességként megjelentetett kiadványokat. Így például az állam- és egyházjogi művek jelentik ezt az anyagot (Werböczy *Tripartitum*-a és Telegdi *Index*-e, a Geleji Katona István-féle *Canones ecclesiastici*, 1698; *Compilatae constitutiones*, 1695; *Approbatae constitutiones*, 1696; Lipót és Rabutin regulája), de hasonlóan közcélt szolgáltak a református és katolikus disputációk, a házassági és halotti kötetek. A nyomdász különböző helyeken, kiegészítésként napvilágot látott költeményei (pl. a nevezetes *Siralmas panasz*, 1697) is kimaradtak,⁸ a vegyes kiadványok (*Szakatsmesterségnek könyvetskéje*), és a legnagyobb keresletnek örvendő, de a személyes kegyesség szempontjából kevésbé releváns Neubart-féle kalendáriumok (1694–1702) szintén. Illetve csak komplementerként emeltük be a vizsgálatokba a felekezeti kiadványokat, kizárólag műfaji szempontból. Jelenleg eszmetörténeti szempontból szólunk a többi kiadványáról, melyekről eddig a szakirodalom a következő kategóriákat alkotta meg: vallásos (teológiai és hitbuzgalmi), valamint a közművelődést szolgáló (oktatási és művelődési) kiadványok. Előfeltevésünk szerint nem egyértelmű Tótfalusi Kis Miklós ortodox hovatartozása, vagy legalábbis az eddigi ortodox fogalom árnyalására van szükség.

Tótfalusi kátékiadásáról már esett szó, időszerűnek látszik a kornak a katechizálásra, tanításra vonatkozó kijelentéseivel ezt párhuzamba hozni. Az oktatás felelősségéről, feladatairól és formáiról nyilatkozott Szatmárnémeti Mihály kolozsvári prédikátor *Dominica catechetica* (Kolozsvár, 1677) című művének ajánlásában.⁹ Megkülönböztette a liturgiához kötött és a szabadabb formákat, előbbinek a részei a prédikáció és a kateoktatás, utóbbinak a magánkegyesség és a ház(nép)i istentisztelet. Tótfalusi ellenfelének (Szatmárnémeti Sámuel) a testvére volt a fenti kötet szerzője; a felfogása nemcsak a lelkipásztor énképének jellegzetes megnyilvánulása, hanem egyben a kor vallásos közmegegyezését is kifejezésre juttatja. Egy másik kortárs prédikátor, idős Köleséri Sámuel megjegyzéseit érdemes itt citálni, melyeket az *Arany alma* (Debrecen, 1673) című kötetében a tanításról, mint a lelkipásztori munka

⁸ *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század.* 13. k. Sajtó a. r. VARGA Imre. Bp., Akad., 1988. 35–38. rész, 523–538. (tovább: *RMKT*)

⁹ *RMK* II. 1402.

KÖZLEMÉNYEK

alapjáról tett. Az „*egyházi Ministerium négy sarka: a térítés, a megtértek erősítése, a keseredettek vigasztalása és a kétségbeesettek útbaigazítása*”, melyek megfelelnek a feddés, tanítás, vigasztalás és intés funkcióinak, műfajilag pedig a prédikáció, katechézis, magánkegyesség és háznépi kegyesség liturgiai szerepeinek.¹⁰

Az idézet itt nem jelölt alaptextusa a 2Tim 3,16, ami a reformáció korában nevezetes homiletikai munkának, Andreas Hyperius művének, az első homiletikai szakkönyvnek is az alapigéje: a szerző a retorika és a homiletika szétválasztásánál alkalmazta a páli citátumot. Az egyháztörténeti szakirodalomban meggyökeresedett, és a 17. század második felének egyházi íróira gyakran alkalmazott dichotóm fogalmak (ortodox és puritán, ortodox és pietista, etc.) gyakran elfedik a valós hitgyakorlatot: az ortodoxnak és puritánnak tartott Szatmárnémeti Mihály és a coccejánusnak és puritánnak tartott idős Köleséri Sámuel vélekedése a tanításról azonos bibliai helyen alapul, azonos homiletikai nézőpontra világít rá. Szükségesnek látszik ezek után újraértelmezni mind a tanítói mentalitást, mind a magánkegyesség történeti megvalósulásait, közösségformáló szerepét. Tótfalusi kolozsvári kiadványaira is illik a fenti csoportosítás, kegyességi célszavak alapján a következő képet mutatják.

A hivatalos egyházi keretekhez igazodó művek alulmaradnak a házi istentiszteleti formák alkalmaira kiadott munkákhoz képest, relatív számuk és a megjelentetés gyakorisága szempontjából. Mégis túlzás volna egyetérteni azzal a kijelentéssel, amelynek Molnár József adott hangot nagylélegzetű Tótfalusi-monográfiájában: „*Kolozsvárott kiadott vallási jellegű könyveinek nagyobb részét magyar és latin nyelvű teológiai munkák teszik ki, melyek inkább csak protestáns teológusok és egyháztörténészek számára mondanak valamit. A bibliamagyarzatok, prédikációk, vallásos elmélkedések, tanítások ma már főleg nyelvi és vallás-történeti érdekességek, de hűen tükrözik a kor vallásos érzését. Misztótfalusi korának íróit azonban már nem fűtötte a reformáció kezdetének hitvitázó buzgalma. A prédikáció, mely egykor a legszabadabb, legátfogóbb és nyelvi szempontból a legizgalmasabb műfaj volt, ekkorra már a hittételek ismételtetésében merült ki, s elveszítette Bornemisza, Geleji Katona, Melius Juhász és a Vizsolyi Biblia ízes magyar nyelvének varázsát és meggyőző erejét*”.¹¹

Molnár Józsefnek a teológiai munkákra tett megjegyzései általánosnak tűnnek, és minthogy a korabeli egyházi irodalom egészére nem vonatkoztathatók, árnyalásra szorulnak. A vallásos könyvek kifejezés túlon túl általános a Tótfalusi által kiadott könyvek szellemi spektrumához és megcélzott praxisához képest. Másrészt például az explicit teológiai szaktudományos munkák kis

¹⁰ KÖLESÉRI Sámuel: *Arany alma*. Debrecen, 1673. (RMK I. 1144.) 19.

¹¹ MOLNÁR József: *Misztótfalusi Kis Miklós*. Bp., Berlin, 2000. 289.

számban képviseltetik magukat, hasonlóan a hitvitázó irodalomhoz, ami ebben az időben Debrecenben éppen másodvirágzását élte. Molnár József teológiai felfogása a 19. századi liberális teológiai közfelfogásra, és múltreceptióra megy vissza, amennyiben csak a 16. századot látja, azt is a hitvita műfajával írja le, s a 17. századi lelki életről nincs mondanivalója. Az természetes, hogy a teológiai tudományok közül a dogmatika tárgyköréből is kerültek ki könyvek a kolozsvári nyomda Tótfalusi alatti korszakában. Ide tartozik Szenci Molnár Albert *Discursus de summo bono*-ja, a német Melchioris háromszor is kiadott *Fundamenta theologiae didascalicae*-ja (1700, 1701), és a holland Rijsennius *Summa Controversiarum Theologicarum*-ja (1701). A hittételekhez ragaszkodó bibliamagyarázatot számon kérni a századvég irodalmán azért szűkkeblűség, mert a premodern kor teológiai szaknyelve a dogmatikai diskurzuson alapult (az igaz vallás, az igaz kereszténység és a *praxis pietatis* megítélésén mérték le sokszor a felekezet gyakorlati hatását), amit csak a felvilágosodás oldott majd fel.

A fenti nagy ívű monográfia szerzőjének ellenpont-keresését egy esetben lehet megérteni, ha a nyomdász ellenfelének, Szatmárnémeti Sámuelnek a latin teológiai munkáit forgatta, melyek meglehetősen száraz, ám a nyugati teológiai gondolkodás korszerű ismeretét mozgósító értekezések és nem prédikációk (*Metaphysica contracta, Moses explicatus*).¹² A kolozsvári teológiai tanárnak a karteziánus filozófia és a református teológia vitatott kérdéseiről írott munkái kétségtelenül kisebb számú 21. századi olvasót szólítanak meg, mint Melius munkái. (Nem mintha az utóbbinak a közönsége mérhetetlenül kiterjedt lenne. Bár valószínű, hogy a Szatmárnémeti Sámuel könyvei saját korukban is a 21. századihoz hasonló népszerűségnek örvendtek. Azokat is jó, ha a szakma olvasta.) De úgy néz ki, Molnár József sem tette ezt meg, és könyvének erős nyomdatörténeti szempontja mellett inkább hagyatkozott a hagyományos pozitívista egyháztörténet kínálta fogódzókra. Az erdélyi nyomdász életművének kontextualizálásához azonban alapvető fontosságú kérdés ismerni a kor teológiai (főként aszketikus) irodalmát, s nem csupán a száz évvel korábbi prédikátor elődökre célozgatni.

A századvégi prédikációirodalomból Tótfalusinak nem kellett nagyon szelektálnia. A könyveket már nemcsak a Geleji-kánonok szabályozta egyházi, hanem 1690 után a világi cenzúra is átvizsgálta. A „csendes ellenreformáció korában” megritkuló prédikációkiadások közül Tótfalusi megjelentette ellenfelének, Szatmári Pap Jánosnak (*Újlesztendei ajándék*, 1699) munkáját, és pártfogójának, Debreceni Ember Pálnak két művét (*Szent Siklus*, 1700; *Garizim és Ébál*, 1702). Szatmári Pap János, rosszakaratú pap lehetett, akiről a *Mentség* és a szakirodalom is értekezett már. Itt egy kiegészítés akad csupán: neki nem ez az egyetlen munkája, jóllehet többhelyütt így jelzi a szakma ítélete. A vétek a betűben esett, tudniillik a coccejánus, karteziánus tanárnak megjelent Tótfalusi

---

¹² RMK II. 1798., 1829., 1830., 1831.

KÖZLEMÉNYEK

halála után egy Amesius és Komáromi Szvertán nyomdokain haladó euchetika prédikációja, *Kegyességek ajkainak áldozó tulkai* (Kolozsvár, 1707) címen, ahol a cím 'Szakmári' néven jelezte a szerzőt, talán ennek tulajdonítható, hogy azt Bartók István monográfiája sem vette figyelembe.¹³

A neves nyomdással szimpatizáló Debreceni Ember Pált egyháztörténeti munkájáról ismerik általában, érdemes hát elidőzni eszmei irányultságánál. A *Szent Siklus* (Kolozsvár, 1700) című műve ajánlása szerint a lelki vigasztalásra mint „közönséges haszon”-ra kimunkált tanításokról beszél, a kegyesség szerint való tudomány alapján.¹⁴ Eszmevilágának sajátos színezetét az adja, hogy polemizálás nélkül építi egymásba a különböző műveltségi rétegekből származó elemeket: egyéni teológiai vagy természettudományos gondolatrendszer kialakítása nélkül, egyedüli tekintélynek csak a szentírást ismerve el. Prédikációiból szigorú biblicizmusa mellett pietista irányultsága, a „személyesen megtapasztalt hit reménysége” süt át.¹⁵ Ez a sokszínűség és a szélsőségektől tartózkodó higgadtság, átítatva a bensőséges prédikátori hanggal, a 17–18. században egészen eltérő besorolású lelkészeknél is megtalálható.

Ember Pálnak *Garizim és Ébál* (Kolozsvár, 1702) címen a predesztináció kérdésével foglalkozó prédikációját is Tótfalusi nyomdája adta ki, a mű coccejánus exegézisére és történeti analógiáira már Bán Imre is felfigyelt.¹⁶ Másrészt kiemelendő, hogy a két hatalom felekezeti párhuzamait éppen 20 évvel Ember Pál műve előtt fejtette ki Csúzi Cseh Jakab *Edom ostora* (Debrecen, 1682) című művében.¹⁷ A római (katolikus) birodalmat a kárörvendő, de vesztébe rohanó Edom típusaként jelenítette meg mindkét szerző, a régi (biblikus, patrisztikus, reformátori, majd coccejánus) analógiás párhuzamot felelevenítve ezzel. A fegyveres küzdelmet 1702-ben jövendő *Garizim és Ébál* retorikai és képi rendszere leírható azokkal a formai jegyekkel, amelyeket Molnár József monográfiája kiemelten csupán egyes 16–17. századi kiadványoknak tulajdonított. Azonban itt már a Rákóczi-kor eszmélkedéséről van szó, a felekezeti életben maradás esélylatolgatásáról: Ember Pál műve teológiai rendszerbe foglalva sugallta a katonapolitikai lépés szükségességét. A Tótfalusi-nyomtatványok közül ez a mű építi a 17. század második felének politizáló és

¹³ RMK I. 1727.; BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Bp., 1998 (Irodalomtudomány és Kritika) 168–183.

¹⁴ RMK I. 1556.

¹⁵ GYŐRI L. János: *Az exemplumok szerepe a 17. századi ref. prédikációinkban*. StudLitt 32 (1994), 167.; CSORBA Dávid: „A' sovány lelket meg-szépíteni”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*. Debrecen, Hernád k., 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5.) 191–243.

¹⁶ RMK I. 1650.; BÁN Imre: *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség*. = UŐ: *Költők, eszmék, korszakok*. Szerk. BITSKEY István. Debrecen, Kossuth, 1997 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarum, 11.) 231–233.

¹⁷ RMK I. 1274.

építő protestáns irodalmára egyaránt (Medgyesi Pál, idős Köleséri Sámuel, Tolnai Szabó Mihály, etc.), és nem elszigetelt szellemi terméke korának.

A hivatalos liturgiához kötött irodalmat képviseli az 1700-ban kiadott énekeskönyv is, melyben a zsoltárok, himnuszok, dicsérek mellett megtalálták helyüket a könyörgések és az ágenda is. Az *Oppenheimeri Biblia* komplex igényeket kielégítő kiadásához lehet hasonlítani ezt az énekeskönyvi formát, mely együtt tartalmazza a közösségi vallásgyakorlat alapvető irodalmát. A kátét ezentúl külön is megjelentette, a zsoltárokat pedig háromszor adta közre. A kegyességi gyakorlathoz tartozó irodalom iránti megnövekedett igény előhívott más kiadásokat is, melyek a hivatalos formák melletti háznépi és magánkegyesség alkalmait kívánták szolgálni. A korszakban nagy népszerűségnek örvendő Balassa- és Rimay-féle *Istenes énekek* újbóli, 1701-es kiadása sorolható ide, az unitárius Solymosi–Járai-féle imák, és a háromszori kiadást megért Szatmárnémeti Mihály-féle *Mennyei tárház kulcsa*. Tótfalusi nyomdájában jelent meg Huszti Szabó István debreceni orvosdoktor Arndt-fordítása, a *Paraditsom Kertetske* (1698) is. A Tótfalusi-nyomda volumenében nem a puritán praxis műveit adta közre, hanem például Pápai Páriz munkáit, a neosztoikus eszmerendszert közvetítő Pax-okat.¹⁸ A szerteágazó tudományos munkásságú Pápai Páriz műveinek megcélzott praxisa a címlapon található „ajánlások” alapján: az „ügyefogyott keresztyéneknek hasznokra” lenni, azaz a háznépi kegyességnek szolgálni segédkönyvvel.

Az ún. vallásos jellegű könyvek csoportjában tehát egyaránt megtalálhatóak az ortodox, a coccejánus, a karteziánus és a pietista kegyességi irányultságú munkák, és a hivatalos és a házi istentiszteleti formákhoz megjelentetett ájtatossági művek. Számában a legjelentősebb az ének- és imakönyvek kiadása, egyetérthetünk tehát Juhász István azon kijelentésével, miszerint a zsoltárokból formált énekek és könyörgések döntő mértékben befolyásolták a magyar nép, s ezen belül is a 17–18. századi Erdély vallásos érzületét, meghatározták „a református gyülekezetek isten- és egyházismeretét, az emberi sorsról, a keresztyén hivatásról és az örök életről való gondolkozást”.¹⁹

A közművelődést szolgáló kiadványoknak szentelte eddig a szakirodalom a legnagyobb teret, ezért erről most csak röviden, súlyozva szólunk. Kétféle anyagról kell szót ejteni: a retorikai stúdiumokhoz tartozó és az úgy nevezett világi oktatást szolgáló könyvekről. Az első csoportba tartozó könyvek közül kiadásra került két ízben a református Molnár Gergely és egyszer a spanyol katolikus Alvarez grammatikája (1699), illetve Donatus műve Culmann

¹⁸ RMK I. 1474., 1488., 1526.

¹⁹ JUHÁSZ István: *Erdélyi református zsoltárprédikációk a XVII–XVIII. század fordulóján*. = Uő: *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*. Kolozsvár, 1996. (Határidő Theológiai Tanulmányok. Dolgozatok a Református Teológiai Tudományok köréből, 2.) 81.

KÖZLEMÉNYEK

szerkesztésében (1698). A héber alaptanulmányok köréből a nemzetközi elismertségnek örvendő groningeri professzornak, Jacob Altingnak a *Fundamenta*-ja mellett a neves magyar hebraistának, Kaposi Juhász Sámuelnek, az *Amszterdami Biblia* (1645) egyik korrektorának adta ki Tótfalusi a két munkáját (*Memoriale Hebraicum, Breviarium Biblicum*, 1698–99). Az a jelenség, hogy a külföldi professzor mellett az erdélyi hebraista tanár művei kerültek kiadásra, jó példa a hazai tudományosság megbecsülésére. Kaposi pedig a fent említett Ember Pálnak is jó barátja volt – feltehetőleg találkozott Amszterdamban is –, és a tudós baráti kör összetartását jelzi, hogy a *Szent Siklus* című Ember Pál-kötet egyik beköszöntő versének szerzője és az előszó tanúsága szerint a héber etimológiai értelmezések ihletője, jegyzeteivel elősegítője Kaposi Sámuel volt.

Az Ember Pál-féle fenti prédikációs kötetnek a széljegyzetein található könyvidézeteknél több ízben nem a klasszikus auctor kiadóját, hanem a nyomdászát tüntették fel. Köztük szerepel a kolozsvári nyomdász kiadványa is, a *Napnyugati India* címet viselő vegyes levélgyűjtemény az amerikai és indiai missziói utak sikereiről.²⁰ Debreceni Ember Pál vagy Tótfalusi Kis Miklós jelölte a nyomdászokat, nem tudni, mindenesetre a *Szent Siklus* jelzései sokatmondóak.²¹ Mindkét esetben hangsúlyozottan kapcsolódott Tótfalusi a nyomdász-tradíció nemzetközi élvonalához: a nagyigényű kiadói tevékenységet már a korabeli támogatók köre is a hagyománykeresés szempontjaként fogadta el, a fenti prédikátor vagy jelölte, vagy láttamozta a jelzéseket, mindenképpen a kiadóhoz való relációját szoroson megtartotta. Pápai Páriz pedig kifejezetten ezzel a hagyományteremtő szereppel biztatta peregrinációja előtt és után egyaránt a majdani nyomdászt.

²⁰ ORSZÁGH László: Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról. *Magyar Könyvszemle* 74 (1958), 22–41.

²¹ A könyvek beazonosításához és magyarországi használatához ld. *Allgemeines Gelehrten Lexicon*. 1–4. Bd. Hrsg. v. Christian G. JÖCHER. Leipzig, 1750–1751.; RGG³ 1. Bd.; *Az OSzK 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok*. Összeállította SOLTÉSZ Erzsébet, VELENCZEI Katalin, W. SALGÓ Ágnes. 3 k. Bp, 1990. – Ember Pál kötetének (RMK I. 1556.) margináliáin található rövidítéseket szögletes zárójelben kiegészítettem vagy feloldottam a mai leírással, a címleírást követő zárójeles szám az Ember Pál-kötetre utal. Ld. Vellejus PATERCULUS: *Hist[oria] Rom[ana]*. Venetian[ia], Aldi Manutii [et Torresani], [1515–29 k.]. (45); [Felix á PRATO]: *Biblia magna* [Rabbinica Biblia]. Venetiis, Daniel Bombergus, 1517.; coll. MAIMONIDES: *A 13 Ikkárim*. (279); SUETONIUS: *XII caesares* [Vita Caesaris]. [Antwerpen], edit. Plantiniana, [1574]. (103); *Torgensis Confessio*. [Wittenberg], Typis Cratonianis [Johannes von Krafft], [1574]. (383); HOMERUS: *Ilias* [Homerici centones]. [Genf], Henr[icus] Stephanus, [1578]. (455); P[etrus] SLOVACIUS: *Kalendarium Gregorianum*. Bártfa, David Gutgesell, [1596]. (168); *Diarium obsidionis Viennensis ann. 1683*. [Vienna a Turcis obsessa et a Christus 1683 eliberata]. Brüssel, Joh[annes] Petri à Vaelckeren, [1684]. (35); [Increase MATHER]: *Napnyugati [és Napkeleti] India*. Kolozsvár, Misztótfalusi Kis Miklós, 1694. (394); *N[ovum] Test[amentum] Graecum*. [Amsterdam], Steph[anus] Curcellaeus, [1699]. (53., 469).

A szótárak közül Comenius háromnyelvű munkáját, az *Orbis sensualium trilinguis*-t (1698), a logikai tankönyvek közül a karteziánus Johannes Clauberg művét adta ki Tótfalusi kétszer, és a magyarországi elterjedtsége folytán is előkelő helyen lévő Vossius *Rhetoricáját* (1696). Vossius műve nagy hangsúlyt helyezett annak kiemelésére, hogy a szónok végső célja a meggyőzés, felindítani valamely jó cselekvésre, és elkerülni a rosszat.²² Erre rimel Tótfalusinak az Apáti Madár Miklós *Vita triumphans civilis* című műve elé írt verse, amely szerint: az igaz tudományon alapuló józan ész az erényes cselekvésre ösztönöz.²³ Ha csak az utóbbi idézetre tekintünk, akkor az szólhat a megtisztelt fiatal karteziánus szerzőnek, aki az Aranyas Bibliákat hazaszállította. Ám a vers akár a fenti retorikai szemléletet is visszhangozhatja, különösen ha tudjuk, mennyire meghatározta a 16–17. század gondolkodásmódját a retorikai nézőpont; illetve a kolozsvári nyomdászt, hiszen segédei a helyesírási elveit Vossiushoz mérték.²⁴

A világi közoktatás megerősítését, fejlesztését puritán elődök már Apáczai óta szorgalmazták. Az alapiskolai képzést Szőnyi Nagy István *Magyar Oskolá*-ja (1695), Comenius *Praecepta morum*-ja és Menyői Tolvaj Ferenc *Arithmetica*-ja (1694, 1698) szolgálta, a történeti tudatosságáért Mikola-féle Kemény-genealógia (1701) és Sulpitius Severus már Martonfalvi György által 1681-ben kiadott *Historia sacra*-ja (1701), Erasmus *Colloquia*-ja és Maturin *Centuriája* és ezek kiadása jelentette. A korszak apologetikus és apokaliptikus történelemképe Károlyi *Két könyvének* szemléleti paramétereivel kiválóan jellemezhető: a történeti kereteket jelölő szövegek sem nyitottak más értelmezést, ld. Tótfalusi *Siralmas panaszát*. Bár a történelmi párhuzamokat bibliai érvekkel alátámasztó érveléseknek megfelelték a históriák is, ám a puritánok a hiábavalóságuk miatt kárhoztatták azokat, mert elvonják az embert az istenes dolgokról való elmélkedéstől. Ezek megjelentetését a kolozsvári nyomdász is csak szükségből végezte (Haller *Hármas Istoria*, 1695; *Comico-Tragoedia*, 1699; *Árgirus*), de ez ortodox ellenfeleinek újabb támadási pontot jelentett.

A laikus, a külföldi részképzést mellőző, gyakorlatilag 'domidoctus' lelkészi képesítéssel rendelkező nyomdász saját korának lelki oktatásra vonatkozó nézeteihez igazodva adta ki az általa építőnek tartott munkákat. Azonos tanulmányi alapok, a hithűség dogmatikai alapvetése mind azonos

²² Idézi Imre Mihály retorikai szöveggyűjteményében: IMRE Mihály: *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig. = Retorikák a reformáció korából*. Válog., bev., jegyz. írta, szerk. IMRE Mihály. Debrecen, 2000 (Csokonai Könyvtár Források. Régi kortársaink, 5.) 445.

²³ Idézi két fordításban is MOLNÁR József i. m. 322–323.

²⁴ Ld. a *Barock* címszót, in: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Hrsg. von Gert ÜDING. Bd. 1. Tübingen, 1992.; „Mint a deákban a *Rhetorica Vossii*, melyről a legényim azt mondták, hogy vagy annak correctora tanult volt tőlem, avagy én attól, de igen egy nyomon járunk az ortográfiában.” (*Mentség* i. m. 31: 252.)

KÖZLEMÉNYEK

indíttatást mutatnak védelem és vád esetében is. Az exegetikai ismereteik is lefedik egymást, mégis egy dolgot szükséges leszögezni. Bár Tótfalusi ismerte, mégsem tartotta az igaz hit szempontjából döntőnek a korabeli teológiai viták tüzeiben kialakult módszertani szempontokat: „*Mi szükség, (hogy közelebb szóljak) Volebius, Amesius helyett Coccejusra, Burmanra vágyunk?*”²⁵ A társadalmi háttér más: a kiemelkedés a kis faluból nagyobb elszántságot, nagyobb törekvést igényel, mint egy többgenerációs polgárcsalád sarjának, egy nevet változtató (Soós Szabó) Szatmárnémetinek. A felvett polgári modern szemlélet Kis Miklósban állandó vágyat váltott ki az elismerésre, önmaga elismertetésére. A bizonyítási kényszer folytán rákényszerült olyan megfogalmazásokra, amelyek szükségszerű dichotómiát teremtettek közte és környezete között.²⁶

A felvilágosodás előtti Erdélyben még a nagy többség ortodoxnak vallotta magát, a kép azonban nem ennyire sematikus, minthogy az ortodox fogalom sem. A szó a korban alapvetően a hithűség szinonimája, a rítusban újítókkal szemben. Megfontolandó a saját, immanens értékrendszerében elfoglalt helye szerint megközelíteni a terminust. Amikor a kölcsei zsinat alkalmával, 1688 novemberében Körmendi Péter püspököt megvádolták, és egyházi bíróság elé állították, alávetette magát az esperesek vizsgálatának, és itt három szempont szerint értékelték. Tudományára nézve ortodoxusnak, egyházkormányzatára nézve hűségesnek, életére nézve szentnek és kegyesnek ítéltetett.²⁷ A tudományos, szépirodalmi és hitéleti szövegekből az első nézőpontra is találhatunk választ, az egyháztörténeti és egyéb történelmi feljegyzésekből a második pontról viszonylagos képet alkothatunk, azonban a harmadik alig látszik megválaszolhatónak. A három nézőpont együttes érvényesítése, több szempont és módszertani megközelítés komplementer alkalmazása árnyalhatja az eddigi sematikus eszmetörténeti megközelítéseket.

Tótfalusi tudományára nézve alapvetően ortodox beállítottságú, kevés kitekintéssel a 17. században többször is megújult exegézisre (puritán, coccejánus, karteziánus, pietista). Célja a könyvekkel történő meggyőzés, hogy a hallgatóság felismerve az igaz vallás mibenlétét, magáévá tegye a hittételeket,

²⁵ *Mentség* i. m. 29: 241.

²⁶ „Mindjárt legelsőben is azt kívántam meg, hogy az ecclesiasticus statussal egyaránt való privilegiummal bírjak, mint azelőtt mindenkor itt a tipográfus” (UO., 7: 198); „Tiszteletes Németh Sámuel uramnak azonban egykor mind megmutogattam volt, mennyi munka vagyon a betűkészítéssel” (UO., 8: 211); „hiábavaló históriák” vs. „derék könyvek” (UO., 10: 214); „Úgy akarnának – egyszóval – tenni velem, mint az egyházfiakkal, akik a rajtok esett méltatlanságért gyakran panaszkodnak ökegyelmekre a consistoriumban, de csak megtorkolják őket” (UO., 26: 235); „Mert engem (...) más renden valók inkább observáltak eddig is, mint a miéink” (UO., 27: 240).

²⁷ TÓTH Sámuel: *Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez*. Debrecen, 1894. 66.

és aszerint is éljen. Nem kínozták a nyomdászt a megtérési utak vagy a predesztináció bonyodalmai, nemzeti megtérés és egyéb kérdések: érintetlen maradt a külhoni teológiai irányzatoktól, nem úgy a korosztályához tartozó karteziánus, coccejánus tanár- és lelkész-nemzedék. Az egyházkormányzati oldal felülvizsgálata nála nem jöhetett szóba, a nyomdai, kiadói feladatokban pedig az ellenfelei nem voltak kellően verzátusak. A szent és kegyes élet eszménye sejtetően magában hordozta a felsőbbtség iránti tiszteletet, sőt alázatot a 'corpus Christianorum' jegyében, azonban a liberális Hollandiában „kézműves” mesterséggel magának hírnevet és elismerést szerzett Kis Miklós és módosan öltöztetett felesége nem felelhetett meg a fenti elvárásoknak. Az elfogadást csak az azonosulás nyújthatta, azonosulás az elvárási rendszerrel. Ez azonban még csak a lelkész prototípusára létezett, laikus és független értelmiségire nem. Minta híján magukhoz hasonították a bírálók a nyomdászt, ortodox az ortodoxat. A két értékrendszer és mentalitás ütközése szükségszerű volt az egyik feltételrendszerébe szorítva. Pápai Páriz Ferenc méltán emlékezhetett meg barátjáról, az *erdélyi főnixről*, mint magányos és különleges jelenségről: „Édes Hazájának mivel kormos füstje / Világosbnak tetszik, mint más Nemzet tüze, / Honnyában keserü édesb, mint más méze, / Vágyakozik haza forró szeretete”.²⁸ Tótfalusi Kis Miklós – aki Misztótfalusi volt és nem a mesék Királyfia Kis Miklósa – nevében, származásában hordozta végzetét, egyetlen mentsége lehet: „Publica privatis anteferenda bonis” (a közösség java előbbre való a magánérdeknél).²⁹

DÁVID CSORBA

DOCTRINA UND PIETAS IN DER DRUCKARBEIT VON NIKOLAUS TÓTFALUSI

Meine Forschungsfrage ist es, welche theologischen und frömmigkeitgeschichtlichen Beweggründe bei dem tragischen Schicksal Nikolaus Tótfalusi wesentlich waren. Der berühmte Drucker von Siebenbürgen wurde von Pfarrern und Professoren beschimpft, die zu denselben Kirchen und theologischen Richtungen gehörten, zu der sogenannten reformierten Orthodoxie. Die Konsequenzen der ideengeschichtlichen Wertung der Druckausgaben von Tótfalusi ist es, dass sein Zweck wirklich die Ausgabe der billigen, nützlichen, und frommen Bücher war, und es keine Kriterien gab, den ausschließlich theologischen Richtungen zu entsprechen. Seine Gegner waren jedoch voll mit kämpferischem Antritt. Ihre Meinungen über die Kultur waren mit dem Status des Pfarrers verbunden und deswegen waren sie mit der Tätigkeit des Buchdruckers nicht zufrieden.

²⁸ RMKT XVII/13, 28. rész, 491–500., kiemelten: 499., 62. vsz.

²⁹ Mentség i. m., Előjáró beszéd: 164.

EGY ÚJ VILÁG ÍTÉLŐSZÉKE ELŐTT

Gulyás Pál Oláh Gáborról

Oláh Gábor, a titáni jellemű költő-író, Féja Géza szavaival „már életében többször meghalt.”¹ Csak néhány barát tartott ki mellette, például Móricz Zsigmond, aki *A táltos fiú* c. regényéről szólva a legjobb magyar elbeszélők közé sorolta², majd egyik szónoka volt annak az ünnepségnek, melyet 1942. március 1-jén rendeztek Debrecenben. Ezen a 60 éves költőt köszöntötték, holott már 61 éves is elmúlt!³ Az ünnepség a Gulyás Pál vezette Ady Társaság nélkül, a Csokonai Kör égisze alatt zajlott le, csupán a Juhász Iza által előadott *Oláh Gáborhoz* c. Gulyás-vers jelezte, hogy az elmúlt évtizedben a két költő között már-már bizalmas, noha a „kritikai ellensúlyt” sem nélkülöző barátság kezdett kialakulni.

Gulyás első nagy írópéldaképe Ady Endre volt, szellemi örökségét egész életében vállalta, közvetlen hatásától azonban még pályája kezdetén, az 1920-as évek közepén sikerült megszabadulnia. 1927-ben, amikor alapítóként részt vett az Ady Társaság létrehozásában, már Babits Mihály mágneses terébe került, ahonnan gyötrelmes évek után saját elhatározásából szakította ki magát. A Mestertől való eltávolodást gyorsította Németh Lászlóval kötött barátsága s a népi írók mozgalmához történt eszmei csatlakozása, bár alkatilag nem az élményköltészetre és a dalformára volt predesztinálva. Gulyás mindig is megőrizte személyiségének autonómiáját. Az 1930-as években Németh Lászlón kívül Kerényi Károlyhoz, az ókortudomány európai hírű művelőjéhez fűzte barátság, továbbá Vikár Bélához, a Kalevala fordítójához tanítványi tisztelet és ragaszkodás. Gulyás a barátságot senkivel sem érdekszövetségnek, hanem kölcsönös személyiségépítő, elvi, emberi kapcsolatnak képzelte és gyakorolta. A nála 18 évvel idősebb Oláh Gábort már csak koránál fogva is tisztelte, ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy még a költőelőd életében „kegyetlen” véleményt formáljon róla.

16–17 éves korában eszmélt rá, hogy Debrecenben él és alkot egy költő, Oláh Gábor, akit ugyan ímmel-ámmal, de számon tart a *Nyugat* is. Szabó Lőrinc, Gulyás osztálytársa is abban az időben fedezte fel a visszavonult debreceni köl-

---

¹ FÉJA Géza: *Nagy vállalkozások kora*. Bp. 1943. 234–237.

² MÓRICZ Zsigmond: *Oláh Gábor*. *Nyugat* 1925. III. 257–261.

³ KARDOS Albert: *Oláh Gábor s a Csokonai Kör*. Debreczeni Képes Kalendárium az 1943-ik esztendőre 82–89. és TÓTH Endre: *Oláh Gábor*. Debrecen, 1980. 349–356.

tőt, és megverselendő élmény maradt számára, hogy tőle kapta kölcsön Baudelaire *Fleurs du Mal*-ját.⁴ Gulyásnak is megvolt a maga emlékeztető ifjúkori találkozására a „Kar utcai remetével”, ő édesapja, Oláh Gábor volt tanára révén kapott találkozási, bemutatkozási alkalmat. Pályakezdő költőként mégsem számolt Oláh Gáborral, hatásának semmi nyoma nem látszik költészetén. A fiatal Gulyás Pál, mint említettük, nagyobb, egyetemesebb példaképekre függesztette tekintetét. Azonban annak is elérkezett az ideje, hogy „lemérje” Oláh Gábort, megismerje különböző műfajú alkotásait. Tapasztalatait egy esszében összegezte.

Juhász Géza-est 1934. március 25-én.

A kép bal szélén Oláh Gábor ül, jobb szélén vele egy sorban Gulyás Pál, mellette Juhász Géza.

A Debreceni Irodalmi Múzeum dokumentuma. K. X. 77. 40. 86

Szinte borzongva ismerte fel Oláh művészi alkatának súlyos egyensúly-zavarát, az akarat és tehetség belső ellentmondását. „Vonalvezetése mintha már a torzítás határát súrolná. Oláh Gáborban van tényleg valami karikatúraszzerű.” A mű és a személyiség egyre növekvő belső aránytalanságát arra vezette vissza, hogy „Egész életét egy indulási romantika nyugözi le. Az irodalomtörténeti

---

⁴ SZABÓ Lőrinc: *TücsökHzene. A romlás virágai*. 155. szonett

KÖZLEMÉNYEK

hagyományok által rögzített nagyság, színpadias nagyság – közel már a panoptikumok viaszfiguráihoz – a lángész „felszoborló” (Oláh kifejezés!) látomása, szobor, szobor és mindig csak szobor: ily képzetektől rótt össze ugródeszkáját a fiatal Oláh Gábor.” A jellemzés telitalálat! Oláh Gábor világlátását ködfoltok homályosították el, nem tudott megszabadulni képzelete és akarata bálványaitól, elsősorban a szobor-idolumtól, azaz a mohó dicsvágytól, s ez megghiúsította, hogy rátaláljon belső növekedési pályájára, érvényesülése csavarmenetére. Így fordulhatott elő, hogy „növekvő aránytalanságaiból egy jellegzetes vonás kezd kibontakozni: a groteszk.” Tegyük hozzá: akarata ellenére. Gulyás végül megállapítja, hogy Oláh jelentőségének hangsúlya még mindig pályája első felére esik (1908–1914), mert korai művei, köztük számos lírai verse az irodalom megújódását szolgálták, nemzedéke Sturm und Drangját képviselték. „Vidéki félrevonulása, talajvízre építése, a nagy gesztusok iránti föltétlen és gyermekien naiv odaadása még zuhanásaiban is vonzóvá teszi azok előtt, akiknek lelkét nem lúgozta ki az egyoldalú intellektualizmus” – írja végül.⁵

Kész csoda, hogy a találó, de helyenként éles, sőt kíméletlen portré után Oláh Gábor kezét nyújtott kritikusanak, „...sőt, ezután kezdődik az igaz, meleg, őszinte barátságunk. Az esti utcán hosszasan disputálgattunk a ’kegyetlen’ kritikáról. (Németh László így jellemezte a levelében). Az esszé egész menete homályban maradt előtte. De érezte, hogy egy új világ ítélőszéke előtt áll. Érveket érvekre rakott – más irányban. A maga Énje irányában. Amerre ’királyi Énje’ trónolt. De régi híres ’gőgje’ inkább csüggeteg volt, mint bántó” – írja Gulyás 1942-es emlékezéseinek egyikében.⁶

A fiatal költőt az esszé megírásakor Debrecen mint kitüntetett téma (eszme) első renden még nem foglalkoztatta. Viszont 1939 szeptemberében, amikor verset írt *Oláh Gáborhoz* címen, már javában szötte Debrecen-mítosztát, amelynek ez a vers is alkotórésze lett. Esszé-portréjához képest a költemény jelentősebbnek, rokonszenvesebbnek mutatja a költőt, vagyis az évek során módosult, kedvezőbbé vált Gulyás véleménye, bizonyára a személyes kapcsolat hatására is. Helyesebb, ha nem ábrázolásról, megjelenítésről, hanem vízióról beszélünk, hiszen Gulyás nem törekedett szabályos portré-versre, afféle külső-belső jellemzésre, melyet rendszerint átjár a pátosz, s az ábrázolt alak felmagasztosul. Tény azonban, hogy az 1933-as esszé néhány kulcsszavát megtaláljuk a versben is, mint a látomás magját, központi motívumát. Íme a vers:

Élő szobor, aki végigzuhansz

Debrecen utcáin az esti ködben,

⁵ GULYÁS Pál: *Oláh Gábor*. Protestáns Szemle, 1933. (42. évf.) 434–441.

⁶ GULYÁS Pál: *A délibáb változásai. (Oláh Gábor halálára)*. Magyar Csillag, 1942. 93–97., újra: Alföld, 1961/3. 73–78.

falábon járó kísértet, hideg
árnyékkodat kergeted zord körökben,
amerre lépsz te, elfutnak az élők,
a lombok lehullnak és a szívek
dobbanása megáll, - itt most a földből
visszajáró holt Debrecen siet
nagy ákombákom léptekkel a Hatvan-
utcai sírok zárai felé,
hogyan megidézze a földből a város
másik eltemetett holt szellemét...
Mert nincs a nyüzsgő városban barátod,
százhuszezer ember nyüzsgő köde
számokra csak cifra pára, - reáfűjsz
s beomlik a tatóngó semmibe,
szétvered őket egyetlen karoddal,
szétvered őket, mint hópehelyeket,
alagúton zuhansz végig az élők
sorompóin keresztül gyermeket,
Debrecen élő gyermeke, nagy gyermek,
kinek álmát szívárvány-pánt fedti,
ki álm-hordókat görgetsz az úton,
mikor az törrel s csapdával teli...

Tört vet itt mindenki a másik ellen,
de te gerelyt dobsz, hős álm-gerelyt,
rezegnek hosszú álmaid a légtérben,
a Templom torony is álmat lehel, -
fölötte lassan hullámszik a tenger

KÖZLEMÉNYEK

és lámpák gyúlnak az ég magasán,
a hírnév lámpái... S a Végítélet
kukorékol a torony kakasán, -
ettől lesz fényes, hogyha esti órán
a Hortobágy mögött lemegy a Nap:
te mégy le ott, a te sírod a puszta,
te jársz a puszta pallói alatt,
hogy örködj fölöttünk, te jársz a földben
döngő léptekkel keresztül-kasul,
sokszor hallom a temetői csöndben
strázsáló lépteid zaját alul...
Te jársz ott alattunk mágneses talppal,
viszed fantóm-tested tótágását...

Reggel riadtan bámul rád az élő
és riadtan tér ki a sokaság!

Az első kulcsszó a *szobor*, Oláh Gábor egyéniségének saját vágyképeiből sarjadt metaforája. Bár *élő szoborról* van szó, mégsem a nagyság képzete társul hozzá, hanem a hanyatlásé: *végigzuhansz Debrecen utcáin*. Most merész szemléletváltás következik: a tömérdek, vaskos szoborképzetet szellemi követi: *falábon járó kísértet*, aki körül megfagy az élet. Itt meg kell állnunk, és utalnunk kell Oláh Gábor 1931-ben Budapesten kiadott *Pokol* c. verseskötetére, amely egy röpiratot is tartalmaz *Kiáltó szó a pusztába* címmel. Ebben olvassuk: „Úgy hordtam a fejemet, mintha már saját magamnak élő szobra lettem volna. (...) A debreceniek eleinte csak nevettek furcsának rémlő alakomon: ni ni, ez az úr falábakon jár, és kényelmesen belát az első emeletek ablakán. Lehet, gyerekeskedik (...)”⁷ Gulyás ismerte a szöveget, amelyből több vezérszót is idézhetnénk, tehát nem képzavarról van szó, hanem allúzióról, Oláh önjellemzésének átvételéről. Másfelől egységet tart a szemléletben az életidegenség nem szűnő hangoztatása. Egy harmadik képzet is felrémlik Gulyásban: „az

---

⁷ OLÁH Gábor: *Pokol*. Bp. 1931. 213.

arkangyal nevű Gólem”, a földből visszajáró holt Debrecen, aki mint ilyen, a Hatvan utcai temetőbe siet, hogy megidézze a város másik eltemetett holt szellemét, természetesen Csokonait. Ez rejtett utalás Oláh Gábor *Jött éve csodáknak* c. Csokonait megidéző fantasztikus színpadi művére, illetve általában Csokonai iránti vonzalmára, tanulmányaira, közös kollégiumi sorsukra, amit Oláh így rögzített egy verssorában: „Kicsaptak, mint Csokonait.” (*A bérkocsis fia*). Gulyás Debrecen-mítoszáinak egyik sarkalatos pontja volt: „Mi hiszünk Debrecen Géniuszának megidezésében. Hiszünk a megidezés lehetőségében. Ehhez életünket és irodalmi becsületünket kötjük.” Oláh Gábort az elidegenítő effektusok ellenére beállítja abba a sorba, amely a Géniusz megjelenésének debreceni stációit jelenti. Vagyis Oláh Gábor Csokonai utód, akinek van módja és ereje megidézni annak holt szellemét. Ezt megerősíti egy másik emlékezésében: „Oláh Gábor Debrecen világostromló remetéje, Csokonai apostoli utóda”.⁸

A költemény első 12 sora a költőhöz intézett egyetlen körmondat, ami valósággal egy lélegzétvételtől szakad ki Gulyásból, jelezvén az ódai megszólalás ünnepélyességét, magas érzelmi hőfokát. A versbeszéd sodrása és képi gazdagsága, a képek különössége feledteti az olvasóval a szöveg apró ritmikai egyenetlenségét, a rímek élettenséget. Ezután egy újabb 12 soros körmondat következik, továbbra is a megidézettnek címezve. Ez azokat látszik igazolni, akik szerint az óda nem más, mint ünnepi beszéd költői dimenzióba emelve. Sajátos információk és reflexiók töltik meg a jellemzést. Utal a versszöveg Oláh társtalanságára, barátatlan, remete-voltára („Remete lelkem már gyermekkoromban beszötte magát homályos álmodozásaim légvárába. ... Mert én remetének, puszták magános fiának születtem...”).⁹ Ugyanakkor a költőnek már-már a pózolásig büszke, debreceni környezetét lenéző tulajdonságát sem hallgatja el. A *tátongó semmi*, mint az ősgermán mitológiából kölcsönzött kozmogóniai alapfogalom árulkodik arról, amit már amúgy is érzékelnünk kellett: Gulyás nemcsak ábrázolni, jellemezni, értelmezni akarja hősét, hanem mitizálni. Csakugyan, „a Kar utcai remete” mítoszi alakként magasodik fel előttünk, egy fújással, egy ütéssel képes megóvni magányosságát. Hogy „alagúton zuhan végig”, ez táltosi tudománya, Gulyás Kalevala-ismeretéből merített látomás.

A másik gyújtópont, ami körül a versszöveg kering, a *gyermekképzet*: Oláh Gábor gyermeki mivolta. Láttuk, már az 1933-as esszé egyik alapmegfigyelése Oláh lelki-szerkezetének gyermeki komponense. A *Magyar Élet*beli Gulyás-emlékezésben ez áll: „Ha jól belenézünk ebbe a megszakított ’mindenségbe’, kissé megsajnáljuk az alkotót... De meg is szeretjük: nagy gyermek, –

⁸ GULYÁS Pál: *Nagy-Debrecen magános álmodója. (Oláh Gábor halálára)*. Magyar Élet, 1942/8. 14–16.

⁹ *Pokol*, 198.

KÖZLEMÉNYEK

rakoncátlan, nagyon nyílt és nagyon bizalmatlan – s hisz, hisz az emberi kultúra határtalanságában.”¹⁰ Ő mindenesetre megszerette az „álmohordókat görgető”, „álmogerelyt dobó” hőst, akinek legfőbb emberi gondja a hírnév, amely után annyira áhítozott, s amelyből olyan kevés jutott neki! S miközben gyermek módjára álmodozik, sóvárog, nem veszi észre, vagy nem tehet ellene, hogy *Tört vet itt mindenki a másik ellen*. A törvetésnek is szerepe van abban, hogy Oláh költői álmai szertefoszlanak. Az iránta érzett szeretet növeszti meg a költői képzeletben Oláh fantom-alakját egészen a Nap-metaforáig, illetve a Vipunen-i dimenzióig. A Hortobágy említése is szervesen a látomáshoz tartozik, *a te sírod a puszta* utalás Oláh Gábor *A Hortobágyon* c. versére: „Mert e roppant pusztaságon / Nincsen élet, alusznak az emberek.” A föld alatt járó, döngő léptű alak Oláh-Vipunen. A Kalevalában ő a föld alatt fekvő holt-eleven fő táltos, a „jeles javas”, aki a dolgok végső titkát őrzi.

A versben itt tárulkozik fel először a rejtett versalany, előbb mint egy határozatlan közösség tagja beszél: *örködj fölöttünk*, majd egyes szám első személyben: *sokszor hallom a temetői csöndben* stb. Gulyás Pál búcsúzóul még egy szemléletes metaforát alkot idősebb költőtársát jellemezve. *A fantóm tested tótágasát* szintagma a maga groteskségével érzékelteti az Oláh Gábor jellem-szerkezetében meglévő groteszk vonást. Nem jellemző Gulyás mitologizáló alkotómódszerére a valósággal való szembesítés, most azonban szerkezetileg elkülöníti a befajzott két sort a vers-testtől. Hatásos és indokolt a szünet, ezek a meghökkenítő sorok mintegy kilépnek az esztétikai illúzió teréből a zord realitás világába. Gulyás tehát *a kifejtés* után a belső formának: egy másik művészi elemét, az *ellentétet* is alkalmazza. Vagyis Oláh megítélését a valóság, a köz-napi tudat szintjén. Ezzel tetőződik és zárul a költő tragédiája. A nagyot akaró Oláh Gábor, aki fiatal korában a magyarság Goethéje akart lenni, aki „Július Caesar lépteivel lépte az életét”, aki arról álmódott, hogy „híre átkerül a földre, s álló csillagát fent minden ország látja”, végül is emberként, költőként egyaránt elszigetelődött, riasztó különc lett. A „lemenő Nap” (Gulyás metaforája) elfogadta, tudomásul vette költőtársa látomását, mely a *Protestáns Szemle* 1939. februári számában jelent meg először. Naplójában is megemlékezett róla: „Megint írtak hozzám egy verset. Csakhogy ezt már költő írta: a debreceni Gulyás Pál, a 47 kilós lírikus. Volt tanáromnak, Gulyás Istvánnak a fia. Szintén tanár. Egy üldözö feljelentés következményeitől megmentettem: ezért hálából emelt föl a versébe. Ideírom, hogy ország-világ lássa nagy hiúságomat, vagyis nagy ürességemet.”¹¹ Meglehet, Gulyás a verset kompenzációnak szánta, de a költemény szervesen beleillik belső fejlődésének logikájába, Debrecen-

---

¹⁰ I. h.

¹¹ OLÁH Gábor: *Naplók*. Szerk. LAKNER Lajos. Debrecen, 2002. 561. Gulyást egy „székely ifjú, egy elvetemült írótlár” feljelentette 1919-es forradalmi verse miatt az igazgatónál és politikai egyesületekben, de az ügyet Oláh közbenjárására Rugonfalvi Kiss István professzor likvidálta”.

szemléletének alakulásába. Németh László a legsikerültebb Gulyás-versek egyikének tartotta a költeményt,¹² melyet Balogh László terjedelmes esszében elemzett, és csaknem teljes Oláh-pályaképpé szélesített.¹³

Érdekes, hogy Oláh bizonyos mértékig adoptálta, magáévá tette Gulyás fantázia képét. *A járó halott* (1941) című verse így kezdődik:

Mint márvány talapzatáról lelépett
Vas-szobor: rémület ködébe verten
Tébolygok a városban. Árva népet
Rémítget a szobron szent Elma-láng
Gyanánt lobogó lelkem.

Gulyásnak Oláh Gábor iránti megbecsülése évről évre fokozódott. Egy évvel a nagy „szoborélesztő” költemény után értékelését további új szempontokkal gazdagította. „Itt él köztünk és mégis oly messze-távol a magános Oláh Gábor, a debreceni Lehetetlenség Peer Gynt-i, lobbanó szívű, színes fantáziájú, vakmerő és csüggeteg hőse. Mi nem felejtjük el az ő küzdelmét Debrecen ó- és új jellegéért, a Csokonai-kripta betöréséért. Művének irányvonala eltérhet a miénktől, értékelésében támadhatnak köztünk véleménykülönbségek, egy bizonyos: ő tette Debrecent ismét problémává, s ifjúságunkban ő rajta keresztül kapcsoltuk be Debrecent az élő irodalomba s vissza Csokonaihoz. Óáltala rázkódott meg alattunk a merev, közönyös, porfelhős századvégi ’szabad királyi’ Debrecen... Vannak írók, akik tévedéseikben és zuhanásaikban is nagyobbak, mint szerencésebb társaik ravasz, praktikus korszellemet ál-forradalmin kiszolgáló egyensúlyozgatójaikban. Oláh Gábornak az ilyesmihez igazán nem volt tehetsége. Bár eredetibbek voltak ideg-villanásai, ösztönös megmoccanásai, mint művészetének irányvonala, és gondolatszerkezete: akármilyen idegen ösvényre csapott át, hajrá!-kiáltása mindig őszinte volt. Nagy gyermeki duhajságai, gorombaságai, sőt brutális gesztusai is egy belső forró stílpátoszból eredtek. Ebben ott csillogott a világ panorámás öröme és a kezdeti reménytelen-

---

¹² „Versed kínját (sic!) is megkaptam (Móricz találkozó), korántsem olyan jó, mint az *Oláh Gábor*, melynek különösen második fele a legszebbek közé tartozik, amit idáig írtál.” In: GULYÁS Klára – G. MERVÓ Mária: *Egy barátság levelekben. Gulyás Pál és Németh László levelezése*. Bp. 1990. 302. o. 358. sz. levél.

¹³ BALOGH László: *Gulyás Pál verse Oláh Gáborhoz*. Alföld, 1967/10. 71–78.

KÖZLEMÉNYEK

sége...” Az olvasót végül Adyhoz és Szabó Dezsőhöz utasítja, ők még tudták, hogy ki volt Oláh Gábor! ¹⁴

Gulyás a debreceni klinikán rendszeresen látogatta idős költőtársát. Halála megrendítette. Három kis verset és két emlékezést szentelt neki. Az *Oláh Gábor elment* a táltos-szemléletre épül: Oláh kivágtatott a nyárból „táltos hátán, idegen / tájak felé, hidegen”. Egy másik kis vers már a címe okán is különös: *Főhadnagy Fazekas Mihály úr így szólt Oláh Gáborhoz 1942. június 23-án hajnalban a föld alól*. A szürrealizmus vívmánya különböző korok halottait találkoztatni, de nem idegen ez a mitologikus gondolkodásmódtól sem. Fazekas Mihály Oláh Gábort a föld alá hívja:

A régi otthon itt vár rád,
itt leled paplanod, párnád,
erre visz a költők útja,
itt lesz a csöndes Kar utca.

Hogy miért éppen Fazekas főhadnagy üzen neki, s nem Csokonai vagy más, azt nem tudjuk. Talán, mert Oláh Gábor a Fazekas Gimnáziumban tanított? Közel került a sírja a Fazekaséhoz? Még a költő halálának másnapján, a temetés előtt vetette papírra az *Utolsó üzenet Oláh Gábornak* négy sorát:

Nem megyek el a temetésre!
Ott majd minden gyászt elseper
a pompa cifra csevegése.
A magányban temetlek el.

Mégis elment, nem térhetett ki a kötelező feladat alól. Az Ady Társaság nevében illett az elnöknek búcsúztatót mondania. „A láng gyermeke voltál az életben. Az isteni szent levegő, Aether gyermeke voltál úgy, mint Prométheusz, a leláncolt vérző, büszke tűzhozó. Lázadó Titán. Merülj most a föld alá Barátunk, engesztelje megfagyott csontodat a föld. Légy ismét olyan, amilyen

---

¹⁴ GULYÁS Pál: *Költők sorsa Debrecenben*. Debrecen–Kassa. 1940. 21. Ady fenntartásai ellenére szerette Oláh Gábort, Szabó Dezső is becsülte, mindketten meglátogatták Debrecenben. Ady közismert 1910-es vizitációját Oláh örökölte meg Naplójában, (i. m. 166–168). Szabó Dezső maga számolt be a Kar utcai „megható látogatásról”: *Debreceni tanulások*. In. Szabó Dezső füzetek, 4–5. szám, 1934. 70.

voltál, amilyené az álmod álmodott, légy ismét láng! Légy ismét lángész, légy ismét Titán. Engesztelje megfagyott csontodat a föld tüze. Merül, merülj, - emelkedj, mlkedj... Csapjon ki csontodból az örök élet felhője. Emelkedj és öleld át helyettünk is, gyenge karunk helyett, megtalált barátaidat: Csokonait, Adyt, Petőfit! Indulj, mert utad mérhetetlen. Isten Veled!¹⁵ Egy másik emlékezésében a debreceni Peer Gyntnek nevezi. „De Oláh Gábor olyan Peer Gynt, aki nem hagyja el a hazai kunyhót, teste állandóan benne jár-kél, s mégis – örökre távolban tőle. A lelke távoli tengereken és városokon csatangol: a Világhír csillaga után. Így aztán sehol nincs végre. Két világ közé szorul. (...) csak Solvejg nem jön elő, hogy megváltsa dallamával a Világhír debreceni lunátikusát.” Vagyis a költői esszé, mint az Oláh-kép záróakkordja, a költő kibékíthetetlenül ellentmondásos alkatát véli Oláh Gábor végzetes fátumának. „Bedobja-e az irodalomtörténet a feledés hideg katlanjába, hogy ott jéggé fagyjon, s majd új alakot csapjon ki masszájából egy új teremtés tüze?” A kérdő mondatból nehéz eldönteni, hogy bízik-e Oláh Gábor valahai feltámadásában vagy sem?¹⁶

Gulyás az új nemzedék szemével kritikusan, sőt némileg fölényesen nézte Oláh Gábort, kérdés azonban, hogy reálsan-e. Szigorúságában lappangott egyfajta ösztönös, tudatalatti védekezés: nem óhajtott a sikertelenség szimbólumává lett költővel közös nevezőre kerülni. Sorsát bizonyos értelemben mégsem kerülhette el, nem egy tanulmány, irodalomtörténeti vázlat, áttekintés Oláh Gábor fiatalabb kiadásának, utódjának tünteti fel. Pedig nem volt az, noha az ő látásmódjában is volt valami torzító, groteszk, ahogy Babits fogalmazta: valami, ami elporlasztja a valóságot.¹⁷ Gulyás nem írt regényt, szindarabot, elbeszélő költeményt, Oláh Gáborhoz mérni tehát csak költőként és esszéíróként lehet. Nos, ő is sok verset írt, köztük selejteset is, amit „a kevés jó vers magzatvizének” tekintett. De a költő Oláh fontosnak tartotta a harmonikus formát, a rímet. (*A rímet nem adom* – hangzik egyik verscíme.) Nem alaptalanul jellemezte Juhász Géza ezekkel a szavakkal: „Minden műfajt, modort vállal s a sokért majdnem elszalasztja a keveset. A magyar ütem leggazdagabb zenéjű mestere, csupa elbűvölő hajlékonyság.”¹⁸ Gulyás viszont „formasiklató” (Kiss Tamás szavával). Oláh bevallottan élményköltő, a magyar lírát féltette az eluralkodó intellektualizmustól, ezzel szemben Gulyás intellektualizáló költő, az eszme megszállottja. Oláh esszéi, tanulmányai a magyar értekező próza klasszikusan szép, költői értékű, helyenként impresszionista alkotásai közé tartoznak, világos szerkezetűek, ötletesek, könnyen olvashatók. Gulyás esszéiben vannak nehezen

¹⁵ *Öleld át helyettünk megtalált barátaidat...* (Gulyás Pál búcsúszavai) *Megható részvétellel temették el Oláh Gábort.* Tiszántúl, 1942. június 28. 5.

¹⁶ GULYÁS Pál: *A debreceni Peer Gynt.* Forrás, 1943. július 51–59.

¹⁷ BABITS Mihály: *Könyvről könyvre.* Nyugat, 1935. II. 501–503.

¹⁸ JUHÁSZ Géza: *A magyar szellem vándorútja.* Debrecen, 1942. 108.

KÖZLEMÉNYEK

követhető szürrealista talányok, sőt helyenként megfejthetetlen szubjektív kódok. Esszéíró stílusát Illyés Gyula „madárnyelvnek” nevezte. Érdekes, hogy Oláh Gáborról írott esszéi világos vonalvezetésű és stílusú dolgozatok, a legjobb munkái közé tartoznak!

Sorsukban csak a vidékiségből következő elzártság, mellőzöttség közös. Oláh Gábor Budapesten szerzett tanári diplomát, életében egy alkalommal eljutott Párizsba, Gulyás Pált Debrecenben avatták tanárrá és bölcsészdoktorrá, de sohasem járt külföldön. Másképpen élték meg debreceniségüket is. Oláh Gábor börtönnek érezte szülővárosát, sikertelenségéért leginkább magát a civitást okolta, míg Gulyás – jóllehet harcolt a terpeszkedő „kisbudapestiség” ellen – az önálló célszönnel rendelkező Sziget-Debrecen mítoszáat akarta megteremteni. A mikroanalízis sok közös vonást, még több alkati, világnézeti és esztétikai különbözőséget tudna felderíteni. Mindketten diszharmonikus személyiségek voltak, az élete delelőjére jutott Oláh Gábor ezt el is ismerte. Pályájuk tele van csalódással, a szakmai elismerés hiányából adódott keserűséggel és daccal. Gulyás bírálta Oláh Gábort, mint aki álomhordókat görget, ő meg az Ideák és a mítoszok világában barangolt.

ENDRE BAKÓ

BEFORE THE JUDGEMENT SEAT OF A NEW WORLD. PÁL GULYÁS ON GÁBOR OLÁH

Gábor Oláh (1881–1942, prose writer, poet, essayist), a member of the first generation of the Nyugat literary magazine, lived in Debrecen after graduating university. He started his ambitious career by writing poems but a conflict with the poet-giant Endre Ady put an end to this. Pál Gulyás (1899–1944), a member of the second generation of Nyugat who began writing in Debrecen, became interested in Oláh's mature oeuvre and summed up his poetry in a ruthless essay in which he argued that Oláh's romantic lust for glory and the discrepancy between his talent and his ambition had predestined him to fail. In spite of this initially severe criticism, a friendship evolved between the two men. Gulyás wrote repeatedly about Oláh's work and his judgment eventually became more favourable: he called Oláh a true offspring of the great classicist poet of Debrecen, Mihály Csokonai Vitéz (1773–1805). This paper examines this turnaround in Gulyás's opinion concerning Oláh.

OLÁH RÓBERT

A NAGYVÁRADI MÉHÉSZKÖNYV PÜSPÖKI-FÉLE VÁLTOZATA

Régiék kolligátumában (akár tematikus kapcsolatban vannak a művek, akár véletlenszerű az egybekötés) gyakran bukkanunk érdekességekre, könyvnek és olvasójának a maitól eltérő kapcsolatára, valamint különféle adalékokra. A Debreceni Református Kollégium Rmk 754-756 jelzetű¹ kötetét átlapozva hét kézirat és három régi magyar nyomtatvány kavarog szemünk előtt, álljon itt egy rövid áttekintés róluk:

[1] *Formula brevis sacramenta ut baptismum et Coenam Domini administrandi personas matrimonium ineuntes copulandi, et poenitentes absolvendi*, quae usus est Georgius Cs. Komaromi [26] fol.²

[2] *Uj esztendőre rendeltetett könyörgés* (Thurini 1715. 29. Xbris) [6] fol.

[3] *Méhész könyvecske* [7] fol.

[4] *Közönséges könyörgés* (Thúr[ini] 1721. 26. Junii) [6] fol.

[5] *Halottak lajstroma, mellyben mindenek, kikirül a' Szent Iras canonicus könyvei ... emlékeznek, fel-jegyeztettek, életékbéli odatartozó rövid állapottyokal edgyütt*, mellyet irt ... Debreczeni Foris Istvan. Debreczenben, Töltési Istvan által, 1684. [40] fol., RMK I. 1314. Címlapján: „Joh[annis] B. Püspöky 1712. Februar.”

[6] *Mandatum Regium pro Statu Rel[igionis] Helv[eticae] Et Aug[ustanae] Confessionis* [2] fol.

[7] *Schema instituendi Consilii Regii Locumtenentialis* [2] fol.

[8] *Magyar catechismus* melly ... Canisius Peter ... által iratott. Nagyszombatban, az Academiai bötükkal, Hörmann János által, 1698. [24] fol. RMK I. 1533. Utolsó három levele kézirattal pótol. Címlapján: „Johannis B. Püspöki 1702”

[9] *Közönséges könyörgő és háláadó imádság minden napon* [5] fol.

[10] *A' Napnyu[goti] India[ban] (mely Américána[ban az Uj] Világnak-is nevezetik) Az Uj-Angliai p[ogányok között az Evangéliomnak [terjedéséről irott-l[evél] A' Tisztele[tes] Leusden Ja[noshoz] ... Kolosváratt,*

---

¹ Korábban: H 984.

² Ez a rész vélhetően nyomtatott példány után készült, ilyen formában azonban nem maradt fenn. A kéziratot dr. Fekete Csaba kiadásra előkészítette, várhatóan hamarosan megjelenik. Segítségét ezúton is köszönöm.

ADATTÁR

M. Tótfalusi Kis Miklós által, 1694. [8] fol. RMK I. 1455. Címlapja rongált, de az ott lévő possessorbejegyzés sértetlen: „Johannis B. Püspöky 1704.”

A felsorolás alapján megállapítható, hogy a kötet főleg a mindennapi lelkészi munkához szükséges segédanyagból áll: egy ágendából, három imádságból és egy, a lelkészt temetési prédikáció írásában segíteni hivatott kézikönyvecskéből. Emellett egy hittérítésről szóló unikális nyomtatvány Tótfalusi Kis Miklós műhelyéből,³ két irat a VI. Károly császár (III. Károly mint magyar király) uralkodása alatt tartott 1722–1723-as országgyűlésről⁴ és egy katolikus káté⁵ (Szabó Károlynál⁶ még unikum) gazdagítja a kolligátumot. Végül ide tartozik a gyűjtemény harmadik, az előzőektől teljesen eltérő jellegű darabja: Horhi Miklós méhészeti szakmunkája, jelen tanulmány tárgya.

A kötet tulajdonosa, (Bihar)Püspöki Sülye János 1681-ben Biharpüspökiben született (ma: Románia, Episcopia Bihor). Előbb Püspökiben és Bihardiószegen, majd Kecskeméten tanult, ahol széniorrá választották. 1706-tól Debrecenben⁷ folytatta tanulmányait, ahol publicus praeceptorként is működött. 1712-ben Nagykőrösön szolgált másodlelkészként, 1713 és 1714 között az Odera menti Frankfurtban⁸ peregrinált porosz királyi ösztöndíjjal.⁹ 1714-ben lelkipásztornak

---

³ Egyúttal az első magyar nyelvű nyomtatvány, amely Amerikáról tudósít. Lásd: ORSZÁGH László, *Misztótfalusi Kis és az első magyar nyelvű könyv Amerikáról*, MKSz, 1958, 22–41. és HAIMAN György, *Nicholas Kis : a Hungarian Punch-cutter and Printer 1650–1702*, Bp., Akadémiai, 1983. 386.

⁴ Önéletrajzát ismerve az ellenreformációval küzdő Püspökinek ezekre az iratokra bizonyára a hitviták miatt volt szüksége.

⁵ Katolikus káté református lelkészi tulajdonban nem meglepő fordulat, a sokszor emlegetett „ismerjük meg az ellenfél fegyvereit”-elv alapján könnyen megérthető a jelenléte.

⁶ SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár : az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., MTA, 1879. 1533.

⁷ 1706. március 20-án, tehát 25 évesen iratkozott be, ami nem volt ritkaság az akkori teológushallgatók között. Lásd: *Iskolatörténeti adattár*, szerk. THURY Etele, Pápa, Főiskolai könyvnyomda, 1908, II, 187. A továbbiakban: Thury Etele 1908. Összesen három Püspöki Jánosról tudunk, közülük minden kétséget kizáróan az első lehet azonos a keresett személlyel. Zoványi és Szinnyei munkái nem ismernek ilyen nevű református diákokat.

⁸ A *Magyar életrajzi lexikon* (Bp., Akadémiai, 1969, II, 453.) tudósítása nyomán a franekeri anyakönyvben hiába kerestem a nevét (*Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585–1811, 1816–1844)*, red. Fockema ANDREAE, Th. J. MEIJER, Franeker, Wever, 1968, 295. A továbbiakban: *Album studiosorum Academiae Franekerensis*). Önéletrajzát olvasva (kiadta: FARAGÓ Bálint, *Egyháztörténelmi adatok a mezőtúri ev. ref. egyház XVIII. századbeli anyakönyvében*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1901, 474–476., 491–493., 506–507., 521–523., 539–540., 556–558., 571–572. A továbbiakban: Faragó Bálint 1901) azonban világossá vált, hogy nemcsak a lexikon, de már a forrásául szolgáló Tóth Dezső is tévesen írta le Franekert az Odera menti Frankfurt helyett (lásd: TÓTH Dezső, *A hevesnagykunsági református egyházmegye múltja*, Debrecen, Nagy Károly, [1942?] II, 249–250. A továbbiakban: Tóth Dezső II.) Ugyancsak Franekert tünteti fel Püspöki tanulmányi helyéül BODORIK Sándor, *Mezőtúri életrajzi lexikon*,

hívta el a mezőtúri gyülekezet. Túri lelkészsége felkészült és tetterős embert kívánt, nehéz idöket élt ugyanis a közösség: a Rákóczi-felkelés alatt kétszer is költözni kényszerültek, félig kész kőtemplomukat emiatt csak 1734 körül fejezhatték be. 1714-es megválasztása után folyamatosan vitában állt az ellenreformációval, amit részletesen közöl saját kezű életrajzában, amely az általa vezetni kezdett egyházi matrikulában¹⁰ maradt fenn. Ezt részben itthoni, részben külföldi tanulmányai és lelkészi működése során gyűjtött dokumentumok alapján írta.¹¹ Nem csak a gyülekezetet, de a debreceni Kollégium partikulájaként működő iskolát is ekkor kellett új életre kelteni. Az felélesztésben jelentős szerepe lehetett Püspökinek, az egykori debreceni diáknak.¹² 1728-tól Kisújszálláson hirdette az igét, 1730-tól az 1760-ban bekövetkezett haláláig a Hevesnagykunsági Egyházmegye lelkészi jegyzője volt.¹³ Tucatnyi könyvét sikerült eddig azonosítani a Kollégium Nagykönyvtárában 1712 és 1745 közötti bejegyzésekkel.

A kolligátum előéletéről egész sor információ áll rendelkezésünkre. Első kötéstáblája belső oldalán „Johannis S. Püspöky 1713.” bejegyzés olvasható, vagyis első tulajdonosa, Püspöki Süllye János ekkor köttette össze a három nyomtatványát úgy, hogy eléjük és közéjük számos jegyzetoldal is került. Az eredeti kötést a 19. század végén javíthatták ki: félbőr kötésére a táblákat takaró barna papírborítást ragasztottak, gerincére aranyozott bőrrátét került „Halottak lajstroma” felirattal, a gerinc aljára pedig a megjelenés helye és éve: „Debreczen 1684”. Valószínűleg Debreceni Fóris István¹⁴ munkáját tartották ekkor a legfontosabbnak, hiszen ez debreceni diák tollából a helyi nyomda kiadásában jelent meg és 40 leveles terjedelmével is más részek fölé emelkedik. Az előzéklap verzőjén „Liber Collegii R[e]f[or]m[atorum] Debrecinensis emtus A[nn]o 1761” olvasható, vagyis a könyv ebben az évben került a Nagykönyv-

---

Mezőtúr, Polgármesteri Hivatal, 1999, 126. Franeker feltűnésére nem találunk kézenfekvőbb magyarázatot, mint hogy összetévesztették a fél évszázaddal korábban született Püspöki János nagyváradi lelkésszel. Püspöki Süllye János tulajdon peregrinációjáról meglehetősen szűkszavúan nyilatkozik. Sem tanárait, sem esetleges disputációit nem említi, holott más alkalommal még a búcsúprédikációja alapjául szolgáló bibliai helyet is megadja. A könyvészeti segédletek nem ismernek tőle nyomtatásban megjelent munkát.

⁹ „1713. nov. 27. Johannes B. Püspöky Debresino Hungarus.” Lásd: ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen*, Protestáns Szemle, 1(1889) 193.

¹⁰ Ennek címe: „Matricula az az élőknek és holtaknak Laistroma.”

¹¹ Faragó Bálint 1901

¹² Tóth Dezső II. 289.

¹³ Tóth Dezső II. 215–257. Püspöki Süllye életrajza a 249–250. oldalakon található.

¹⁴ Személyére lásd: ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, 3. jav. bőv. kiad., Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 138.

tárba.¹⁵ Mivel a Püspöki halálát követő évben már Debrecenben volt a gyűjtő-kötet, más, szintén az ő tulajdonában levő könyvekkel együtt, arra következtethetünk, hogy együtt vásárolta meg őket egy kollégiumi diák vagy egy, a kollégium nevében vásárló személy. A meghalt lelkészek és tanárok könyvei – az özvegy anyagi gondjait enyhítendő – gyakran kerültek kótyavetyére. Általános jelenségnek tekinthetjük ezt, részben ezért is szóródott szét a legtöbb hazai református értelmiségi könyvtára halála után. Csak a legismertebb professzorokat sorra véve: Maróthi György, Hatvani István, Sinai Miklós, Budai Ézsaiás egykori könyvtára sem maradt fenn teljes egészében. A kötet végén a Tótfalusi nyomtatvány utolsó lapja verzóján „Vir egregius, D[omi]nus Gregorius N. Szőnyi legat et relegat. a S. T.” feljegyzés¹⁶ található. Lehetséges, hogy a nyomtatványt az 1704. évi szénior, Szőnyi Gergely¹⁷ olvashatta? A kollégiumban ugyanis rendszeresen adhatták-vehették, cserélhették, vagy éppen kölcsönözhatték az ilyen, néhány dénárért megvásárolható apróbb füzetecskéket egymás között. Remek leírását találjuk ennek a diákok közti adásvételnek, csereberélésnek a nagyenyedi Kollégium emlékkönyvében, de máshol is hasonlóan alakulhattak a hétköznapi szükségletekre született megoldások.¹⁸ Szőnyi Gergely Püspöki Süllye Jánosnak adhatta át a kötetet. Feltéve, hogy midőn Püspöki 1706 első napjaiban Debrecenbe került, Szőnyi még Magyarországon és Debrecenben tartózkodott, nem pedig rektorként valamely vidéki partikulában gyűjtötte peregrinációjához a pénzalapot, vagy éppen valamelyik külföldi egyetemen folytatott tanulmányokat. A franekeri egyetem anyakönyvében¹⁹ 1708. március 27-én „Gregorius de Szöny, Pannonio Ungarus” bejegyzés található, eszerint (ha ugyanarról a debreceni szénior Szőnyi Gergelyről van szó) 1706-ban még itthon találhatta Püspöki. Az is elképzelhető, hogy a coetusra hagyományozott könyvet szerezte meg.

Az előzéklapon és a hátsó kötéstábla belső oldalán az I. XIII. 32., a K. VIII. 49. és az O. XVI. 13. régi jelzet olvasható. Az első kötéstábla belső oldalán található egy rövidke feljegyzés, amely szintén Püspökitől származik:

¹⁵ 1761-ben két diák váltotta egymást a bibliothecarius ordinarius tisztében: Vecsei Sámuel és Szikszai György, közülük az előbbi kezétől származhat a bejegyzés. Névsorukat Varga Zsigmond állította össze (VARGA Zsigmond, *A kollégiumi Nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1945, 69.). A könyvtáros diákokról lásd: FEKETE Csaba, *Katalogizáló diákkönyvtárosok = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 411–415. Valamint Uő, *Jánki Péter munkássága a kollégiumi könyvtárban*, A Debreceni Déri Múzeum 1991. évi évkönyve, Debrecen, 1993, 309–331.

¹⁶ Az utolsó néhány betűs „a S. T.” rövidítés talán időpontot, esetleg helynevet jelöl.

¹⁷ Thury Etele 1908. 173., 186.

¹⁸ IKAFALVI DIÉNES Jenő, *Nagyenyedi diákélet a XIX. század végén*, In *A Bethlen-kollégium emlékkönyve*, szerk. HADHÁZI Ferenc, Nagyenyed, Kolozsvár, Bp., Deleatur, 1995, 41–42.

¹⁹ *Album studiosorum Academiae Franekerensis* 295.

Colonia
Corpora Sanctorum recubant hic
terna Magorum.
Ex quibus ablatum nihil est
alibique locatum.

Ez a kölni dómban található felirat a betlehemi három királyok ereklyéjére utal, akik még a város címerében is megjelennek három korona formájában. A csontokat a 12. században hozták Kölnbe, majd rendkívüli gonddal kidolgozott hármass ereklyetartót készítettek számukra. Ez az ötvösmunka tartalmazza az idézett feliratot is, kisebb eltéréssel: „...ex his sublatum nihil est alibique locatum.”²⁰ A dóm napjainkig megőrizte népszerűségét mint zarándokhely, maga a felirat is az ereklyék hiánytalanságáról biztosítja a látogatót.²¹ Vajon hol olvashatta ezt a feliratot Püspöki Süllye János? Forrása lehetett volna az eredeti helyszín is, hiszen a 18. században is népszerű „turistalátványosság” volt a kölni dóm.²² Peregrinusunk azonban Németország másik, protestáns felében járt egyetemre, és önéletrajzában nem említi hogy utazgatott volna, bár a feljegyzés hiánya sem zárja ki, hogy esetleg ellátogatott más német városokba is Frankfurt an der Oderen kívül. Amennyiben így történt, akkor bujdosó diákunk zsebében ott lapult ez a könyv. Ez esetben várható lenne, hogy az akkoriban még jobbára csak üres lapokból álló kolligátumba más, utazásával kapcsolatos jegyzet is helyet kapott volna. Sokkal valószínűbb azonban, hogy mindössze figyelmét felkeltő olvasmányélményét rögzítette az egykori tulajdonos.

Horhi Miklós méhészkönyve már jól ismert a könyvészeti segédeszközökből. A Magyar Könyvszemle²³ nyomán előbb Sztripszky Hiador,²⁴ majd az RMNy²⁵ is felvette nyomtatványai közé. A koraujkori könyvészeti köteteket lapozgatva nagy számú nyomtatvány címléírása után olvashatunk feltételezett, kikövetkeztetett, vagy mindössze címadatában fennmaradt megjelenésről. Ilyen nyomtatványról tanúskodik ez a kézirat is.

---

²⁰ <http://www.oldandsold.com/articles04/article1503.shtml>

²¹ *Zarándokhelyek*, Bp., Saxum, 1998, 118–119.

²² A katolikus főúr, Batthyány Kristóf fél századdal korábban tett utazását megőrkítő itinerarium is megemlékezik a kölni „öreg szentegyházban” látott ereklyékről: „Ott az három sz. király teste, egészen ruhástul, coronástul vagion maganossan ben az szentegyházban valamj rekesztésben.” (Batthyány Kristóf európai utazása 1657–1658, közread. SZELESTEI N. László, Szeged, JATE BTK, 1988, 24. (Peregrinatio Hungarorum, 2.))

²³ SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvészeti adalékok*, MKSz, 1879, 120–121.

²⁴ *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez: pótlások és igazítások 1472–1711*, szerk. SZTRIPSKY Hiador, Bp., 1912, 1975.

²⁵ *Régi Magyarországi nyomtatványok III, 1636–1655*, szerk. HELTAI János, Bp., Akadémiai, 2000, 2125.

ADATTÁR

A szakirodalom szerint különböző kéziratos változataiban legkevesebb 17 példányban maradt fenn, főként a 18. század végéről és a 19. század elejéről. Elterjedtségére jellemző, hogy a Dunántúltól a Felvidéken át Erdélyig mindenhol használták, másolták. A Balassa Iván²⁶ által összeállított feltételezett eredetiről meg kell jegyeznünk, hogy a szövegrészek sorrendje, valamint az egyes bekezdések, azon belül pedig a mondatok sorrendje a fennmaradt kéziratokban (lásd alább) jelentősen eltérő lehet. Ugyancsak változó arányban vettek át vagy hagytak el részeket az eredeti nyomtatványból, gyakran pedig valószínűleg ott nem szereplő praktikákat, módszereket is betoldottak.

Hogy különösebb egyéni bejegyzéseket nem tartalmaz a kézirat, talán abból adódhat, hogy Püspöki Süllye János az eredeti nyomtatott változatról, vagy arra igen hasonlító másolatról készítette el saját példányát úgy, hogy a leíráskor még nem rendelkezett kiforrott, egyéni gyakorlattal a méhészkedés területén. Szembetűnő, hogy felépítése nem a legkorábbi fennmaradt 1680 körül másolt tokaji kézirathoz hasonlít, hiszen a szöveget huszonöt tanács helyett hét regulára osztották be. Ilyen vagy ehhez hasonló regula-szerkezetet nem találtam az általam vizsgált másolatok között sem.²⁷ A regulák összefüggő tematikus csoportokat alkotnak, megoszlásuk egyenetlen. Az alábbi táblázat alapján könnyen megállapítható, hogy vannak egészen hangsúlyos (kibocsátás, gondozás) és alig érintett (szaporítás, mézelés) részek is.²⁸

<i>A Balassa Iván által feltételezett eredeti nyomtatvány felépítése (tanácsok)</i>	<i>A debreceni példány szerkezete (regulák)</i>
1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8.	I. (a kibocsátásról)
9., 10.,	II. (a méhek táplálásáról)
11.	III. (a szaporításról)
12., 13., 14., 15., 16., 17.	IV. (a rajok gondozásáról)
18., 19., 20.	V. (a rajzás utáni teendőkről)
21.	VI. (a mézelésről)
22., 23., 24., 25.	VII. (a teletetésről)

²⁶ BALASSA M. Iván, *Kéziratos méhészkönyveink egyik típusa: a nagyváradi méhészkönyv*, Agrártörténeti Szemle, 1970, 394–409. (A továbbiakban: Balassa 1970) összesen 13, főként a Széchényi Könyvtárban található példányt hasonlított össze, ehhez jön még JUNG Károly, *Kéziratos méhészeti tanácsok a 18. század végéről: a Nagyváradi Méhészkönyv esztergomi másolata Heliser József hagyatékában*, Limes, 1997, 127–140. 12. jegyzetében említett két újabb, és a most ismertetett debreceni példány.

²⁷ Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK) alábbi jelzetein található kéziratokat vettem össze a debrecenivel: Oct. Hung. 1076., Oct. Hung. 570., Quart. Hung. 933., Quart. Hung. 438., Quart. Hung. 2327., Fol. Hung. 436., Fol. Hung. 1029.

²⁸ Balassa 1970, 399–405. és a debreceni példány alapján.

Az RMNY szerkesztői felvették, hogy a nyomtatvány tartalmazott latin nyelvű részeket is. Jelen másolatból valamiért kimaradtak a növénynevek latin megfelelői (II. regula), helyettük a magyar nevek olvashatóak, többnyire azonosítható módon. Ugyanezek a latin növénynevek a vizsgált kézirat másolatok közül is csak egyben maradtak fenn, meglepő módon éppen abban az 1720 körül született másolatban,²⁹ amely a leginkább hasonlít Püspöki János példányához! Szerepelnek még pár szavas latin részek ugyanezen méhészkönyv egy másik, 1807-es példányában³⁰ a napok nevei után, ezek azonban elenyészők. Alig hihető, hogy a külföldi egyetemet járt képzett lelkészt zavarta volna ez a csekély mennyiségű latinság. Ha szerepelt is a nyomtatott változatban, inkább a másolnivalót csökkenteni igyekvő szorgos kéz működését látjuk a kihagyásban. Összefüggően mindössze kétsornyi nem magyar nyelvű szöveg szerepel: a méhészeti tennivalókat a megfelelő napokon és órákban elvégezni intó idézet rögtön az első regula elején (lásd a szövegközlést a tanulmány végén). Érdekes az is, hogy az időben előrehaladva a különböző másolatokban a népi vallásossággal is egybemosódó méhészeti módszerek egyre gyakoribbak lesznek, amelyek inkább babonaságok, mint tapasztalati úton kidolgozott eljárások. Különösen az 1797-ben³¹ és 1801-ben³² készült példányokra jellemző ez.

Végezetül úgy véljük, hogy bár Balassa³³ többek között azt is feltételezi, hogy a Méhészkönyv egy nagyobb munka részeként jelent meg, erre sajnos nem találtunk bizonyítékot. Annyi bizonyos, hogy a másolatok egy része olyan gyűjteményben maradt fenn, amely tartalmaz további mezőgazdasági jellegű részeket.

A kolligátumban fellelhető nyomtatványokat bejegyzésük szerint még diákként vásárolta Püspöki 1702 és 1712 között, a kéziratokat pedig túri lelkészsége idején másolta be egyesével, 1715 és 1721 között. Ekkor keletkezhetett a méhészkönyv átirata is, mivel két keltezett imádság között foglal helyet, elég jól behatárolhatóan az 1710-es évek második felében. Ez azt jelenti, hogy az eddig ismert egyik legkorábbi másolat. A Püspöki Süllye János által másolt kézirat különösebb nehézségek nélkül olvasható. Csonkulás, ázás, hanyag vagy garázda kezek sem tették tönkre a papírt. A fejedelmek méhészmestere 37 évnyi tapasztalatát összefoglalva gyakorlati kézikönyvet szerkesztett. Nem határozható meg egyértelműen, hogy milyen hatással volt a népi méhészetre Horhi Miklós műve,

²⁹ OSZK Quart. Hung. 2327.

³⁰ OSZK Oct. Hung. 1076. Pl: „...Kedden Sub Marte ♂...”

³¹ OSZK Fol. Hung. 1029. 91. recto: „Ha ember találna Kigyot Békával veszekedni, egy bizonyos pálczikával, vagy is vesszővel egy mástul el választaná, és el szabadittaná azon p[á]lc[z]át, vagy is veszöt el ne vesd, hanem a méhesedben tarts, a raj soha el nem mehet.”

³² OSZK Quart. Hung. 933. 3. verso: „Hogy a méhek gazdagok legyenek. Karátson etzaka vigy a predikatoria tiszta buzát, onnan ki jövén, öntsd bé mindeniknek a lukjába, de azt minden karátson etzaka tselekedjed.”

³³ Balassa 1970, 396.

ADATTÁR

vagy mennyiben hatott írójára a népi méhészet. Kérdéses, hogy az általa leírt gyakorlatot maga alakította ki, vagy csak felhasználta elődei tudását.³⁴ Összehasonlítva a külföldi kortárs gyakorlattal, Hargita Pál³⁵ úgy találta, hogy az általa javasolt megoldásokat szerte Európában használták, némelyiket egészen az ókortól kezdve. Ugyancsak ő a sorozatos háborús dúlásoknak tulajdonítja, hogy a könyv nem maradt fenn nyomtatott változatban. Köztudott, hogy a méhészkönyvet kiadó Szenci Kertész Ábrahám nyomdáját Várad 1660-as ostromakor elköltöztették Kolozsvárra. Miként elpusztult a Várad Biblia kinyomtatott íveinek is egy része, a Méhész könyvecske esetleg raktáron álló, még eladatlan darabjai aligha élték túl az ostromot.³⁶ A Szenci Kertész 1667-ben bekövetkezett halálakor Nagyszébenben készült hagyatéki összeírásában³⁷ sem találjuk nyomát a kiadványnak. Lehetséges az is, hogy mivel az efféle néhány lapos nyomtatványok nem bírtak jelentősebb, pénzben kifejezhető értékkel, nem tüntették fel őket Szenci Kertész inventáriumában. Talán ezért nem leljük nyomát más korabeli hazai könyvjegyzékben sem.³⁸ Értékét mindössze az adta, hogy előtte nem jelent meg hasonló mű, és utána is jó 100 évet kellett várni a következő méhészeti szakmunkára.³⁹ Az 1759 és 1817 közötti bő fél évszázadban viszont 56 kiadásban 42 méhészeti írás jelent meg Magyarországon, amely kiugróan magas Európa más országaival összehasonlítva. Fontos szerepe volt ebben Mária Terézia 1775-ös pátenésének, amely jelentősen ösztönözte mind a méhészképzést, mind a méztermelést, a házi-iparban is használt méz és a viasz ugyanis évszázadokon át jelentős export-cikknek számított.⁴⁰

Rövidsége miatt közreadjuk a Debreceni Református Kollégiumban fellelhető példány teljes szövegét, ezáltal szeretnénk megkönnyíteni az újabban felbukkanó kéziratok összevetését. Helyenként az értelmezhetőség kedvéért a lábjegyzetbe szorítottunk olyan kiegészítéseket, amelyek más, fent említett kéziratokból származnak. Az átiratban a másolat következetlensége miatt az ö és ő hangokat ö-nek, az ü és ú hangokat ü-nek írtuk át.

³⁴ BALASSA Iván, ORTUTAY Gyula, *Magyar néprajz*, Bp., Corvina, 1979, 220-223.

³⁵ HARGITA Pál, *The Oldest Hungarian Apiarist Book*, Acta Agronomica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1972, 193-200.

³⁶ BOTTYÁN János, *A magyar Biblia évszázadai*, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1982, 68-69.

³⁷ MONOK István, *Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802-2002*, Marosvásárhely, Mentor, 2002, 360-379. valamint V. ECSEDY Judit, *Egy erdélyi könyvnyomtatóműhely 1667-ben = Uo.*, 380-400.

³⁸ *Adattár 16-18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, szerk. KESERŰ Bálint. A 10-19. kötetek tartalmazzák a Kárpát-medencei könyvjegyzékek kiadásait.

³⁹ John GEDDES, *Angliai méhes kert*, ford. KIRÁLY György, Eger, 1759.

⁴⁰ *Magyar néprajzi lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp. Akadémiai, 1980, III, 552.

MÉHÉZ Könyveske. 35
Melyben egészben leíratik a mé-
hék körülvaló jó dolgaiak
igaz midgya, le's hasznos mester-
sege: melyet a Páris és Máltai-
Sagor FÉREDELMEKREK, ö-
rök és jói RAKOCZI GYÖRGYÖK-
REK fő méhés mesterok: HOR-
THY MÓRCSÓK, mind rend Szermu-
kövvaló hivatalyok, mind egésztele-
renek hozzájár, Nagy Várason
laleköt, tizeti Szermu 24-est
tendőleg kövesset.

Regula.

A Tavaszi kirakatról v. kido-
csátatról. Etkő és leg jobb
mind, avagy nagy mesterok
a méhéskedetk a tavaszi ki-
rakatr áll, idejére is midgya-
ra nevre, ha megakarnó tudni
majd lép rendet meg tanítalga.
S. György havat elkő kezd. Szermu
redan

MÉHÉSZ KÖNYVECSKE

Melyben egészszzen leiratik a méhek körül való jó dajkaságnak igaz módgya, és hasznos mestersége: mellyet a N[agysá]gos és Méltóságos FEJEDELMEKNEK, öreg és ifjú, RAKOCZI GYÖRGYÖKNEK fő Méhész Mesterek: HORTHI⁴¹ MIKLÓS, mind rend szerint való hivatalyában, mind egész életének fojásában, Nagy Váradon laktában tiszt szerint 34 esztendőig⁴² követett.

I. Regula.

A Tavaszi ki-rakasról v[agy] kibocsátásról.

Első és leg jobb mód, avagy ugyan mesterség a méhészkedésben a tavaszi kirakásban áll, idejére és módgyára nézve, ha meg akarod tudni, majd szép rendel meg tanitalak: Sz. György havának első hetiben Szeredán vagy Csütörtökön bocsásd ki, ki bocsáthad ugyan a töb napokon is, szép csendes és tiszta időn, de nem sokat használsz véllé; mert a mint a Philosophusok tanittyák, Omnis actio fieri debet sub suo planeta, et melius sub proprio die illius planetae, et hora propria.⁴³

Hétfőn.

Mindenkor benn ülök, aluvók, túnyák, betegesek, bádgyattak, restek, és lopók lesznek.

Kedden.

Veszekedők, háborgók, marakodók, praedálók, károsok, irigyek, ellenkezők, és tolvajok lesznek.

Szered[án].

Erőssek, kemények, gyözüdelmesek, érzékenyek, kereskedők, serények, gyűjtők, jó kedvűek, vidámok, nyughatatlanok, szorgalmatosak, szaporodók, tiszták, és takarikossak lesznek.

Csüt[ör]t[ökön].

Epétők, munkálkodók, takargatók, szelédek, jámborok, engedelmesek, tiszták, jók, éppek, és magok birók lesznek.

Pintek[en].

Barátságossak, szerelmeskedők, nyájjassak, egy máshoz vendégségben járók, és imitt amott múlatozóok lesznek.

---

⁴¹ A szerző névalakja számtalan formában előfordul a másolatokban: Horhi, Horki, Horits, Herky, Hörkei. Lásd Balassa 1970. 396.

⁴² Más kéziratokban többnyire 37 év szerepel.

⁴³ Az OSZK Fol. Hung. 1029. másolója így magyaráította: „...minden cselekedetnek Plánéta alatt köllly meg lenni...”

Szomb[aton].

Kedvetlenek, mordok, gonosz kedvüek, változók, szüzek, meddük, magtalanok, mérgesek, haragussak, fösvények, és csak magoknak valók lesznek.

Vasár[nap].

Mindenkor kin ülök, csendesek, heverők, kevélyek, könnyen élök, kényesek, vendégeskedők, félelmesek, és vesztég ülök lesznek.

Im látod hogy az 7. napok között kettő vagy jó, és kiváltképpen való, a mint meg mutogatám.

Minekutánna azért ki rakod a méheket, keress igen jó, erőss, tiszta, édes izü bort, földied fel a kast, tisztogasd meg szépen, paráhold⁴⁴ meg jól a szádból minden lép közit, új vászon rojtyával, mellyet ismét fenyő szurokkal füstöly meg, a tél dohátúl, annak utánna csináld bé, s úgy bocsásd ki, tiszta meg mosott fejér juh gyapján.

NB. Gonoszúl is ki bocsáthatták a méheket, de jó lelki isméret szerint nem adok arra okot senkinek is. Mikor azért ki bocsátod a méheket, leg elsőb tisztod is e légyen: hogy a dugóját, mely a jukában telet, akar miből lett légyen az, de el ne veszed, a mint némelleyek cselekesznek, hogy csak el vetik, és el vesztik, de el ne tivedz, hanem meg jegyezd ki mellyiké, és köss maczagot reá, s ted azon kas alá, vagy kösd a tetejére, hogy a raj valamiképpen el ne mehessen, söt immár ha azt akarod, hogy a méhek igen jámborok legyének, és egyszersmind jók is. Csütörtökre bocsásd ki, tiszta, fejér juh gyapján, mellyet meg mosván, és a mocsoktól fővennyel meg dörgölvén, szárazzon vond a jukába, hogy meg mászhassa; mert miképpen a farkas fog és gége, szöt [=söt] csak a szoriis [=szöri is] annyira árthat, és bizonyos jel a praedálásban és gonoszságban: úgy ellenben a természetnek útyát, bizonyos ez is a jámborságban, de mind az által ne irtózzál az haragos méhektől, mert mindenkor jobb a jámbornál, a mennyiben erősebb. Kend meg a kasnak szájját körös körül juh téjjel, ne fély hogy meg csipjenek. Viszontag ha azt akarod hogy a méhek igen haragossak legyének, új veres posztón bocsásd ki, de nem csütörtökön, hanem Szeredán. Ha meg kened kakas vérrel a posztót s úgy vonod a jukába, annál gonoszabbak lesznek, jobbak is, mert erősebbek, gyözödelmeseb, haragossab, de ha hangya tojással meg-kened a posztót, s úgy vonod a jukába, még annál is gonoszsab, gyorsab és munkássab, kemény, érzekeny [sic!], serény, vidám, egészséges, szaporodó, takarikos, gyűjtő, hordó, és munkás léssen mint az hangyák.

Ebben áll kivált a méheknek igazgatása, 1. a ki bocsátásban. 2. a borral való táplálásban, hogy t. i. minden veszedelmes állapottyában, akar himlős, akar mételyes, akar rekkenő büzü, akar hernyós, pondrós és pókhálós, söt merigy miatt légyen is doha, ha gyakran sós borral táplálad, mind meg gyógyúlnak;

---

⁴⁴ permetez

ADATTÁR

mert a jó bor meg vidámittya meg erőssiti, gyorsittya, és el változtattya lankadságokat, és dohosságokat.

Reg[ula] II.

A méheknek tápláltatásokról.

Hogy penig a méhek az helyeket szeressék, egy keskeny vállucskát tarcsa előttök, és minden reggel belé huddozzál, hogy légyen mit innyok; mivel azt igen szeretik, és reája gyűlnek, így kedvezzen nékiek. A méheknek kedves eledelek ezek: az igen meg irt édes szilva, szotyogós⁴⁵ édes körtvély, fekete hajog cseresznye, piros földi eperj, csinált aszszú szőlő, és malosa szőlő.

A füvek közzül ezek kedvessek:

Méh fű, vad ökör nyelv, üröm, ló minta, kakuk fű, macska fű, sárkelép, csombor, kömény, mellyeknél nincs kedveseb a méhek előtt.⁴⁶

III. Reg[ula]

A méheknek szaporodásokról.

Ha nem akarnak szaporodni, vigy hangyát mindenik alá egy egy jó marokkal fészkestől, és bövségessen szaporitanak. Ha akarod hogy idején szaporicsanak, Húsvét tállyán futtasd meg ama nagy hangyákkal, még Pünkösöd előtt el kezdik a rajzást, és bövségessen rajzanak egész kis Aszszony napig, akkor szed ki az anyaház lépeket belölle.

IV. Reg[ula]

A Rajok körül való gondviselésről.

Hogy penig a raj méh el ne mehessen, mikor ki veri az anyja, akkor mindgyárt egy leveles ággal, hány vizet közikbe fel, és nem mehet el, hanem meg száll, harmad napig is ott ül. Ha ember nélkül talál lenni s el mégyen a raj, ódd le a kas tetjére kötött dugóját s egy czövekkal szegezd a méhek közepibe, s helyére vissza jü, akar penid akazd a lábod újjára, a dugóját, és szépen a lábodra száll, s úgy fogd bé a mint akarod. Hogy meg ne csipjenek, mosdgyál meg a vizelettedben, és az után füstöld meg magadat fenyő szurokkal s meg nem csipnek. Ennek utána egy bizonyos szóra szoktasd, vagy csengetésre, vagy süvöltésre,⁴⁷ süvöltgess nékiek s meg csenedesednek, akar hegedülly, ha arra szoktatod, bizonyosan azt jobban szeretik.

---

⁴⁵ Ives, túlrett

⁴⁶ Balassa 1970. által közölt variánsoknál hasonló növényneveket olvashatunk, ebben a változatban azonban újdonságként megjelenik a vad ökörn nyelv, a kakukkfű és a csombor. Ezek elterjedése elvben segíthet meghatározni a másolás helyét, amennyiben ismerjük a növények 17. századi elterjedését.

⁴⁷ kiáltásra vagy füttyölésre

Mikor bé akarod fogni. hugyozd meg a kast, az után füstöld meg jól fenyő szurokkal, akar kend meg kömény virágjával, vagy zöld levelével, soha nem hadgya el a kast.

Hogy a rajok jók legyenek.

Minek utánna bé fogod a kast paráhold meg egy kis igett borral, avagy csak nyers borral, kedves léssen előttök, ne féllly hogy kétszerte meg nem jutalmaztattyák, nem is tehecz egyet nagyub [sic!] jót annál. Ha ezek szerint gyakorlod a méheket, olyan jók és erőssek léssnek, hogy bátorságossan hagyhacz mindenik annyok méh alatt 6.6. rajt.⁴⁸

V. Reg[ula]

A Rajzás után való gondviselésről.

Hogy az annyok méh többet ne ereszsen Kis Aszszony nap tájban szed ki az Anyaházakat, s nem fijasithat az után többet. Ha penid ki metéled az anya lipeket közzüle, ne öld meg az annyát, hanem meg irtogasd az lép hegyeket, s körül nyird, ugy esztán csak szép tiszta mézet hordanak.

Ha a méhek öszve vesznek, és egy mást marják s hordgyák, szitált fővenyt, melynek a porát és nagy korpáját ki vetted, annak a tisztáját tarcs meg, és olykor mikor veszekednek, csapj egy marokkal közikbe s azonnal meg szűnnek a veszekedestől (akar mákot.)

Ha más méhe marja, vagy hordgya, csinály tört,⁴⁹ az egér maszlagot⁵⁰ öszve kevervén jól egy kis mézzel egy cserépbén, tölcs ilesztöt reája, ted egy üres kas alá, annak helyére tévén, a mellyet hordanak, had hordgya el a gonosz méh, el vész hirtelen, egy egy iznyire dagad a lépe is tölle, mint a viasz úgy el olvad s le húl a lépe is, és a Föld iszsza el a praedálóknak a mézét.⁵¹

VI. Reg[ula]

A Mézelésről.

Ha sok mézet akarsz hordatni, minek utánna eleget rajzottanak, gyakran szedd a mézet töllök, mihelt tele hordgyák, így nem is fijasithattya meg, ezt kövesd mind Sz. napig. Mind Sz. nap tájban nizzd el őket mind egy jó időn, csendes napon, a mellyik akkor vidámabban jár, jegyezd meg rendel, és azokat hadd magnak, mert azok jobbak, kitelelhetőbbek, és egészségesebbek.

VII. Reg[ula]

A meg ölésről és kiteleltetésről.

---

⁴⁸ 6–6 rajt

⁴⁹ csapdát

⁵⁰ egérmérget

⁵¹ A mondat így ér véget az OSZK Fol. Hung. 2327. jelzetű kéziratban: „s-igy tanits a’ tolvajt.”

ADATTÁR

Ne öld meg a méhet, hanem ha jó időn. Szép tiszta, és száraz helyen csináld bé őket, Karácson havának utolsó negyedgyén, paráhold meg jó erős borral, hadd vegyenek erőt, az után rakd eleibe ezeket: Edes aszszú szilvát főve, csinált aszszú szőlőt, figét, malosza szőlőt mézbe meg törve. ezeken kívül, sőt bort, húgyat, kenyér morsalékját szilva leviben főve. Item. Rakd alá a sült tyúkot, és étel maradékját is, mellyet könnyeb móddal így készécs el: Főz egy fazék édes aszszú szilvát, minek utánna jól meg főtt, tölcs más fazékba a levét, és ezeket ted belé: aszszú szőlőt, figét, malosát, új disznó orrával főzd meg jól a szilva levében, készécsd el eczetben mézzel, borral, és egyéb fűszerszámokkal, ha jól meg fő, ragd eleikben hidegen. Csak a szilvából készéthech sült tyúkkal edgyütt de a' szilvát jól meg főzd. Hóld töltén télbe a méhek leg erősebbek, és jobbak is, de nyárba újságon job a méhekkel dajkálódni, télbe hóld fottán. NB. Ha nyárba másnak adsz méhet, meg nem vallya véle ha dél előtt adod, de ha dél után adod meg valhattya.

RÓBERT OLÁH

PÜSPÖKI'S VERSION OF THE APIARIST BOOK FROM VÁRAD

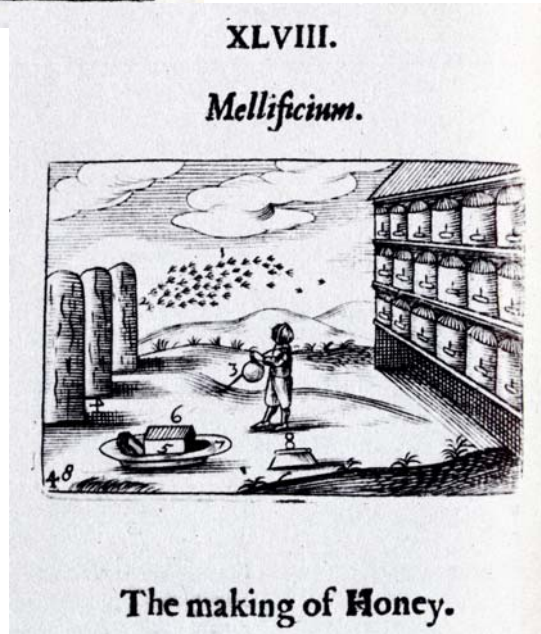
The first Hungarian apiarist writing ever printed, the "Apiarist booklet", was published in 1645 in Várad. Miklós Horhi, the author of the book, served the princes of Transylvania for many years. Not a single printed copy is known to exist today, but many different manuscript versions from the 18th and 19th centuries have been preserved from all over the Carpathian Basin. The manuscript copy of the College Library of the Transtibiscan Reformed Church District was once part of the library of reformed minister János Süllye Püspöki. Püspöki copied by hand one of the very earliest manuscripts in the late 1710's. Methods used by Miklós Horhi came from Antiquity or earlier centuries, but his work is based on his personal observations. The text describes the most important apiarist agendas: beekeeping, nursing, healing, reproduction, feeding, swarming and honey production.

KORABELI MÉHÉSZET ÁBRÁZOLÁSA COMENIUSNÁL

Johann Amos Comenius,
Orbis sensualium pictus,
Brassó, 1675, (facsimile:
Bp., Akadémiai, 1970)
100. (fámetszet)

Johann Amos Comenius,
Orbis sensualium pictus,
London, 1659, (facsimile:
London, Oxford University
Press, 1968) 98.
(rézmetszet)"

A DEBRECENI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KARÁNAK TÖRTÉNETE 1914–1949.*

Magyarországon református vagy közös protestáns egyetem létrehozása már Bethlen Gábor óta sokszor felmerült, de egyik terv és mozgalom sem ért célt. Az 1860-as években újra felvetődött a protestáns egyetem terve, Török József akadémikus a debreceni Református Kollégium egyetemmé fejlesztése mellett tört lándzsát, mégpedig állami egyetemmé, mert a református egyház és Debrecen város anyagi ereje elégtelen.

1872-ben létrejött Kolozsvárott a második magyar egyetem. Ez a debreceni reményeket lelohasztotta, de nem sokáig, mert hamar felismerték, hogy mindenképpen szükség van egy harmadikra. Megindult a versengés a magyar városok között: Pozsony volt a legesélyesebb, amely hamarosan létrehozta akadémiáit (jog, bölcsészet, evangélikus teológia). Az árvíz sújtotta Szeged fejlesztésében is nagy szerepet szántak egy ottani egyetemnek és Kassa is igényelte a Rákóczi Egyetem felállítását, ugyanakkor Pécs és Győr is felmerült lehetséges településként.

1905-ben hosszas vajúdas után a Tiszántúli Református Egyházkerület lemondott a református egyetem tervéről és elfogadta, hogy Debrecenben állami egyetem létesüljön. A város 112 hold erdős telket ajánlott fel, továbbá a bábaképzőt, a városi közkórházat, az építkezésekre pedig 3 millió koronát. Az egyházkerület főgondnoka, gróf Dégenfeld-Schomburg József nagy lelkesedéssel irányította az egyetemi mozgalmat, de a dolgok menete akkor vett csak gyorsabb ütemet, amikor 1910-ben újra gróf Tisza István Nemzeti Munkapártja vette át a kormányzatot. Tisza (a Kollégium egykori diákja) feltétlen híve volt az új egyetem Debrecenben történő megvalósításának. A város végre meg tudott egyezni a részletekben is gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszterrel¹ és Zichy november 4-i leiratával megtörtént a megállapodás.²

---

* A tanulmány részlet a szerző „A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története 1914–1949.” c. doktori disszertációjából.

¹ „Debrecen városa 1911-ben emlékiratban fejté ki állami egyetem iránti kérését és foglalja össze felajánlásait. Az iratot igen nagyszámú küldöttség viszi fel és nyújtja át gróf Zichy János kultuszminiszternek az Országház Kupolatermében. A nagy termet szinte teljesen megtöltik a küldöttek. Az egész Tiszántúl képviseltette magát: ilyen közügye volt az egész országrésznek a debreceni

A megállapodás után 1911. dec. 1-jén Zichy János beterjesztette a törvényjavaslatot a pozsonyi és a debreceni egyetem megszervezéséről. A párt-politikai harcok miatt csak félév múlva, 1912. jún. 5-én fogadta el a törvényjavaslatot a képviselőház, jún. 17-én pedig a főrendiház. Ezek után júl. 7-én megszületett az 1912. évi XXXVI. törvénycikk, az ország két új egyetemmel gyarapodik: Debrecen és Pozsony (ez utóbbi a meggyilkolt királyné, Erzsébet nevét veszi fel).

Az alapító törvény végrehajtása a közben kirobbant I. világháború miatt csak nehézkesen haladhatott. Némedi Lajos így ír erről: „1914. július 25-én jóváhagyja a király az egyetem szabályzatát. Eszerint az egyetemnek öt kara van: Református Hittudományi, Jog- és Államtudományi, Orvostudományi, Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, Mennyiség- és Természettudományi Kar. A törvénycikk kimondja, hogy az egyetem „fokozatos fejlesztés mellett” jön létre, és nyilvánvaló, hogy egyelőre az első, második és negyedik kar kezdi el működését. Ezek a karok a Kollégiumban működnek is már az akadémiai tagozat keretében teljes tanári karral. Csupán az kell, hogy a tanszékekre megjelenjen a pályázati kiírás, és megtörténjen a professzorok kinevezése. Ez utóbbi 1914. augusztus 26-án meg is valósul.

A Kollégiumban az 1913/14. tanévben 24 tanszék működik: 6 a teológián, 9 a jogon és 9 a bölcsészeten. – Most 28 tanszéket töltenek be: 7 teológiai, 12 jogit és 9 bölcsészeti. A helybeli pályázók közül mindenkit kineveznek: 17-et azonnal, kettőt 1915-ben, illetve 1917-ben.³ 11 professzor jön más helyről, de mindenkinek volt már előzőleg is kapcsolata a Kollégiummal.⁴ (Időközben a tanszékek száma 30-ra emelkedik.)

---

egyetem.” (Némedi Lajos: *A Kossuth Lajos Tudományegyetem rövid története 1912–1987.* (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem 75 éve) Debrecen, 1988. 10.)

² „A város 3 millió koronát, az egyetem területének közművesítését, a villamos vonalának az egyetemig kivezetését és 112 hold 238 négyszögöl földterületet bocsát a megegyezés szerint az egyetem rendelkezésére. Az egyházkerület lemond a Kollégiumban kifejlesztett teológiai, bölcsészeti és jogakadémiájáról. Azok beszüntetik működésüket. Professzorai pályázhatnak az új egyetem tanszékeire. Az egyházkerület évi 70 ezer koronát fizet az államnak a teológiai kar teljes fenntartására, viszont tanár csak református lelkészi oklevéllel rendelkező személy lehet. A Kollégium helyet ad az egyetem hittudományi, jogi és bölcsészkarának, valamint az orvosi kar dékáni hivatalának, míg el nem készül az egyetem új épülete és a klinikatelep. A három fakultás és az orvoskar dékáni hivatalának dologi kiadásait fedezi, amíg a Kollégiumban lesznek. Engedélyezi az egyetem számára a főiskolai könyvtár használatát.” (Csohány János: *A korszakváltások évszázada (1849–1950).* 242. In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története.* A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988. 251–252.)

³ Haendel Vilmos (1915), illetve Mitrovics Gyula (nem 1917-ben, hanem 1918-ban).

⁴ Némedi Lajos itt téved: pl. a kinevezett latinprofesszornak, Láng Nándornak nem volt előzőleg semmi köze Debrecenhez.

ADATTÁR

1914. október 5-én megkezdődtek az előadások, okt. 8-án ült össze először a Bölcsészettudományi Kar tanácsulése, ahol már szóba kerültek a Tanárképzőintézet és a Tanárvizsgáló Bizottság felállítása, valamint a hadba vonult tanárok (Darkó Jenő, Huss Richárd és Rugonfalvi Kiss István) felmentése. Darkó hamar visszakerült az egyetemre, de a másik kettőt még félévéig helyettesíteni kellett. 1915 januárjában a minisztérium megszervezte a Tanárvizsgáló Bizottságot, áprilisban Darkó professzor elkészítette a doktori oklevél szövegét.

Régi szokás szerint az egyetem rektora és dékánjai díszjelvényeket viselnek. 1915 áprilisában megengedte a király, hogy a Debreceni Tudományegyetem is kapjon ilyeneket. A rektor utasítására Zutt Richárd iparművész tanár készítette el a díszjelvényeket, mégpedig háborúban hódított hadianyagból.

Az első két év az egyetemi oktatás alapfeltételeinek megteremtése jegyében zajlott: mivel a katonaság lefoglalta a kollégium helyiségeinek nagy részét, így a bölcsészkaruk új helyiségek után kellett néznie. 1915 őszén az egyetem a Piac utca 51. sz. alatt az ún. Csanak-házban bérelt egy 12 helyiségből álló lakást a magyar és német tanszékek számára, a Földrajzi Intézet pedig a Piac utca 24. sz. alatti épület harmadik emeletén nyert elhelyezést.⁵

Mivel több fontos tanszék hiányzott még ekkor, 1915 novemberében megalakult egy bizottság a legfontosabb tanszékek szervezésére, illetve az összevontak kettéválasztására.⁶ A fontossági sorrend ez lett: 1) francia, 2) archeológia, 3) ókori és középkori egyetemes történelem kettéválasztása, 4) középkori és újkori magyar történelem kettéválasztása, 5) filozófia-pedagógia kettéválasztása, 6) magyar és finnugor nyelvészet kettéválasztása. A Francia Tanszék kérdése Huss németprofesszor helyettesi megbízásával már 1916 nyarán (ideiglenesen) megoldódott, 1918 júliusában létrejött az önálló ókortörténet és pedagógia, viszont az archeológia (régészet) csak később valósult meg. A magyar történelem viszont végig csak egy tanszék maradt, ugyanígy a magyar és finnugor nyelvészet szimbiózisa is tartósnak bizonyult.

A fiatal egyetem első nagy tudománypolitikai koncepciója a balkanológiai program volt, amelynek szülőatyja és lelkes patrónusa Darkó Jenő görögprofesszor, a neves bizantinológus volt.⁷ 1915 decemberében mutatta be a kari tanácsulésen tervezetét, miszerint Debrecen lenne legalkalmasabb balkanológiai tanulmányok koncentrállására. Darkó részletesen kidolgozott programja szerint hat új tanszék felállítására van szükség: 1) Közép- és újjörög filológiai

---

⁵ Némedi: i. m. 14., Varga Zoltán: *A Debreceni Tudományegyetem története I.* [Debrecen], [1967]. 14.

⁶ BTK Jegyzőkönyvek 1915/16. tanév, III. rendes ülés, 1915. nov. 26. 14. pont és melléklete.

⁷ Erről lásd részletesen: Kerepeszki Róbert: *Balkanológiai program a Debreceni Egyetemen a 20. század első felében.* In: Velkey Ferenc (szerk.): *Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LVII. – Történeti Tanulmányok XIII.* DE, Debrecen, 2005. 229–253.

(bizantinológiai) tanszék, 2) Sémi filológiai tanszék, 3) Kelet-Európa története tanszék, 4) Szláv filológiai tanszék, 5) Török-tatár filológiai tanszék, 6) Oláh nyelv- és irodalom tanszék. Milleker Rezső földrajzprofesszor javaslatára kiegészítették a tervezetet egy hetedik tanszékkal, amely a Balkán gazdaságföldrajzával foglalkozott volna. Sajnálatos módon mindezekből nagyon kevés valósult meg, az is csak időlegesen (török, szerb-horvát, román lektorság, Török Tanszék), Trianon után pedig már-már az egyetem léte is több alkalommal megkérdőjeleződött.

Az elhunyt uralkodó, Ferenc József temetésén és az új király, IV. Károly megkoronázásán az akkori szokások szerint az ország főméltóságai között az egyetemek rektorai is részt vettek. Debrecenben az 1916/17-es tanévben éppen a latinprofesszor Láng Nándor volt a rektor, így őt érte a megtisztelő kiküldetés. A koronázásra az egyetemről 10 főnyi hallgatóság mehetett, köztük három bölcész (Kovács Antal, Molnár András és Müller István).⁸

A zajló világháború ellenére a bölcészkar gyarapodik: 1916 szeptemberétől Pröhle Vilmos kolozsvári magántanár áthabilitálásával tekintélyes szakembert szerzödtetnek török lektornak, majd lassan alakul a török tanszék ügye is (1919 októberében lett végül megszervezve). 1918 júliusában Mitrovics Gyula kinevezésével létrejött az önálló pedagógia (Mitrovics az egyetlen a bölcészeti akadémiai professzorok közül, akit 1914-ben nem vettek át!) és az ókortörténet (ide az egyetemes történet addigi professzora, Pokoly József jött át, Pokoly helyére pedig Szentpétery Imrét hívták meg).

Bár „az őszirózsás forradalom idején az egyetem már politikai tényező”⁹, az átalakulásban nyilvános szereplést a bölcészkar professzorai közül senki sem vállalt, ez inkább néhány jogi és teológiai tanárra volt jellemző (Mártonffy Marcell, Ferenczy Gyula, Zoványi Jenő). A hallgatóság közül már akadt több bölcészhallgató is, akik „kommunisztikus mozgalmakban” részt vettek. Ellenük a Tanácsköztársaság bukása után, 1919 decemberében eljárás is indult, amelynek végén Thury Levente bölcészhallgatót 4 félévre az ország összes egyeteméről, Kiss Kálmánt 2 félévre a debreceni egyetemről kizárták, míg Kardos László (a későbbi neves irodalomtörténész) megdorgálásban részesült.¹⁰

A Károlyi-kormányzat, majd a Tanácsköztársaság rendelkezései csak általánosságban vonatkoztak a bölcészkarra (a királyi jelző megszüntetése, a néhai és a volt uralkodó portréjának levétele); egyetlen jelentősebb momentum az volt, hogy Kunfi miniszter 1919 februárjában értesítette az egyetemet, hogy megbízta Dienes Pál budapesti egyetemi magántanárt a debreceni matematikai

⁸ BTK Jegyzőkönyvek 1916/17. tanév, V. rendes ülés, 1917. jan. 20. 36.b) pont.

⁹ Némédi: i. m. 15., lásd még továbbá: Varga: i. m. 88–92.

¹⁰ BTK Jegyzőkönyvek 1919/20. tanév, V. rendkívüli ülés, 1919. dec. 30. 25. pont.

és természettudományi kar megszervezésével.¹¹ A bölcsészkar ezt örömmel vette tudomásul, de a bekövetkező román megszállás miatt ez már nem valósulhatott meg.

A történelmi Magyarország összeomlása nemcsak fájdalmasan érintette a bölcsészkar professzorait, hanem tettekre is sarkallta őket: 1918 decemberében Pap Károly irodalomprofesszor javaslatára a Kar szózatot szerkesztett a külföldi egyetemekhez hazánk területi integritásának érdekében¹², illetve a Kar két székely (Darkó Jenő, Rugonfalvi Kiss István) és egy erdélyi szász (Huss Richárd) tagja próbált személyesen is informálódni Erdély és a magyarság politikai helyzetéről a megszállt területeken. Darkót 1919 januárjában a debreceni Székely Társaság elnökévé választották, ettől fogva az erdélyi menekültek ügyeinek intézője lett.¹³

Rövid idegi napirenden volt a székhelyeikről elmenekült kolozsvári Ferenc József és a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetemekkel való együttműködés, azok részleges befogadása Debrecenben, különösen a kolozsvári bölcsészkart illetően.¹⁴ Azonban a tárgyi feltételek hiánya, az elhelyezés nehézsége és személyi ellentétek, majd döntően a kormányzat eltérő állásfoglalása miatt ezek az egyetemek végül Szegeden és Pécsen nyertek elhelyezést.¹⁵

Minthogy a budapesti Tudományegyetemet alapítójáról, Pázmány Péter készült elnevezi, 1920 decemberében a jogi kartól indult a javaslat, hogy a debreceni egyetem a Református Kollégium egykori diákjának, az egyetem megalapítása körül elvülhetetlen érdemeket szerzett néhai miniszterelnök, gróf Tisza István nevét vegye fel. Miután a bölcsészkar is elfogadta a tervet¹⁶, 1921. június 5-én nagy ünnepség keretében megtörtént a névadás. Ugyanebben az évben létrejött a Tisza István Tudományos Társaság két szakosztállyal (szellem-tudományi és orvos-természettudományi) a tudományok ápolására és művelésére. Az egyesület első elnöke Pokoly József lett, alelnökei pedig Láng Nándor és Szontagh Félix.

¹¹ BTK Jegyzőkönyvek 1918/19. tanév, VI. rendes ülés, 1919. márc. 1. 39. pont. – Kmin. 35386/1919. IV. sz.

¹² BTK Jegyzőkönyvek 1918/19. tanév, IV. rendes ülés, 1918. dec. 9. 25. pont és II. rendkívüli ülés, 1918. dec. 27. 28. pont.

¹³ Kerepeszki Róbert: *Darkó Jenő tudányszervező tevékenysége a m. kir. Tisza István Tudományegyetemen*. In: Hollósi Gábor (szerk.): *Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből II.* Debrecen, 2005. 61.

¹⁴ BTK Jegyzőkönyvek 1920/21. tanév, IV. rendkívüli ülés, 1920. nov. 25. 29. pont. („Együttműködés az exul egyetemekkel”)

¹⁵ Erről bővebben: Kiss József Mihály: *Párhuzamos utak a kolozsvári és a pozsonyi egyetem válságos időszakának történetéhez*. In: Kiss József Mihály (szerk.): *Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX–XX. századi történetéből*. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 14.) Budapest, 1991. 123–161.

¹⁶ BTK Jegyzőkönyvek 1920/21. tanév, V. rendes ülés, 1920. dec. 15. 42. pont. (Ebben a tanévben ismét bölcsész a rektor Pokoly József történelemprofesszor személyében).

1920 szeptemberében életbe lépett XXV. törvénycikk, ismertebb nevén „*numerus clausus*” azt mondta ki, hogy a hazai „népfajok” (nemzetiségek) tagjai csak arányszámuknak megfelelő számban tanulhatnak az egyetemeken. Bár az indoklás az értelmiségi túlképzés megakadályozásáról és az alapos képzés biztosításáról szólt, a törvény elsősorban a zsidóság ellen lett alkalmazva. A zsidóság aránya ezután a felsőoktatási intézményekben alaposan lecsökkent, bár ez a bölcsészkarokon kevésbé volt érezhető, hiszen itt amúgy is alacsonyabb volt a létszámuk. A törvényt éppen ezért ritkán kellett alkalmazni (pl. 1921-ben: „*Grosz M. Tibor, bár iratai egyébként rendben vannak, a numerus clausus betelte miatt nem vehető fel.*”¹⁷). Külföldi tiltakozásra a törvényt 1928-ban módosították.

Az összeomlás, forradalmak és Trianon után a bölcsészkar fejlődése is lelassult pár évre, csupán néhány személyi változás történt: 1919 októberében létrejött a Török Tanszék Pröhle Vilmos vezetésével, aki már 1916 óta tartott órákat, 1920 szeptemberétől Huss helyett Hankiss János lektor a Román Philológiai Szeminárium (Francia Tanszék) helyettes vezetője (1923 áprilisában nevezték ki nyilvános rendkívüli tanárnak). 1922 decemberében a teológiai karon Zoványi Jenő eltávolításával megüresedett egyháztörténeti tanszékre átment az addig az ókortörténet élén álló Pokoly József, helyére 1923 szeptemberében Alföldi András került. Nemsokára az egyetemes történelmi tanszék ürült meg Szentpétery Imre Budapestre távoztával 1923 decemberében, helyét 1924 februárjában Szabó Dezsővel töltötték be. Fájdalmas veszteség volt azonban, hogy a Török Tanszéket 1923 tavaszán a budapesti egyetemre helyezték át.

A rosszul értelmezett tanszabadság visszasságai és a tanulmányi rend hiánya miatt a bölcsészkarok oktatás nem tett lehetővé a tanárjelöltek szakszerű képzését. Ezért született meg gróf Klebelsberg Kunó miniszter kezdeményezésére az 1924. évi XXVII. törvénycikk, aminek alapján a debreceni Tisza István-Tudományegyetemen is megszervezték a bölcsészkar mellé a Tanárképzőintézetet. Ez rendezettebbé tette a tanárképzést, de igazi megoldást nem eredményezett.

Az egyetem létesítésekor nem szerveztek természettudományi tanszékeket, ezek pótlása egyre sürgetőbb feladattá vált. Milleker Rezső földrajz-professzor volt a motorja ennek a mozgalomnak, az ő kitartó fáradozásai hozták meg az eredményt, hogy Wodetzky József, az orvoskari Fizikai Intézet vezetője elvállalta 1924-től a matematikai, majd 1925-től a fizikai szakelőadóságot, míg Bodnár János, az orvoskari Vegytani Intézet igazgatója 1925-től a kémiai szakelőadóságot. 1925 szeptemberében további fejlesztések váltak valóra: Dávid Lajos és Szilády Zoltán budapesti magántanárok matematika, illetve

---

¹⁷ BTK Jegyzőkönyvek 1921/22. tanév, II. rendes ülés, 1921. szept. 17. 8. pont.

ADATTÁR

állattan-növénytan, Milleker maga pedig ásvány-földtan szakelőadók lettek. Ez a helyzet még annyiban módosult hamarosan, hogy a növénytani részt Szilády átadta Greguss Pál magántanárnak, az ásvány-földtant pedig Milleker frissen habilitált magántanárának, a téma szakértőjének, Hoffer Andrásnak. Alig három év alatt kiépült a természettudományi oktatás a bölcsészkaron belül, habár még nem önálló tanszékekkel, csak megbízott előadókkal. Valószínűleg hozzájárult a sikerhez az is, hogy 1924/25-ben ismét bölcsész a rektor, mégpedig Pap Károly irodalomprofesszor.

1926 novemberében a kar régi kívánsága is valóra vált: a sokat hiányolt és kérelmezett archeológiát Láng Nándor latinprofesszor szakelőadói megbízásával sikerült létrehozni.

A következő évben a klinikai telep befejezése után végre megindult a központi épület építése a Nagyerdőn Korb Flóris tervei alapján, az ünnepélyes alapköletételre 1927. június 3-án került sor Klebelsberg miniszter jelenlétében. A tervekbe az egyetem professzorai is beleszólhattak: Láng Nándor latinprofesszor javaslatára vették kisebbre az eredetileg tervezett túl nagy, nehezen fűthető kupolát, míg Milleker Rezső földrajzprofesszor elérte, hogy a két tervezett, használhatatlan oldaltorony nem épült meg (az egyik meteorológiai, a másik csillagászati megfigyelő torony lett volna).

Súlyos események zavarták meg az egyetem nyugalmát 1928 februárjában, majd még jobban októberben. A parlament a külföldi tiltakozások miatt módosította a numerus clausus-törvényt, amely szélsőjobboldali csoportok agresszióját váltotta ki. Október 22-én zavargások törtek ki a Tisza István-Tudományegyetemen is, a bajtársi egyesületek némely tagjaiból álló hangadók vezetésével mintegy 100–120 főnyi csoport (főleg joghallgatók) megzavarták az előadásokat és néhány zsidó hallgatót meg is vertek. Darkó Jenő ógörög-professzor, az 1928/29-es tanév rektora az egyetemi tanács felhatalmazása alapján rendkívüli állapotot hirdetett ki és bezáratta az egyetemet.¹⁸ A nyugalom csak november 5-re állt vissza.

Klebelsberg miniszter reformjainak egyike volt a húszas évek végén a polgári iskolai tanárképzés átszervezése.¹⁹ A decentralizáció jegyében²⁰ a két állami polgári iskolai tanárképző iskolát összevonta és Szegedre helyezte át, részben áthallgatást előírva az ottani egyetemre. Az egyesítéssel 10 tanári állás szabadult fel, amelyeket részben a debreceni egyetem matematikai és természettudományi tanszékeinek felállítására használtak fel.

¹⁸ Erről részletesebben: Kerepeszki: Darkó 63–64.

¹⁹ Ladányi Andor: *Klebelsberg felősktatási politikája*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2000. 50–53.

²⁰ Ne a fővárosban képezzék ki a zömmel vidékre kerülő polgári iskolai tanárjelölteket.

1929 elején kerültek meghirdetésre a létesítendő állattani, növénytani, ásvány-földtani valamint matematikai tanszékekre a professzori állások.²¹ Mivel Debrecenben nem voltak illetékes szakemberek, Budapesten alakult meg a tanszékszervező bizottság tudományegyetemi, műegyetemi és állatorvosi főiskolai tanárokból. Tagja lett a bizottságnak egyedülként Debrecenből Milleker Rezső is.

1929 nyarán kapott kinevezést a Matematikai Szeminárium élére Dávid Lajos, az Állattani Intézet élére Hankó Béla, az Ásvány-Földtani Intézet vezetője pedig telegdi Róth Károly lett (a Növénytani Intézet betöltése berei Soó Rezsővel csak 1930 tavaszán történt meg). A bölcsészkar igen hálás: Klebelsberg minisztert honoris causa doktorrá választották és a tiszteletbeli nyilvános rendes tanári címet eszközölték ki neki a kormányzónál.

Ugyanekkor a gazdasági világválság idején nem szerveztek külön természettudományi kart, hanem ezek a tanszékek a bölcsészeti karon belül maradtak: „Az új tanszékek szervezésével kapcsolatban a kar kifejezi azon óhaját, hogy költség és helyiség kímélés szempontjából [ne kelljen külön dékáni hivatalt szervezni] ne alkottassék külön természettudományi és matematikai kar, hanem miként a budapesti kir. m. Pázmány Péter tudományegyetemen, a bölcsészettudományi kar kereteibe foglaltassék.”²² Emiatt változott meg a Kar pontos neve is „Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar” formáról egyszerűen „Bölcsészettudományi Kar” alakra.²³

1931 januárjában Alföldi Andrást, az Ókortörténeti Tanszék professzorát a budapesti egyetemre helyezték át, a tanszék helyettese Szabó Dezső lett. 1932 januárjában pedig a közkedvelt Láng Nándor nyugalomba vonulásával megüresedett II. Klasszika-filológiai Tanszéket (latin) sem töltötték be, hanem Darkó Jenő ógörögprofesszor lett a helyettes. E két tanszék be nem töltésének magasabb szempontjai voltak, mint arra hamarosan kitérek. (Láng régészeti-művészettörténeti szakelőadóságának művészettörténeti részét Mitrovics Gyula pedagógiaprofesszor, ismert esztéta vette át, de az archeológiára nem akadt vállalkozó.) Közben 1931 júniusában meghalt Pápay József, a magyar nyelvészet professzora. Az ő tanszékét viszont egy év múlva a jeles népryelvkutató Csúry Bálint meghívásával rendezték. Az egyetem főépülete 1932 nyarára lett készen, a Kollégiumtól való búcsúzás és az új épületbe való beköltözés az 1932/33-as tanév bölcsész rektorának, Rugonfalvi Kiss Istvánnak a vezetésével történt.

Már 1927-től működött nagy sikerrel a „Nyári Egyetem” néven ismertté vált szünidei tanfolyam, amely főleg Hankiss János és Milleker Rezső profesz-

---

²¹ VKM. 97005/1928. sz.

²² BTK Jegyzőkönyvek 1928/29. tanév, VII. rendes ülés, 1928. dec. 12. 32. pont.

²³ BTK Jegyzőkönyvek 1929/30. tanév, III. rendes ülés, 1929. szept. 27. 21. pont. (Szabó Dezső történelemprofesszor javaslatára)

ADATTÁR

szorok áldozatos munkája nyomán jött létre. Ugyancsak ők érték el a minisztériumnál 1933 áprilisában, hogy a bölcsészeti karon belül Népművelési Kutatóintézet létesült, Hankiss és Milleker igazgatásával.²⁴

A sikerek mellett szólni kell a nehézségekről is. A gazdasági válság megfékezéséhez, valamint a restriktív folyamat sikerre viteléhez szükséges volt a kultuszárca kiadásainak csökkentése, ezek részeként (főleg vidéken) az egyetemi tanszékek némelyikének megszüntetése.²⁵ Ez természetesen a debreceni Tisza István-Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karát is érintette:

„A VKMiniszter [...] közli, hogy az egyetemi tanszékek számát egy végleges létszámban állapította meg, amely az eddigiekhez képest egyes karokon kisebb. Karunkon a tanszékek száma 16 volt, a végleges létszámot 14-ben állapította meg. Megszüntette, ill. szünetelnek az üresedésben lévő tanszékek közül az egyik classica philológiai és az egyik egyetemes történelmi tanszéknek a javadalma, mivel ezek már az 1932/33. tanévi költségvetésben nem szerepelnek, így karunkon a végleges létszámot elértük.”²⁶

Ezért nem töltötték be a latin és az ókortörténet tanszékeit, hanem majdnem egy évtizedig Darkó Jenő és Szabó Dezső helyettesítését hosszabították meg évről-évre.

Az egyetemi tanári állások redukcióját „természetes apasztás útján” hajtották végre, amely a gyakorlatban főleg azt jelentette, hogy a régóta szünetelő vagy nyugdíjazás folytán megüresedő tanszéket nem töltötték be. Hogy mennyire hátrányos volt ez a (főleg vidéki) felsőoktatásra, mutatja az is, hogy pl. a négy egyetem 13 ókortudományi tanszéke közül hatot szüntettek meg.²⁷

A súlyos költségvetési restriktív mellett a gazdasági válság éveiben komoly veszélyt jelentettek a magyar felsőoktatás számára egyes vidéki egyetemek vagy karok megszüntetésének, illetve összevonásának terve. Klebelsberg miniszter és Bethlen miniszterelnök még egyértelműen kiállt a három vidéki egyetem fejlesztése mellett, de Hóman Bálint miniszter, illetve a miniszterelnök Gömbös Gyula már lehetséges megoldásként vetette fel az egyetemi oktatás jobb koncentrálását. Ezeknek a terveknek megvalósulása 1933 őszén fenyegetett leginkább Debrecenben is:

„A vidéki egyetemeket megcsonkítás fenyegeti. Szegednek az orvosi, Pécsnek a bölcsészeti, Debrecennek a matematika-természettudományi karát fenyegeti a megszüntetés veszedelme.”

²⁴ VKM. 16933/1933. IV. sz.

²⁵ Erről bővebben: Ladányi Andor: *A gazdasági válságtól a háborúig (A magyar felsőoktatás az 1930-as években)*. Argumentum Kiadó, [Budapest], 2002. (Különösen 9–35.)

²⁶ BTK Jegyzőkönyvek 1932/33. tanév, II. rendkívüli ülés, 1932. szept. 21. 11. pont. (VKM. 18257/1932. sz. leirata alapján).

²⁷ Ladányi: i. m. 18.

Pap Károly dékán javasolta a következő ellenlépéseket:

„A megcsonkítás megakadályozására legsürgősebb teendő a közvélemény felvilágosítása már a lapok holnapi számában megcáfolni:

- hogy a négy tanszék megszüntetése költségmegtakarítással járna;
- hogy a tanszakoknak nincs elég látogatottságuk;
- hogy a közvélemény követelné az egyetem megcsonkítását.”

Darkó professzor ehhez még hozzátette:

„A tények bizonyítják, hogy Miskolctól le Békésig legalább nyolc vármegyének a debreceni egyetem a tudományos központja.”²⁸

A debreceni egyetem mellett kiállt a város törvényhatósági bizottsága és a református egyház egyetemes konventje is, így a tiltakozások hatására a kultusz kormányzat elállt az egyetemcsonkítás tervétől.

Éppen a válság hosszas elhúzódása miatt a harmincas évek közepén kevés változás történt a tanári karban: 1933 szeptemberétől Tóth Lajos magántanár is szakelőadó lett elméleti fizikából a gyakorlati részt előadó Wodetzky József orvostudományi professzor mellett, akit 1935 szeptemberében a budapesti egyetemre helyeztek át. Az orvostudományi Fizikai Intézet élére (és egyben bölcsészkar szakelőadónak) Gyulai Zoltán került. 1936 szeptemberétől Tóth helyett Széll Kálmán elméleti fizikai szakelőadó volt. Telegdi Róth Károlyt, az Ásvány-Földtani Intézet professzorát 1936 májusában az Iparügyi Minisztérium bányászati osztályára helyezték, helyére 1937 szeptemberében került Ferenczi István főgeológus az esélyesebb, addig a tanszéket helyettesítő Hoffer Andrással szemben.

A szűkebb értelemben vett bölcsészkar részekén Huss Richárd németprofesszor 1934 áprilisától indogermán nyelvészet szakelőadó is lett, 1937 szeptemberében a régóta szünetelő archeológiai előadásoknak is akadt gazdája az Erdélyből menekült Roska Márton személyében. Megemlítendő még, hogy az 1936/37-es tanévben ismét a bölcsészkar adta a rektort Tankó Béla filozófiaprofesszor személyében.

Az 1938/39-es tanév ismét a fejlődés és gyarapodás időszaka, több új tanszék létesült:

- angol nyelv és irodalom (Fest Sándort, az Eötvös Kollégium angoltanárát, neves irodalomtörténészt nevezték ki – ugyanekkor pályázott Szerb Antal is)
- olasz nyelv és irodalom (az 1935-ös magyar–olasz kultúr-egyezmény értelmében jött létre: addig a debreceni olasz egyesület vezetője, Renato Fleri helyettesített, az olasz kor-

---

²⁸ BTK Jegyzőkönyvek 1933/34. tanév, IV. rendkívüli ülés, 1933. okt. 29. 33. pont.

ADATTÁR

mány küldött ki professzort: 1939-től Lorenzo Giusso, 1940-től Gaetano Trombatore személyében)

- régészet (a kar régi kérése volt: Roska Márton szakelőadó végre professzori kinevezést kapott)
- elméleti fizika (Széll Kálmán szakelőadó professzori kinevezése)

Az első bécsi döntés (1938. nov. 2.) és Kárpátalja visszafoglalása (1939. március) révén a budapesti és különösen a debreceni egyetemre érkezett nagyobb számú hallgató a visszacsatolt területekről. Számukra először pótfélévet hirdettek, majd a később jelentkezőknek magyar nyelvészetből, irodalomból, földrajzból, történelemből és alkotmánytörténetből kellett kollokválniuk.

Ezzel kapcsolatban két újabb tanszék szervezésére is sor került 1939 őszén:

- rutén és szlovák nyelv és irodalom (Szláv Szeminárium) (a Kárpátaljáról zömmel Debrecenbe jövő rutén nemzetiségű hallgatók számára. Tulajdonképpen soha nem lett betöltve, előadói Kniezsa István és Sziklay László voltak.)
- Kelet-Európa Történeti Szeminárium. (A Lengyelország lerohanása miatt megszűnt varsói Magyar Intézet átmentése Debrecenbe. Tanszékvezető a volt igazgató, Divéky Adorján lett.)

A második bécsi döntéssel 1940 szeptemberének elején visszakerült Észak-Erdély és vele együtt a kolozsvári egyetem is. Így az 1920-as évek eleje óta „ideiglenesen” Szegeden működő Ferenc József Tudományegyetem visszaköltözhetett régi székhelyére. Csakhogy az ötödik egyetem újjászervezése számos problémát felvetett: a háborús felkészülésben lévő ország sem pénzügyi tekintetben, sem megfelelő kvalitású oktatói gárdát illetően nem bírt öt egyetemet ellátni. Ezért született meg az 1940. évi XXVIII. törvénycikk, amely kimondta, hogy a kolozsvári egyetem megfelelő ellátása érdekében a többi vidéki egyetemnek áldozatot kell hoznia: a törvény értelmében Szegeden új, Horthy Miklósról elnevezett tudományegyetemet kell létesíteni, ugyanakkor itt az egyetem jogi karának, a pécsi egyetem bölcsészeti karának, valamint a debreceni egyetem természettudományi tanszékeinek működését „a további törvényes intézkedésig átmenetileg szüneteltetni kell.”²⁹

Mivel a debreceni egyetemet illetően a főispán, a polgármester és az egyházkerületi főgondnok tiltakozása hiábavaló volt, Mitrovics Gyula filozófiaprofesszor, az 1940/41-es tanév bölcsész rektora javaslatára Hóman miniszter elfogadta azt a kompromisszumos javaslatot, hogy a természettudományi szakos

---

²⁹ Ladányi: i. m. 182.

tanárképzést szakelőadók alkalmazásával továbbra is biztosítsák. A törvény végleges szövege már ennek alapján fogalmazódott meg.³⁰

Az október 19-én keltezett rendelettel a debreceni bölcsészkarról Roska Mártont, a régészet, Dávid Lajost, a matematika, Hankó Bélát, az állattan, berei Soó Rezsőt, a növénytan professzorát és Gyulai Zoltánt, az orvoskari Fizikai Intézet igazgató-professzorát (bölcész szakelőadót) Kolozsvárra helyezték át, míg Ferenczi István ásvány-földtani és a frissen kinevezett Széll Kálmán elméleti fizikai professzor Szegedre került át. A fent említett professzorok már október eleje óta december végéig, január elejéig (rendeltetési helyükre való távozásukig) szakelőadóként vezették saját tanszéküket. Helyükre a törvény rendelkezése alapján szakelőadói státuszban megbízott előadók kerültek, mégpedig a matematikára Varga Ottó kolozsvári magántanár, az állattanra Csukás Zoltán pallagi mezőgazdasági akadémiai tanár és Sători József, Hankó volt tanársegéde, a növénytanra Máthé Imre magántanár, Soó volt tanársegéde, a fizikára Tóth Lajos magántanár, míg az ásvány-földtant ismét Hoffer vezette. Az orvoskari Fizikai Intézetet újra betöltötték Szalay Sándor magántanár professzori kinevezésével, aki bölcsészkar szakelőadó is lett.

Az október 19-i rendelettel nem csupán a kolozsvári egyetemről történt intézkedés, hanem Debrecenben is történtek tanszékbetöltések: az említett Szalayn kívül a bölcsészkaron Darkó Jenő 1940 januári halála óta üresedésben lévő mindkét klasszika-filológiai tanszék betöltötték. A latinra vitéz Mészáros Ede pécsi egyetemi magántanárt, a görögre az alig 27 éves Szabó Árpád frankfurti magántanárt nevezték ki, ugyanekkor Paulovics István professzor a pécsi egyetemről átkerült Debrecenbe az Ókortörténeti Tanszék és a Régészeti Intézet élére.

A harmincas évek végén, negyvenes évek elején meghozott zsidótörvények közül az első még kevésbé, de a második (1939. évi IV. tc.) és a harmadik (1941. évi XV. tc.) már konkrétan érintette az egyetemi hallgatóságot, hiszen visszaállította a numerus clausust, majd tovább szűkítette a zsidók lehetőségeit a felsőoktatásban. A debreceni bölcsészkar professzorai többségükben humánus, polgári szemléletűek voltak és a faji törvények kötelező végrehajtásakor lehetőleg minden enyhítő körülményt igyekeztek figyelembe venni:

- csak az újonnan felvettekre vonatkoztatták a törvényt, nem az összesre;
- újból beiratkozott régebbi zsidó hallgatóra nem vonatkoztatták a törvényt, mert az illető „régijogon” hallgató.

Mivel Debrecenben nem hajtották végre olyan szigorúan a zsidótörvényeket, több az izraelita felekezethez tartozó vagy időközben áttért hallgató iratkozott át a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemről a debreceni

---

³⁰ Ladányi: i. m. 184.

ADATTÁR

bölcsészkarra (például Szendrői Anna, Szendrői Ágnes). Sőt még 1944 szeptemberében is vettek fel elsőévesnek izraelita hallgatókat.

A negyvenes évek első felében részint halálozás, részint nyugalomba vonulás miatt több tanszék élén változás állott be. 1941 februárjában (egymás után napon) meghalt Csúry Bálint nyelvész, majd Huss Richárd német-professzor. A német tanszék élére elég hamar, már áprilisban Pukánszky Béla kapott kinevezést, de a magyar nyelvészet csak szeptemberben lett betöltve Bárczi Gézával. Ekkoriban kezdődött az egyetem kezdő tanári gárdájának nagyobb arányú nyugalomba vonulása: 1941 szeptemberében Mitrovics Gyula, 1942 őszén Pap Károly és Rugonfalvi Kiss István fejezte be egyetemi működését. Utódjaik kiválasztása lassan ment: hosszas, szenvedélyes vita után 1942 júniusában Karácsony Sándor lett a pedagógia professzora, de a magyar történelemre Szabó István, a magyar irodalomtörténetre Kerecsényi Dezső csak 1943 augusztusában lett kinevezve (a Kerecsényivel egyszerre pályázó Németh László elutasítása nagy port kavart).

Megemlítendő még, hogy 1942 januárjában kezdődött az embertan (antropológia) oktatása, Balogh Béla magántanár szakelőadói megbízatása folytán. Ugyanekkor rendeződött a matematikai előadások ügye is, ugyanis Dávid Lajos professzor Kolozsvárra távozása óta nem volt megbízott főelőadó. 1942 januárjának végén a Prágából hazatért, éppen Kolozsvárott foglalkoztatott Varga Ottó intézeti tanári és szakelőadói kinevezésével megoldódott ez is.

Természetesen a Bölcsészettudományi Kar nem nyugodott bele a természettudományi tanszékek leépítésébe, már csak azért sem, mert ez nem járt megtakarítással, hiszen a tanszékek ellátmányai, segédzemélyzete megmaradtak és a szakelőadók fizetése is majdnem annyi volt mint a professzoroké. Tehát előnye szinte alig volt a szüneteltetésnek, hátránya viszont annál több: alacsonyabb színvonalon működhetett csak a természettudományi oktatás és kutatás, nem lehetett habilitálni ilyen tárgyakból és a természettudományokat csak Milleker Rezső földrajzprofesszor képviselte a kari üléseken. Nem véletlen, hogy a miniszternél tett tisztelgő látogatásokon is erről volt szó:

„A bölcsészettudományi kar dékánja a természettudományi tanszékek visszaállítását kérte. Erre V[allás- és] K[özoktatási] Miniszter úr kijelentette, hogy ez a kérés a szegedi és pécsi egyetemek kérésével junktímban [összekötve] van.”³¹

A minisztérium azon az állásponton volt, hogy majd a háború után rendezik ezt a kérdést, akárcsak a pécsi bölcsészkar és a szegedi jogi kar visszaállítását.

---

³¹ A debreceni Tisza István-Tudományegyetem vezetőségének tisztelgő látogatása 1943. okt. 7-én Szinyei Merse Jenő miniszternél, Fest Sándor dékán felszólalása. Erről beszámoló: Egyetemi Tanácsülési jegyzőkönyvek 1943/44. Tanév, III. rendes ülés, 1943. okt. 29. 77. (HBmL. VIII. 1/a. 23.k.)

Hankiss János franciaprofesszor 1943 áprilisában a Kállay-kormányban Szinyei Merse Jenő miniszter mellett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai államtitkára lett. Valószínűleg államtitkári kinevezésénél azért esett a debreceni professzorra a választás, mert Hankiss nem németbarát, hanem a nyugati orientáció híve volt, főleg francia kapcsolatokkal és szerte a világon jó hírnevű kultúrdiplomátának számított. Államtitkársága alatt Bárczi Géza helyettesítette a Román Philológiai Szeminárium (Francia Intézet) élén.

Mint államtitkár Hankiss képviselte a minisztert 1943 szeptemberében az 1943/44-es tanév megnyitó ünnepségén, ahol a szélsőjobboldali Haendel Vilmos jogászprofesszor, prorektor azt a hírhedt beszédét mondta (a náciizmus fokozottabb kiszolgálását sürgetve), ami miatt mind a négy kar bizalmatlanságot szavazott Haendel ellen.

Magyarország német megszállása után a bevonuló német csapatok előbb az internátusokat (diákszállókat) foglalták le, majd 1944. május 30-án bejelentették igényüket a főépületre vagy a tanári villákra. Bodnár János vegyészprofesszor, akkori rektor a minisztériummal történt egyeztetés után úgy döntött, hogy a professzori lakások mentesítése érdekében az egyetem főépületét bocsátja a német hadsereg részére. Az egyetem több hivatala visszaköltözött a Református Kollégiumba, a hallgatók nagy része is itt kapott menedéket. A professzorok szabad bejárást kaptak a főépületbe, de az atrocitások elkerülése végett a hallgatók számára tilos volt a belépés. Az egyetemi tanács a miniszter segítségével próbálkozott a központi épület visszaszerzésével, sikertelenül.

Az 1944–45-ös tanévben ismét a bölcsészkarhoz került a rektorállítási joga. Szabó Dezsőt választották meg, de ő nem fogadta el a várhatóan nehéz feladatot, így helyette az államtitkárságról lemondott Hankiss Jánost választották meg. A minisztérium rendeletére szeptember 17-én két bombatámadás között megtartották a tanévnyitót és megkezdték az oktatást. Megfelelő helyiségek hiánya, a nem debreceni lakos professzorok megoldhatatlan utazási nehézségei és a gyér számú hallgatóság miatt október 5-én az egyetemi tanács az előadások ideiglenes szüneteltetését határozta el.

Mivel a minisztériummal az összeköttetés a hadihelyzet alakulása miatt megszakadt, Hankiss rektor Budapestre utazott további utasításokért. Szintén a fővárosba menekült több professzor is családjával együtt, részben a szovjetek elől, részben a jobb megélhetés reményében. Budapesten a menekült professzorok néhány tanácsulást és szigorlatot tartottak, a bölcsészkaron egy doktorálás történt³² és két doktoravatás.³³

---

³² Mészáros Gyula László, aki Paulovics István professzor korábbi pécsi tanítványa volt.

³³ Az említett Mészáros Gyula László és a még Debrecenben doktorált Darkó Irén, a néhai Darkó Jenő professzor lánya, aki fel volt terjesztve kormányzógyűrés (sub auspiciis Gubernatoris) avatásra, de a politikai helyzet miatt ebből már nem lehetett semmi.

ADATTÁR

Debrecenben csak két professzor (Tankó Béla és Szabó Dezső) és két magántanár (Berényi Dénes és Varga László) maradt a bölcsészkaron, ehhez még hozzászámíthatjuk az orvosi karhoz tartozó, de bölcsész tárgyakat is előadó végytan- (Bodnár János) és fizikaprofesszorokat (Szalay Sándor).

A szovjet csapatok bevonulása után a harcok elültével hozzákezdtek az egyetem újjászervezéséhez: Bodnár prorektor lett a rektorhelyettes, a bölcsészkaron pedig a távollévő Divéky Adorján dékán és Fest Sándor prodékán helyett Szabó Dezső a dékánhelyettes (a rangidős Tankó nem vállalta). Mintegy 25-30 hallgatóval december 11-én indult újra a szemeszter a bölcsészkaron és január 31-ig tartott. Helyettesítéssel, előadók meghívásával ideiglenes el tudtak látni szinte minden tanszékét: Tankó Béla oktatta a filozófiát és a pedagógiát, valamint az angolt, Szabó Dezső az egyetemes történelmet, Bodnár János a kémiát, Szalay Sándor a fizikát és matematikát, Pap Károly nyugalmazott professzor és Juhász Géza tankerületi főigazgató a magyar irodalmat és nyelvet, Berényi Dénes a földrajzot, Varga László a klasszika-filológiát, a tanárképzőintézeti tanár Sátor József az ásvány-földtant, állattant és növénytant, a behívott középiskolai tanárok közül Hettesheimer Ernő a franciát és németet, Simon László a történelmet és földrajzot, Madai Pál a történelmet, Fencik László a szláv nyelvet és irodalmat.

Mivel a második félév kezdetekor (márc. 1.) még javában folytak a harcok Magyarország területén, továbbra is gondoskodni kellett a helyettesítésről. Az előző félévhez képest változások történtek: a középiskolai tanárok közül Papp István a magyar nyelvészetet, Csorba András az angolt, Molnár András a franciát, Varga Zoltán a történelmet és földrajzot (az államtitkárrá kinevezett Simon László helyett), Gáborjáni Szabó Kálmán a művészettörténetet, Morvay Ferenc a matematikát látta el, míg Csobán Endre városi főlevéltáros az olasz nyelv és irodalom helyettese lett.

1945 márciusától kezdve sorra tértek vissza a professzorok Debrecenbe és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyenként külön-külön engedélyezte a szolgálatba való visszaállításukat. Pukánszky Béla németprofesszort és a már nyugdíjas Pap Károlyt az Igazolóbizottság állás- és nyugdíjvesztésre ítélte, de másodfokon a Népbíróság – több pozitív tanúvallomás alapján felmentette őket. A visszatért Hankiss rektort pedig a Debrecenből való eltávozása miatt az egyetemi fegyelmi vizsgálat vezető állásra alkalmatlannak mondta ki, amire válaszul Hankiss lemondott a rektorságról.³⁴ Nem választottak helyette

³⁴ Egyetemi Tanácsi Jegyzőkönyvek 1944/45. tanév, X. rendkívüli ülés, 1945. máj. 5. 125. (HBmL. XXVI. 1/a. 1.k.) (a bizottság tagjai Czeglédy Sándor, Szalay Sándor és Verzár Gyula professzorok voltak): „... nem állapítható meg az, hogy dr. Hankiss János rector a professzorokat távozásra rábeszélte volna, de kétségtelen, hogy nem tartotta vissza a professzorokat az eltávozástól, amit pedig tőle, mint az egyetem vezetőjétől el kellett várni. Ezzel a magatartásával dr. Hankiss János nem bizonyult elég erősnek arra, hogy az egyetem vezető pozícióját betöltse, de fegyelmi vétséget ez alapon megállapítani nem lehet.”

másik rektort a hátralévő időre, maradt Bodnár rektorhelyettes. (Viszont a következő tanévre így nem lehetett Hankiss prorektor sem, de a kandidálás joga a bölcsészkaré maradt, ezért lett 1945-46-ban Mészáros Ede latinprofesszor a prorektor.) Megfosztották állásától Nyireő István könyvtárigazgatót és a bölcsészkar magántanárok sorából törölték részint fasiszta magatartás, részint Nyugatra való távozás miatt Bakó Elemért, Kőfaragó-Gyelnik Vilmost, Végh Józsefet és Weidlein Jánost.

Az egyetem „megtisztítása”, a „reakciós erők eltávolítása” a debreceni Nemzeti Bizottság márc. 22-i és ápr. 6-i ülésén is szóba került, Bodnár rektorhelyettes és Kondor Imre bölcsészkar magántanár, nemzetgyűlési képviselők felszólalásai nyomán:

„Az egyetem az elmúlt 25 év alatt a sötét reakciós gondolatok melegágya volt és ebből a fertőzött talajból nőtt ki az a középosztálybeli nemzedék, mely elsősorban felelős hazánk romlásáért és a magyar névhez tapadt minden gyalázatért. Az egyetem nem lehet tovább a régi rendszer titkos bagolyvára. A Nemzeti Bizottság követeli, hogy a debreceni egyetemen, de a többiekben is új szellem érvényesüljön és a tanári katedráról új hang csendüljön fel. Ezért felhívja a kormányt, hogy az egyetemi tanári státus felfrissítése iránt minden tőle telhető intézkedést tegyen meg és a célból szükség esetén rendkívüli jogokat is vegyen igénybe. Új demokratikus szellemű értelmiség nevelése nélkül az ország építésére irányuló minden törekvés hiábavaló lenne.”

Szabó Dezső dékánhelyettes az egyetemi tanács ülésén cáfolta a túlzó vádakat:

„Azzal a váddal szemben, hogy a debreceni egyetem a reakció melegágya, rámutat arra, hogy a Sztójay-kormány által kinevezett debreceni főispán: Bessenyei Lajos beiktató beszédében »angolkóros«-nak nevezte a debreceni egyetem tanárait és ennek megfelelő eljárást helyezett velük szemben kilátásba, továbbá, hogy a debreceni egyetem bölcsészeti karáról sokan kerültek ki olyanok, akik ma vezető pozíciókat foglalnak el. Hamarjában csak néhány nevet tud megemlíteni, de bizonyára folytatni lehetne a listát. Megemlíti, hogy a debreceni egyetem bölcsészeti karának voltak hallgatói: Balogh István főispán, Juhász Géza tankerületi főigazgató, Kardoss László miniszteri tanácsos, Kiss József a Madisz elnöke, Kondor Imre a Nemzeti Bizottság tagja, Simon László kultuszminiszteri államtitkár.”³⁵

---

³⁵ Egyetemi Tanácsi Jegyzőkönyvek 1944/45. tanév, IX. rendes ülés, 1945. ápr. 27. 99. (HBmL. XXVI. 1/a. 1.k.) – Részben idézi, részben összefoglalja: Némedi: i. m. 29. – Ugyanakkor Némedi téved abban, hogy a bölcsészkar a Nemzeti Bizottság említett erőteljes vádjainak helyeslése miatt szavazott bizalmatlanságot az Egyetemi Tanács 1945. jún. 27-i ülésén.

ADATTÁR

A Debreceni Egyetemi Kör és Kondor Imre javaslatára eltörölték az egyetem nevéből Tisza István nevét, Szabó Dezső pedig a címek és rangok használatának mellőzését javasolta.

A háborús viszonyok több professzor életét követelték: Budapest ostroma során bombatámadás következtében hunyt el Fest Sándor angol-professzor, márciusban a háború utáni zűrzavarban Kerecsényi Dezső irodalmár valamint a politikai rendőrség üldöztetése miatt májusban Milleker Rezső földrajzprofesszor. Az ő helyettesítésükről is gondoskodni kellett és persze kiírták a pályázatokat az üres állásokra. Az angol tanszéket Hankiss János, Benigny Gyula és (haláláig) Tankó Béla együtt látták el (a két professzor irodalmat adott elő, Benigny nyelvészetet), a magyar irodalmat a gyorsan magántanárá is habilitált Juhász Géza helyettesítette, míg a földrajzot Berényi Dénes és Márton Béla, a két régi magántanár közösen.

Leghamarabb a magyar irodalom lett betöltve Juhász Géza tankerületi főigazgató, addigi helyettes meghívásával, őt 1945 novemberében ki is nevezték³⁶, majd decemberben a földrajz élére Kádár László, a volt újvidéki Kereskedelmi Akadémia tanára került. Lassabban haladt az angol tanszék ügye: 1946 szeptemberében Országh László, az Eötvös Kollégium angoltanára, budapesti magántanár lett a helyettes, majd 1947 márciusában professzor. 1946 januárjában meghalt Tankó Béla filozófiaprofesszor, az ő utódlása is sokáig húzódott és politikai ügyé vált: itt mindenáron Tankó tanítványát, Kondor Imre magántanár, nemzetgyűlési képviselőt akarták meghívni, de képviselői megbízatása miatt csak 1947 decemberében kapott nyilvános rendes tanári kinevezést.³⁷ Az Orosz Tanszék is hamar megalakult a rutén helyett az új politikai helyzetnek megfelelően, de betölteni egészen 1950-ig nem sikerült, több-

---

Szabó Árpád ógörögprofesszor a következő okok miatt kezdeményezte a bizalmatlansági indítványt Bodnár János rektorhelyettes ellen: 1) 1944 márciusában a tanács és a professorok megkérdezése nélkül adta át a főépületet a németeknek, 2) elodázó magatartást tanúsított az egyetem visszaszerzése és a gettó-brutalitások ügyében, 3) a hallgatóságot kizárta az egyetemről, 4) éppen ő képviseli az egyetemet a Nemzeti Bizottságban, 5) Berényi Dénes írásbeli kérésére sem adott áramot a Meteorológiai Intézetnek 1945 januárjában.

A jogi kar (Szentpéteri Kun Béla dékánhelyettes) támogatta a bölcsészkar javaslatát, a teológiai kar (Erdős Károly dékán) nem foglalkozott vele, az orvosi kar (Sántha Kálmán dékánhelyettes) viszont erőteljesen kiállt Bodnár mellett és megbuktatta a bizalmatlansági indítványt. Egyetemi Tanácsülési Jegyzőkönyvek 1944/45. tanév, XIII. rendes ülés, 1945. jún. 27. 145. (Rektori Hivatal Iktatott iratok 1346/1944-45. etsz. HBmL. XXVI. 1/b. 3.d. 1346/1944-45. RH.)

³⁶ A pályázat mellőzésével történt gyors meghívást, a politikai szempontok érvényesülését (Juhász baloldalként háttérbe volt szorítva 1945 előtt) az Egyetemi Tanács ülésén Szentpéteri Kun Béla jogászprofesszor aggályosnak minősítette. (Egyetemi Tanácsülési Jegyzőkönyvek 1944/45. tanév, XIII. rendes ülés, 1945. jún. 27. 194. – HBmL. XXVI. 1/a. 1.k.)

³⁷ Szentpéteri Kun Béla itt is szót emelt a politikai szempontoknak a tudományos szempontok fölé emelése ellen. (Egyetemi Tanácsülési Jegyzőkönyvek 1944/45. tanév, XVI. rendes ülés, 1945. júl. 12. 376. (HBmL. XXVI. 1/b. 9.d. 3238/1945-46. RH.)

nyire Kovács Ferenc középiskolai tanár, a Neveléstudományi Szeminárium tanársegéde helyettesített.

Az egyik legfontosabb feladatnak a természettudományi tanszékek visszaállítását, természettudományi és mezőgazdasági karok létesítését tartották 1945-ben.³⁸ A minisztérium a két utóbbit elutasította (agráregyetem létesül Debrecenben, külön természettudományi kar Budapesten sincs)³⁹, de a tanszékek fokozatos visszaállítása megkezdődött, sőt fejlődés is mutatkozott.

1945 szeptemberétől Kovács Lajos debreceni középiskolai tanár, szegedi magántanár az ásvány-földtan szakelőadója (a Németországba kisodródott Hoffer András helyett), a régiek közül Balogh Béla az antropológia, Szalay Sándor a fizika, Bodnár János a kísérleti, Szép Ödön az analitikai, ifj. Tankó Béla a szerves kémia, Varga Ottó a matematika szakelőadója ismét. 1945 szeptemberétől Soó Rezső a Növénytan Intézet, 1946 decemberétől Hankó Béla az Állattani Intézet vezetője beosztott kolozsvári nyilvános rendes tanári státuszban.⁴⁰ 1947 márciusában visszaállt a matematikai tanszék Varga Ottó nyilvános rendkívüli tanári kinevezésével (nyilvános rendes tanár csak 1948 szeptemberében lett), megalakult az Embertani Intézet, amelynek élére Balogh Bélát hívták meg, de a betöltés elhúzódott, majd Balogh halálával abbamaradt.

A természettudományi oktatás fejlődésének jelentős lépése volt, hogy 1947 februárjában megalakult a Szerves Kémiai Intézet ifj. Tankó Béla nyilvános rendes tanári kinevezésével (őt a Bölcsészettudományi Kar már 1945 júliusában meghívta!). Tovább szélesedett a kémiaoktatás 1947-ben Arany Sándor és Di Gléria János agráregyetemi professzorok kémiai technológiai, illetve fizikai kémiai szakelőadói meghívásával, ezekhez jött még 1948 szeptemberében Straub János orvoskari magántanár, aki (Szép Ödön helyett) az analitikai kémia előadója lett. A bölcsészkar keretein belül még egy tanszék visszaállítás történt: 1949 februárjában Budó Ágoston szegedi tanárképző főiskolai tanár az Elméleti Fizikai Tanszék nyilvános rendes tanára lett.

A negyvenes évek második felében a politika lassan, szívósan beférkőzött az egyetem falai közé: már 1945-ben a Rutén Tanszék átalakult Orosz Tanszékké, a Horthy-rezsimhez szorosan kapcsolódó kultúrpolitikusnak tartott

---

³⁸ Egyetemi Tanácsulési Jegyzőkönyvek 1945/46. tanév, V. rendkívüli ülés, 1945. nov. 3. 105. Verzár Gyula orvoskari prodékán javaslata.

³⁹ Némédi: i. m. 29-30.

⁴⁰ Soó és Hankó helyzete nem volt tisztázott: a kari tanács tagja az egyetemi szabályzat szerint csak ide kinevezett professzor lehet, más nem. Végül a Kar úgy döntött (és ezt a minisztérium is elfogadta), hogy mivel nyilvános rendes tanári rangban vannak (bár nem itteni) és mindkettő már volt korábban a debreceni egyetem szabályosan kinevezett professzora, a Kar teljes jogú tagjainak tekintendők, bár az lenne a legjobb, ha a köztársasági elnök minél hamarabb kievezné őket. (A probléma nem csak debreceni: a budapesti egyetemen is voltak beosztott kolozsvári ny. r. tanárok, pl. Gáldi László és Szilágyi Lóránd.)

ADATTÁR

Divéky Adorján professzort bár igazolták, mégis elüldözték tanszéke éléről.⁴¹ Az évtizedekig német–olasz lektorként dolgozó Wallisch Oszkárt nem vették vissza az egyetemre. Ugyanekkor az új szellemiséget képviselő irányzat pozíciókba került: Juhász Géza, majd Kondor Imre professzor lett, Kardos László, Varga Zoltán és Balogh István magántanári képesítést szereztek.

1945 januárjában megalakult a Debreceni Egyetemi Kör (DEK), a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) helyi szervezete egyre jobban hallatta szavát egyetemi kérdésekben, hogy a professorok ne nélkülük döntsenek róluk. A DEK nagy szerepet kapott a hallgatók igazoltatásában is. A Bölcsészettudományi Kar hallgatósága is rohamosan nőtt⁴² (míg 1926–1944 között 180–340 között ingadozott a hallgatói létszám, 1944–45-ben 181, 1945–46-ban 268, 1946–47-ben 345, 1947–48-ban 473, 1948–49-ben 483 fő⁴³), jelezve az egyetem szerepének, feladatának átalakulását. A hallgatói létszám növekedésében és ezen belül a munkás-paraszt származású hallgatók beözönlésében) nagy szerepe volt az 1946-tól induló népi kollégiumok terjedésének.⁴⁴

A negyvenes évek második felének végén az oktatás tartalma és formái is kezdtek változni: a fő kérdés a tanárképzés átalakulása, további célként az egész felsőoktatás reformja. Először az általános iskolák felső tagozatai számára szaktanárok képzését oldották meg oly módon, hogy 1947–48-ban pedagógiai főiskolákat létesítettek. Budapest, Szeged és Pécs mellett Debrecenben az egyetem épületében létesült ilyen, de ez az együttélés nem jelentett oktatási kapcsolatot, bár az új főiskola igazgatója, Némédi Lajos az egyetem magántanára és adjunktusa volt.⁴⁵ 1949-ben a főiskola Egerbe költözött át.

A későbbi tanszékmegszüntetések előzményeként 1948 júniusában megszűnt az ógörög tanszék, amely a középiskolai ógörög tanítás eltörlésével elvesztette utánpótlását. Miután hallgató már nem akadt, Szabó Árpád professzor Budapestre távozott, ott talált másik állást. Debrecenben Mészáros Ede latinprofesszor még egy ideig helyettesített, majd törölték a költségvetésből a tanszéket.

---

⁴¹ Divéky elüldöztetéséről lásd részletesebben: Mudrák József: A debreceni Tudományegyetem Történelmi Intézetének (Szemináriumának) rövid története 1914–1949. 221. In: Velkey Ferenc (szerk.): Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LVII. – Történelmi Tanulmányok XIII. DE, Debrecen, 2005.

⁴² Érdekes momentum, hogy az 1944–45-ös tanév II. félévében számos budapesti hallgató iratkozott át 1–2 félévre Debrecenbe, mert itt már szervezeten folyt az oktatás, míg a pesti egyetemet a háborús viszonyok és az ostrom megtépázták.

⁴³ Saját számolás az eredeti kari anyakönyvek alapján.

⁴⁴ Némédi: i. m. 28–29.

⁴⁵ Némédi: i. m. 31.

1948 nyarára formálódott ki meghatározó programmá a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) berkeiben a felsőoktatás átalakítása, amelyet gyorsan kidolgoztak a minisztériumban⁴⁶:

- szakképzés és tudományos kutatás összhangjának biztosítása
- “haladó szellemű” tanári kar létrehozása
- munkás és paraszt származású fiatalok bejuttatása az egyetemre
- fegyelem az egyetemi oktatásban, vagyis kötelező előadások, gyakorlatok
- marxizmus-leninizmus, valamint az orosz nyelv kötelező oktatása
- tanárképzés átalakítása

Az előkészítő munkák után 1948 szeptemberében elkészült és 1949 januárjában jelent meg a kormány 260/1949. sz. rendeleteként. Megszűnt a Tanárképzőintézet és a Tanárvizsgáló Bizottság, munkakörüket a bölcsészkar vette át, ugyanakkor megszűntek a gyakorlógimnáziumok, illetve kikerültek az egyetem felügyeletéből. Mivel a rendelkezés azt is kimondta, hogy “a kötelező előadások keretében a hallgatókkal a teljes vizsgaanyagot közölni kell”, így nemcsak a professzor ad elő, hanem az egyetemek kaptak adjunktusi és tanársegédi állásokat.⁴⁷

A megszűnő quaestura helyére Tanulmányi Osztályokat hoztak létre 1949 tavaszán, hogy ezek az osztályok végezzék el a szükséges szervező munkát, kísérik figyelemmel a hallgatók tanulmányait és vezessenek nyilvántartást a hallgatók fejlődéséről. A Tanulmányi Osztályok igen széles hatáskört kaptak, politikailag őket tartotta a minisztérium igazán megbízható vezetőknek és nem egy esetben a dékán feje felett tartott velük közvetlen kapcsolatot.⁴⁸

Hosszas szervezőmunka után 1949. május 16-ával megalakult az évtizedek óta hiába kért Természettudományi Kar, egy egészen rövid ideig öt kara volt az egyetemnek (ahogyan az alapító törvény is rendelkezett 1912-ben):

„a debreceni tudományegyetem bölcsészettudományi karának matematikai, ásványtani és földtani, növénytani, állattani, szerves kémiai és elméleti fizikai tanszékei és intézetei, valamint a meteorológiai intézet,

---

⁴⁶ Ortutay Gyula már két hónappal miniszterré kievezése után, 1947. máj. 17-én, majd 1948. okt. 4-én ismételten kifejtette a gyökeres változtatások szükségességét. Idézi: Némedi: i. m. 31–32.

⁴⁷ Az 1948–49-es tanévben, a nagy átalakulások kezdetén ismét bölcsész a rektor: Pukánszky Béla németprofesszor.

⁴⁸ A debreceni Bölcsészettudományi Karon Lemhényi Jenő lett a Tanulmányi Osztály vezetője és a Kar mindenható ura. Lemhényi (eredetileg: Lerchner) Jenő jó példa az 1945 utáni gyors politikai karrierekre: debreceni ócskavaskereskedő, aki 1945-ben 30 évesen beiratkozott az egyetemre, 1948-ban Juhász Gézánál doktorált. A Debreceni Egyetemi Kör egyik vezetője, majd a Tanulmányi Osztály élére került.

ADATTÁR

a csillagvizsgáló intézet, a botanikus kert és az embertani intézet 1949. évi május hó 16-tól kezdve önálló természettudományi kart alkotnak. A kar elnevezése a Debreceni Tudományegyetem Természettudományi Kara.

A Kar vezetésével a legközelebbi választás alkalmával kijelölt dékán hivatalbalépéséig dékáni hatáskörrel dr. Varga Ottó ny. r. tanárt bízom meg. A kar szervezését továbbra is dr. Tankó Béla ny. r. tanárra bízom azzal, hogy minden ilyen irányú tevékenységről a dékánt rendszeresen tájékoztatni köteles.”

„Az új természettudományi kar működését 1949. évi május hó 16-án kezdi meg. A kar jog és hatásköre a debreceni tudományegyetem többi karainak jog és hatáskörével egyező.”⁴⁹

Jelképezi a változásokat az is, hogy a miniszter már május 10-én eltörölte az egyetem vezetőségénél a láncok, a díszruhák és a díszbotok használatát, ezek múzeumba kerültek, amint akkor sok eddig értéknek tartott eszme is a történelem lomtárába került.⁵⁰

A minisztériumban 1949 nyarán döntöttek arról, hogy a szovjet típusú népi demokráciában felesleges, sőt politikailag káros a klasszikus és a nyugati nyelvek tanítása, ezért a két vidéki egyetemen (Szeged és Debrecen) likvidálják ezeket, valamint néhány „politikailag nem megbízható”, „reakciós” professzort sürgősen leváltanak.⁵¹

1949 szeptemberében láttak hozzá az ügy végső megoldásához. Hivatalos akta alig volt, mindent az akkoriban szokásos „kézi vezérléssel”, azaz telefonon és személyesen intéztek el. Éppen ezért a folyamat részletes ismeretében és megértésében fontos forrás Szabó István akkori dékán 1956-os visszaemlékezése.⁵²

„1949 szeptemberében, [Szabó István] dékáni működésének 3–4. hetében, Varga Ottó [természettudományi] dékántársán keresztül Szántó György, a Minisztérium egyetemi főosztályának vezetője azt a felszólítást küldte, hogy Mészáros Ede [latin]professzor kérje nyug-

⁴⁹ VKM. 218733/1949. V. sz. rendelet. – BTK Jegyzőkönyvek 1948/49. tanév, XVIII. rendkívüli ülés, 1949. máj. 12. 280. pont. (megjegyzendő, a Földrajzi Intézet megmaradt a bölcsészkaron, bár heves vita volt erről)

⁵⁰ VKM. 221320/1949. V. 1. sz. rendelet. A díszjelvények a Magyar Nemzeti Múzeumba, majd onnan a debreceni Déri Múzeumba kerültek. A jelvények elvetésében az is szerepet játszott korabeli megokolás szerint, hogy háborús hadianyagból készültek, nem a népek békés együttélését szolgálják.

⁵¹ Lásd erről bővebben: Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói (Magyar Tudományos Tanács 1948–1949). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. – Különös, hogy Némédi Lajos egyetem történeti összefoglalásában az idegen nyelvi tanszékek megszüntetését nem is említi!

⁵² BTK Jegyzőkönyvek 1956/57. tanév, II. rendes ülés, 1956. dec. 6. 2. pont. – Az idegen nyelvi tanszékek visszaállítása előtt kérte fel a Kari Tanács Szabó István professzort az előzmények és a megszüntetések részletes ismertetésére.

díjaztatását. Telefonon felhívta Szántó Györgyöt, akitől azt a tájékoztatást kapta, hogy a Minisztérium nyugdíjazni óhajtja Mészáros Edét, nevezett kérje nyugdíjaztatását. Mészáros professzor felutazott Budapestre, a Minisztériumban azonban nem jutott be Szántó Györgyhez, csupán Bodolai Gézával [a helyettesével] tudott tárgyalni. Mészáros professzor megkérdezte Bodolait, hogy miért nyugdíjazza őt a Minisztérium. Azt a választ kapta, hogy annak személyi jellegű oka nincs, egyszerűen nincs szükség a latin nyelv tanítására. Mészáros Ede kérte nyugdíjazását, mert fentállt annak veszélye, hogyha ezt nem teszi, semmiféle nyugdíjban nem fog részesülni.”

1949 szeptemberében több strukturális változás történt, többnyire a szovjet minta átvételével:

- az idegen nyelvi tanszékek egybeolvasztásával megalakult a Modern Nyelvek Intézete (orosz, angol, francia, német, olasz és román részintézetekkel, bár ez utóbbi nem volt), amelynek igazgatótanácsába Pukánszky Béla németprofesszort, Országh László angolprofesszort és az orosz tanszékre kivezendő tanárt jelölték ki
- a két klasszika-filológiai tanszék (görög és latin), az Ókortörténeti Tanszék, a Régészeti Intézet és a Láng Nándor Múzeum összeolvadt „Ókori Tudományok Intézete” néven, amelynek igazgatója Járdányi-Paulovics István professzor lett
- megszűntek a tanszékek melletti segédintézmények (Társaslélektani Intézet, Népművelési Kutató Intézet, Láng Nándor Múzeum, Magyar Néprnyelvkutató Intézet)
- minden tanszék (szeminárium) intézet lett
- létrejött a Néprajzi Intézet
- a Párttörténet előadása valamennyi karon
- minden intézetben tanulóköröket szerveztek a „lemorzsolódás” elleni küzdelem jegyében

1948 októberében Gaetano Trombatore olaszprofesszor hazautazott Olaszországba, és többé nem tért vissza. Ám ezzel a személyi változások még nem értek véget. Ismét Szabó István szavaival:

„Kb. 2–3 héttel Mészáros Ede esete után Szántó György telefonon felhívta a dékánt [Szabó Istvánt] és utasította: szólítsa fel Karácsony Sándor [pedagógia]professzort, hogy kérje nyugdíjazását. Levélben felkérte [Sz. I.] Karácsonyt, hogy keresse fel Szántó Györgyöt. Karácsony Kondor Imre [filozófia]professzorral felutazott Budapestre. Több órás váratás után Karácsony Sándort fogadta először Szántó

György. A tárgyalás folyamán szóváltás fejlődött ki közöttük.⁵³ Vég-eredményben Karácsony Sándor is kérte nyugdíjazását, nehogy nyugdíjigényét elveszítse.” „Azután Kondor Imre professzor ment be Szántó Györgyhez s kiderült, hogy ő sem maradhat tovább a Karon.”

1949 novemberében jelent meg az a minisztériumi rendelet⁵⁴, amely kimondta, hogy a Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán „az angol, francia, német, olasz szakos tanárképzést szüneteltetni kívánják”.

Erről így emlékezett Szabó István:

„1949. november-december havában [helyesen: november elején] Kettesi Aladár rektor váratlanul rendkívüli tanácsulást hívott össze, amelyen megjelent Bikácsi és Bodolai Géza [titkárok] kíséretében Szántó György is és az új felsőoktatási programról tett bejelentést. Többek között bejelentette, hogy a modern nyelvi tanszékek Debrecenben megszűnnek, megszűnik tehát a német, francia, angol és olasz nyelv és irodalom tanítása és a hallgatóságra vonatkozólag majd megfelelő intézkedés fog történni. A bejelentés után szólásra emelkedett [Sz. I.] dékán Szántó Györgyhez kérdést intézett, hogy befejezett tényről van-e szó? Szántó György azt felelte: befejezett tényről, az ügy le van tárgyalva, ezen változtatni nem lehet, a rendelet, melyet a Miniszter aláírt, holnap-holnapután megérkezik.”

„A minisztérium szóbanforgó rendelkezése arról szólt, hogy a fenti tanszékek a Minisztérium rendelkezése értelmében szünetelnek. [...] [Sz. I.] Határozottan állítja, hogy a rendelet a tanszékek ideiglenes szüneteltetéséről szólt és ígérte, hogy a Minisztérium a professzorok elhelyezkedését biztosítani fogja. A Minisztérium nem sokat törődött ez ígéretével.”

Tehát hivatalosan nem szűntek meg a tanszékek, csak szüneteltek. A professzorokat eltávolították, a helyiségeket, bútorokat más tanszékek kapták meg, könyvtárak az Egyetemi Könyvtárba kerültek, hallgatóság nem maradt – így a „szüneteltetés” elnevezés igazából „megszüntetés” takar.

A Bölcsészettudományi Kar 1949. nov. 11-én foglalkozott a nyelv-
szakos hallgatók átirányításával.⁵⁵ Eszerint 82 I–IV. évfolyamos angol, francia,
német és olasz nyelvszakos hallgató volt. Ezek közül 26 Budapesten folytatná
tanulmányait, 1 földrajz, 23 orosz szakot választ, 2 orosz-angol szakos az angol
szakot leadja, 4 a TTK-ra távozott, 1 nem jelentkezett (kimaradt), 2 főnek

⁵³ Karácsony Sándor indulatos ember lévén állítólag ráborította az asztalt a minisztériumi tisztviselőre.

⁵⁴ VKM. 1426-35/1949. V. 1. sz.

⁵⁵ BTK Jegyzőkönyvek 1949/50. tanév, III. rendkívüli ülés, 1949. nov. 11. 29. pont. (A latin szakos hallgatók többsége már szeptemberben átiratkozott más szakra, néhány viszont befejezheték tanulmányaikat.)

egyéni kérése van (évhalasztás). A Budapestről kikerkező bizottság másnap elfogadta a Kar javaslatát.

Az 1949-es reform kétségtelenül hozott eredményeket is, de súlyos eltorzulások, a káderpolitika által elkövetett szektás hibák jellemezték. Az ország vezetése évszázados lemaradást kívánt gyorsan behozni, és ez csak mennyiségi tekintetben sikerült, a minőség sok helyen látványosan romlott. A debreceni Bölcsészettudományi Karon is 1949-ben egy másféle stílus, másféle felfogás alakult ki egy, az addigitól eltérő, új politikai rendszer lenyomataként.

JÓZSEF MUDRÁK

**HISTORY OF THE FACULTY OF ARTS, UNIVERSITY OF DEBRECEN
(1914–1949)**

The University of Debrecen celebrated its 90th anniversary in 2002. 2012 will mark its centenary. A detailed history of this ancient institute is thus appropriate.

Given the scope of the theme, it was necessary to focus on a period from the University's history. The starting point was obvious, the founding of the University (and as an antecedent, the history of the Reformed College) but determining an ending point was more problematic. I settled on 1949, when higher education underwent reform, as it was then that the system which originated under dualism was changed, and the structure still existing today was organized.

For research, I studied the council-meeting minutes of the Faculty and, to compensate for missing minutes (1943/44–1945/46), the registered documents of the Faculty of Arts and the Rector's Office in the Hajdú-Bihar county Archives. I examined documents of the Rector's Office for the previous and subsequent periods but given the size of this collection, I could study only a part of these.

INTERJÚ VEKERDI JÓZSEFFEL 80. SZÜLETÉSNAPI ALKALMÁBÓL

Beszélgetőtárs: Tegye Imre

Vekerdi József egyik legjelesebb nyelvészünk. Kutatásainak főbb területei a szanszkrit nyelv, a klasszika-filológia, a közép-latin tanulmányok és a ciganológia. Munkásságát itthon Széchenyi-díjjal, Indiában pedig egy olyan magas kitüntetéssel ismerték el, amelyet annak ítélnék oda, aki tevékenységével példaadóan járult hozzá India és egy másik ország kulturális kapcsolatainak elmélyítéséhez. Nyolcvanadik születésnapján (2007-ben) az Eötvös-kollégiumban kétnapos konferencián köszöntötték kollégái, barátai, tanítványai. A tudós professzor több, mint 30 évig a Széchenyi Könyvtárban dolgozott. Ma sem pihen, legutóbb belefogott Szemerényi Oszvald németül írt indogermanisztikai alapvetésének fordításába.

1. Debrecen szülötte vagy, a Református Kollégium Gimnáziumába jártál, majd elszármaztál a fővárosba. Mi mást is kérdezhetnék elsőként a debreceni könyvtár orgánumban, minthogy milyen kapcsolatok fűznek most a cívis városhoz?

Szüleim halála óta már csak emlékeim fűznek Debrecenhez. Utoljára akkor jártam rendszeresen haza, amikor két lányom a KLTE hallgatója volt, én pedig Újváry professzor úr meghívására cigány nyelvet tanítottam a néprajzi tanszéken, a nyolcvanas évek elején.

2. Az ELTE-n folytattad tanulmányaid. Hogyan került az orosz a két klasszikus nyelv, a görög és a latin mellé? Láttad-e választásodnak életedben valami hasznát?

Oroszul már a háború alatt kezdtem tanulni, és mivel nyelvésznek készültem, 1945-ben Eötvös-kollégiumi felvételem alkalmával Keresztury igazgató úr bölcs tanácsára szláv nyelvként az orosz is felvettem. Ennek a nyelvészeten kívül előbb is, utóbb is nagy hasznát vettem. 1945 februárjában életemet menttem meg azzal, hogy Budapestről haza Debrecenbe gyalogolva az országúton

civil „hadifoglyokat” fogdosó szovjet felszabadítóktól orosz tudással könnyörögtem ki eleresztésemet. 1949-ben a kollégiumból sokadmagammal történt kizárásom után tanársegédi álláshoz jutottam a Pedagógiai Főiskola orosz tanszékén, majd pártonkívüli létemre a Párt egyetemén, a Lenin-intézetben. „Ismerjük reakciós beállítottságát, de ön az egyetlen diplomás orosz szakos tanár, így kénytelenek vagyunk önt kinevezni” – közölte a minisztériumi elvtársnő. Később a Széchényi Könyvtárban a nemzetközi csereszolgálat vezetőjeként a kapcsolatépítés szempontjából jelentős tényező volt, hogy jól beszélt oroszul. Szakmai szempontból pedig a hagyományosan világszínvonalon álló orosz indológiai szakirodalomhoz hozzáfértem akkor, amikor nyugati szakkönyvekhez alig lehetett hozzájutni. A cseppet sem egyszerű szanszkrit filozófiai, jogi stb. szövegek megértését nagyban elősegítették a kiválóan felkészült specialisták kommentárjai. Amikor pedig a könyvtárban egy nemzetközi konferencián az oroszul elhangzottakat németül, a németül elhangzottakat oroszul, az angolul elhangzottakat mindkét nyelven kellett megismételni, a főigazgató, Jóború Magda kijelentette, hogy UNESCO-titkársága alatt sem hallott ilyen sikeres tolmácsolást.

3. Miként fordultál az idők folyamán az óind felé? Milyen lehetőségek voltak a múlt század negyvenes éveiben a pesti egyetemen egy ilyen egzotikus nyelv tanulmányozására?

India iránti érdeklődésemet, mint sok másokét, Baktay Ervin élvezetes és megbízható könyvei keltették fel gimnazista koromban. Részben ezek hatása alatt kezdtem szanszkritul tanulni, amellet hogy az indogermanisztikában, amelyre készültem, a görög mellett az óind a legfontosabb. Nyelvtanulásom Debrecenben is, az ELTE-n is teljesen független volt az egyetemtől. Szerencsémre a debreceni Református Kollégium könyvtára gazdag volt a szanszkrit anyagban egykori igazgatója, Fiók Károly jóvoltából, így a könyvtárban található nyelvtanokból, szövegkiadásokból tanultam. A pesti egyetemen vakanciában volt az indogermanisztikai tanszék Szemerényi Oszvald 1945-ben történt kinevezéséig, aki a következő évben a semmiből kiindulva tanította a szanszkrit nyelv elemeire a hallgatókat, így számomra újat nem adott. Ő azonban két év múlva távozott, és utóda, Harmatta professzor, csak 1952-ben vette át a tanszéket, és csak utána indult újra az elemi szintű szanszkrit nyelvoktatás. Azonban az Eötvös-kollégiumi alapos latin-görög filológiai képzés elegendő volt ahhoz, hogy ugyanezzel a filológiai pontossággal tudjam autodidakta létemre is indológiai tudományos munkásságomat folytatni.

4. Tanári, tudói pályád 1957-ben váratlanul megszakadt. Mi történt veled?

KÖNYVTÁR ÉS KATEDRA

1957-ben három évre börtönbe kerültem. A forradalom leverése után egyetemisták memorandumot intéztek Nehru indiai miniszterelnökhöz, ismertetve a forradalom lefolyását, és segítségét kérve a Szovjetunióba történő deportálások leállítására érdekében. A memorandum szövegét én állítottam össze, fordítottam angolra és adtam át az indiai követségnek. Bűncselekményem megnevezése „izgatás” volt, kínosan kerülve annak megnevezését, hogy kit „izgattam”. Egyébként Nehru, nem pusztán irántunk való rokonszenvből, hanem a Szovjetunióval éppen ebben az évben kötött szerződése miatt az ellenzék részéről őt érő, rendkívül éles támadások hatására is, valóban megkérte Hruscsovot a számára is kínos akció megszüntetésére, ami azonnal megtörtént. – Szabadságom után három évig segédmunkás voltam a Chinoi gyógyszergyárban.

5. 1963-tól az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa lettél. Hogyan fogadtak téged, a börtönviselt, megbélyegzett embert? Mi volt az első beosztásod?

Teljes rokonszenvvel fogadtak, senkinek sem jutott eszébe megbélyegzésnek tekinteni börtönviselt voltomat. Volt Eötvös-kollégiumi igazgatóm, Keresztury Dezső vett oda. Amikor Ligeti Lajos professzor felvételem érdekében szólt Jóború Magda főigazgatónak, a jó humorérzékű Jóború megjegyezte: „Nyilván nem csinált ez a Vekerdi semmit. Ha valamit csinált volna, legalább kötetlet kapott volna.”

Első beosztásom a régi nyomtatványok tárába történt, ahol feladatom mintegy 13 ezer 16. századi kiadvány katalógizálása volt. Emellett a páratlanul gazdag régi állománnyal rendelkező gyöngyösi Ferences könyvtár leltározását is én irányítottam nyári szünidőben (jórészt debreceni) egyetemisták segítségével. Mindezek következtében a középkori és humanista latin irodalom javarésze is keresztülment kezemen, Duns Scotustól és a Regimen sanitatistól kezdve Erasmusig és Henricus Stephanusig, az ókori auctorok mellett. És minthogy az érdembeli címfelvételhez a szakirodalmat is tekintetbe kellett venni, egyszerű könyvtárosi munkám idevágó szakismereteim körét is jelentősen bővítette. Tehát könyvtárosi munkám feltétele tudományos felkészültségem volt, ezt viszont könyvtári munkám gyarapította.

6. Ebben az időben dolgoztál Apponyi híres Hungarica-bibliográfiájának (1925) bevezetésén. Miért húzódtok el oly sokáig ennek a munkának a lezárása?

Az Apponyi halálával befejezetlen mű ötszáz tétele azért hevert kiadatlanul az OSzK-ban, mert hetven éven át senki sem mert hozzányúlani az olasz, spanyol, portugál, holland, angol, német 17. századi röplapokhoz, 18. századi latin teológiai tézisekhez, stb., az annotált címléírásokhoz ugyanis a szöveget is el kellett olvasni. A munka tehát nyelvtudást és filológusi érzéket igényelt:

szanszkrit és páli szövegeken edzett filológusnak ez sem jelenthetett akadályt, így néhány évvel ezelőtt megjelenhetett az Apponyi Hungarica befejező kötete.

Vekerdi József

7. 1973-tól nyugdíjazásodig (1995) a Nemzetközi Csereszolgálati Osztály vezetője voltál. A határokon túl élő magyarság igen sokat köszönhetett neked: segítségével rengeteg olyan könyvhöz jutott hozzá, amelyek nélkül aligha folytathatott volna tudományos munkát. Nemcsak az utódállamok, de gyakran magyar kormánytagok sem nézték szívesen az ilyen akciókat. Hogyan sikerült ilyen légkörben tevékenykedned?

Nem véletlenül kerülhettem 1973-ban „ellenforradalmi” múltammal a könyvtár politikailag legfigyelemreméltóbb helyére, a nemzetközi kapcsolatok élére. Mint ismeretes Kádár János az előző évben hirdette meg a „híd-politikát”, azt a tételt, hogy a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségek nem elválasztanak, hanem összekötnek bennünket, és a velük való kapcsolattartást tette lehetővé a „piros útlevel”, amellyel nemcsak Vietnámba, Mongóliába, Bulgáriába stb. lehetett utazni, hanem Erdélybe és a Felvidékre is. Addig a magyar gyűlölő Aczél György kultúrpolitikája az elcsatolt területek magyar kisebbségének pusztá meglétét is tagadta. Jóború – akinek férje miniszterelnök helyettes volt – tudta, hogy Kádár ebben a kérdésben kimondatlanul szembe fordult Aczéllal, és magyar nemzeti érdekeket képvisel szíve mélyén. Így engem, mint „nacionalistát”, nem félt, sőt akart kinevezni. Én kihasználtam ezt a helyzetet. Igyekeztem minél több magyar könyvet juttatni az erdélyi, felvidéki, délvidéki magyar iskoláknak, könyvtáraknak, szerkesztőségeknek, színházaknak, plébániáknak, egyetemi magyar tanszékeknek, legkiemelkedőbb tudósoknak. Szabó T. Attila, Nagy Olga és mások nem egyszer hangsúlyozták, hogy az OSzK (értsd: Vekerdi József és osztálya) segítségével nélkül nem lett volna magyar tudományos élet Erdélyben az 1970–1980-as években.

KÖNYVTÁR ÉS KATEDRA

A könyvek kiküldése Csehszlovákiába, Jugoszláviába, Kárpátaljára nem okozott nehézséget: postai úton történt. A román posta azonban hamarosan szó nélkül elpusztította küldeményeinket. Ezek után minden csomagot ajánlva adtunk fel. Mi történt erre: a csomagból egy kötetet kézbesítettek, aláírást az átvételt, a többit megsemmisítették. Ekkor csempészéshez folyamodtunk. Lelkes fiatalok hátizsákban ingek-zoknik között lopták át a határon a könyveket. Ezek után a Securitate kimondta rám a halálos ítéletet: valamelyik erdélyi utamon utcai baleset vagy utcasarki rablógyilkosság áldozata legyek. Közöltem velük: másnap a világ összes nemzeti könyvtára megkapja az értesítést, hogy Mr. Vekerdi a román titkosrendőrség könyvtárosi munkája miatt meggyilkolta.

8. Mi volt a magyar kormány álláspontja ebben a dologban?

Itt kétféle álláspont érvényesült. Kádár vonala, mint említettem, egyetértett velem. Aczél és az ávós-vonal gyűlölte. Vizsgálat indult ellenem. Provokáció kedvéért Aczélhoz fordultam. Visszadobta leveletem a könyvtárhoz, érzékeltetve, hogy gazdasági ürüggyel kell kitörni a nyakamat. Az egész könyvtár mellém állt. A vizsgálatot megbízott Gazdasági Hivatal közölte, hogy raktárrevíziónál 12 ezer kötet közül egy sem hiányzott, amire még nem volt példa a világtörténelemben. Mellém állt Illyés Gyula, Király István, Pozsgay Imre. Azonban erősebb eszközökhöz is folyamodtam. „*Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo*”, ha az égiek nem hajlanak imámra, felidézem a poklot – idéztem magamban Vergiliust, és a KGB igénybevételeivel megvádoltam Aczélt szovjetellenességgel, Amerika-tisztelettel, Kína és Ceaușescu iránti rokonszenvvel, tudva, hogy a legfőbb és legvaskalaposabb szovjet ideológus, Szuszlov, ugyanezzel vádolja. Nem tudom, hogy a kulisszák mögött mi történt, de néhány hét múlva behívták a Pártközpontba a főigazgató-helyetteset, azzal a „tanáccsal”, hogy „Vekerdi elvtárs használja fel a legoperatívabb eszközöket arra, hogy minél több magyar könyv jusson ki a szomszédos szocialista országokba, elsősorban Romániába”. Munkásságunkért néhány év múlva, Kádár javaslatára, köszönetet mondott a Politikai Bizottság.

9. Hogyan voltál képes ilyen megterhelő munka mellett folytatni tudományos munkádat? Mikor volt időd szanszkrit fordításaidra, köztük a nagy eposz, a Rámájana átültetésére? Mikor jártad a cigány putrikat, hogy nyelvi emlékeket, meséket gyűjtsél?

A Rámájánát még 1960–63 között vegyipari segédmunkás koromban fordítottam, többnyire éjszakai műszakban, egy megfordított vödörön ülve, egy hordóra fektetve a szanszkrit kötetet. Könyvtáros koromban teljes munkaidőmet kitöltöttem ugyan a napi teendők, így munka után, odahaza foglalkoztam fordításokkal.

Megbízásokkal bőven el voltam látva. Az 1960–1970-es évek a háború utáni magyar könyvkiadás fénykorát jelentették. Világirodalmi vonatkozásban az Európa és a Helikon Könyvkiadó nemcsak a nyugati, hanem a keleti klasszikus irodalom színe-javát is nagy számban fordította. Ugyanez vonatkozik a monumentális Világirodalmi Lexikonra. Szanszkrit tudásommal indiai vonalon, sajnos, eleinte egyedül én álltam rendelkezésükre, így a teljes ókori és mai indiai irodalom címszavait (mintegy másfél ezret) kezdetben nekem kellett megírnom, úgy, ahogy – gyatrán – tudtam. Mindezt könyvtárosi munkám mellett. Ment.

Ami a cigány anyaggyűjtéseimet illeti: hétvégeken jártam az ország cigánytelepeit, és a helyszínen sajátítottam el a magyarországi cigány nyelvjárásokat. A korlátozott szókincs – alig több, mint 1200–1300 szó – adta lehetőség szerint cigányul beszélgettem velük, ami rögtön fesztelenebbé tette a légkört, nem úgy, mint a szociológusokkal, akik magyar nyelvű kérdőívvel támadták le a putrik lakóit: havonta hány kg húst szokott vásárolni, porszívó, hűtőszekrény stb. van-e „lakásukban”, stb. A fesztelenséget fokozta a legközelebbi kocsmában vásárolt néhány üveg bor, amelyet közösen fogyasztottunk egy bögréből, mint a kálomista úrvacsoránál (minden fordulónál először nekem nyújtották a letört fülű „kelyhet”). Ezután következett odahaza a gyűjtött anyag tudományos feldolgozása, amit filológus szigorúsággal, az egyre jobban eluralkodó, hamis cigány romantikától eltérően végeztem; ezért néznek rám rossz szemmel a cigány „fajvédők” (általában nem-cigányok).

10. Milyen tanácsokat adnál a tudománnyal is foglalkozni akaró könyvtárosok számára?

Nekik nincs mit tanácsolnom. Foglalkozzanak vele! Ha valamely téma érdekli őket, szabadidejüket rendszeresen erre fordítsák, ne TV-nézésre. Legfőképpen az internet-nevű valamitől tartsák távol magukat; ehelyett olvassák a témájukhoz tartozó könyveket és folyóiratokat, hiszen könyvtárosok.

11. Mint klasszika-filológusnak, számomra nagyon kedvesek ragyogó Cicero fordításaid. Magyarul olvashatjuk a Legfőbb jóról és rosszról című művet, meg a Tusculumi eszmecserét. Mit tanulhat a 21. század embere a római filozófustól, aki beleártotta magát a politikába is? Megosztanád e tanulságokat olvasóiddal is?

Cicerót nem magyarázni, hanem olvasni kell, hiszen igen világosan, józanul, egyszerűen és főleg gyakorlatiasan fejt ki örök érvényű erkölcsi elveket a becsületről, a család és a haza szeretetéről, ami mind nagyon ráférne a 21. század olvasóira.

FIGYELŐ

2007. október 7-én Szabó Magda olvasósarok felavatásával és az író nő tiszteletére rendezett életmű-kiállítással ünnepelte a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár az író nő 90. születésnapját. Az olvasósarokat dr. Virágos Márta, a DEENK főigazgatója avatta fel, a kiállítás megnyitóján dr. Takács Miklós irodalomtörténész mondott beszédet. Bár nem sokkal az országos ünneppsorozat után Szabó Magda elhunyt, a megnyitó beszéd oly tiszteletteljes érzékenységgel érinti halálát, hogy a könyvtár kulturális eseményeit megőrkítő rovatunkban nem gondoljuk anakronisztikusnak vagy kegyeletstörtőnek emlékezés helyett mégiscsak a köszöntés szövegét közölni.

TAKÁCS MIKLÓS

Kedves Magda néni! Tisztelt Jelenlévők!

Szerény ajándékot nyújtunk át ezzel a kiállítással. S itt elsősorban nem arra gondolok, hogy nem versenyezhetünk a szerdai nappal, amikor a város köszöntötte Debrecen szülőttjét könyvesbolt-keresztelővel és színházi bemutatóval, a csütörtöki nappal, amikor Szabó Magda átvehette a köztársasági elnöktől a legmagasabb polgári kitüntetést, a Magyar Köztársasági Érdemrend nagykeresztjét. Ezek is csodálatos ajándékok, de érezzük, sejtjük, hogy itt sokkal nagyobb dolgokról van szó. Ahogyan ő maga fogalmaz *A holtig haza: Debrecen* írásában „A Gályarabok Oszlopának nevelő ereje Debrecen első ajándéka. A második rám hagyott műemlék a Nagytemplom. [...] A harmadik rám testált emlékmű a Csokonai sírja. [...] Az anyámtól tanult nyelv, amelyet csak a halál nagy vize mos el a tudatomból egyszer, Debrecen negyedik ajándéka.” Vajon ez a hely, a Debreceni Egyetem Főépülete és az Egyetemi Könyvtár és a kettő szellemisége mit nyújtott annak idején Szabó Magdának, és még fontosabb kérdés, hogy mit nyújthat most. Szerdán hallhattuk tőle, hogy Debrecen volt az a hely, ahol keresztelték, ahol konfirmált és ahol doktorált, s ez utóbbinak a helyszíne már az egyetem volt, azaz életének jelentős helyszíne. Sőt, a könyvtár őrzi is a disszertáció egy példányát. És olyan sok könyvet Szabó Magdától és Szabó Magdáról, mint nagyon kevés más helyen a Földön. De nem elég a könyveket megőrizni. A könyv a vitrin mögött nem könyv, nem lehet megfogni, beleszagolni, átpörgetni, belekapni egy-egy mondatba, nem lehet egy-egy Ismeretlen Olvasó aláhúzásain, kommentárjain tűnődni. (Ezért is örülök, hogy ezen a kiállításon a könyvek egy része kiszabadult a tárlók fogságából és le lehet ülni melléjük egy sarokba, sőt, s ez a legfontosabb, ki lehet kölcsönözni, haza lehet vinni őket.) A *Für Elise* fülszövegében is megszólított Ismeretlen Olvasó az olvasás által kapcsolatba léphet az íróval, a könyvtár ennek a kapcsolatnak a csendes, észrevétlen megteremtője lehet, most pedig ezzel a kiállítással ugyanezt teszi, csak most szóval és tettel.

De tudhatja-e egy író biztosan, hogy sikerült-e azt a hatást elérnie, amit szeretett volna? Az olvasót ismeretlenül is sikerül-e megszólítani? Csak bízhat benne, csak remélheti, de mondhatjuk úgy is, hogy hihet benne. Jómagam, mint ismeretlen olvasója a *Mózes, egy huszonkettőnek* szeretném egy apró, ügyetlen kommentárral még jobban nyomatékosítani, hogy milyen fontos és milyen erős ez a hit Szabó Magda művészetében. (Ugye éppen ebből a műből hangzik el majd hamarosan egy részlet Andrassy Máté színművész tolmácsolásában.) Tehát Mózes egy huszonkettő, tizenhárom: a Szabó Magda mű elején csak a rész első tizenkét verse hangzik el, a tizenharmadik nem, a mű végén a versek átiratában sem érinti ezt a verset. A regény távlatából nézve ez egyáltalán nem baj, sőt a hiánya figyelemfelkeltőbb, mint ha oda lenne írva. Az olvasó odaértheti, mert a regény az övé, „nem azé, ki megírja, hanem ki megérti” (idézet egy nagyon aktuális szövegből, Szabó Magda *Születésnap vers* című költeményéből). A tizenharmadik versben már a történet túl van dramaturgiai fordulópontján, Izsák megmenekül, Ábráhámnak nem kell őt feláldoznia. Ehelyett – idézem az új fordítású Bibliából: „Akkor fölemelte Ábrahám a tekintetét, és meglátta, hogy ott van egy kos, szarvánál fogva fönnakadva a bozótban. Odament Ábrahám, hogy fogta a kost, és azt áldozta fel égő áldozatul a fia helyett. (És a tizenegyedik vers is fontos) Azután így nevezte el Ábrahám azt a helyet: az Úr gondoskodik. Ma ezt mondják: Az Úr hegyén a gondviselés.”

Nem tudtam szabadulni a gondolatától, pedig tudom, hogy nem szabad párhuzamot vonni egy profán hivatással: az íróéval. Az író is áldozatot hoz, s csak hihet benne, hogy nem volt felesleges írnia, nem volt felesleges ekkora áldozatot hoznia, hogy – ismét Szabó Magda szavaival élve – pucérra vetközzön mások előtt. Azt hiszem, sok ezer ismeretlen olvasó nevében mondhatom, hogy valahányszor Magda néni találkozott egy ismeretlen olvasójával, a Jóisten mindig felemelte a tekintetét és megláttatta vele, hogy volt értelme írnia.

Végezetül hadd válasszam a jókivánság egy furcsa formáját: be kell vallanom, rövid beszédemben végig hallgattam valamiről, amiről Magda néni pedig csodálatra méltó módon oly természetesen tud beszélni: a halálról. Pedig ott van a szerdai nyilatkozatban („Itt kereszteltek, itt konfirmáltak, itt doktoráltam, nyilván itt is fognak eltemetni”), ott van a *Für Elise* fülszövegében („Gondolj rám, ha egyszer nem leszek. Sokszor. Sokszor.”), és ott van a *Születésnap vers*ben („Nem azé, ki megírja, hanem ki megérti, / a költemény. Csak a hit, a tudat, / Hogy majd ha megfutottam / útjaimat, jut tán nekem sír, temető, / elnyughatom majd a kemény / deszkán, mint dédem, üköm, mint annyi elődöm...”). Kívánom, hogy olyan sokáig éljen, mint Ábrahám társa, legyen a mi Sáránk, legyen élő emlékünkhöz százhuszonhét éves koráig. Emlékeznek, ugye? Mózes egy, huszonhárom.

Köszönöm a figyelmet. A kiállítást ezennel megnyitom.

FIGYELŐ

KOROMPAI GÁBORNÉ

IM MEMORIAM DR. BALOGH ISTVÁN (1912–2007)

Debrecen városa, a magyar történet- és néprajztudomány 2007 májusában búcsúzott a 95 éves korában eltávozott Balogh Istvántól, aki sok szállal kötődött egyetemünkhöz és a Debreceni Egyetemi Könyvtárhoz is.

Felsőfokú tanulmányait a Tisza István Tudományegyetem történelem-földrajz szakán végezte, szakdolgozatait (A debreceni homokos erdős-puszták betelepülése. – 1935. 129 és Debrecen hadiszolgáltatásai a Rákóczi felkelés alatt 1703–1711. – 1935. 111) könyvtárunk Kézirattára őrzi. Ez utóbbiból bölcsészdoktori értekezés lett.

1935. június 22-én egyetemünkön avatták bölcsészdoktorrá. Magántanárrá habilitálásáról 1990-ben így emlékezett: „Egyszer Szabó István azt mondta nekem: »neked elég sok néprajzos munkád van, habilitállak magántanárnak«. Így lettem Kádár Zoltánnal együtt szabályos kollokvium után néprajz magántanár, 1948 nyarán. Tartottam is kollégiumokat ... de a harmadik előadásomon rájöttem, hogy ... a beépített szellemek is ott vannak ... Nem volt erre nekem szükségem, abbahagytam...” Évtizedek múltán, élete alkonyán avatták egyetemünk díszdoktorává.

A Reá emlékezők nem tettek említést arról, hogy 1938-ban könyvtárunkban gyakornokoskodott. Mint tudományos érdeklődésű fiatalember vonzó és ideális munkahelynek tekintette a könyvtárat. Sok évtizeddel később is jó szóval emlékezett arra az időre, amikor Nyíreő István igazgató szakmai irányításával, tapasztalt munkatársak – Szabó György, Szele György, Agárdy Dezső – mellett ismerkedett a könyvtárosi teendőkkel. Az Egyetemi Könyvtár nem volt abban a helyzetben, hogy végleges állást biztosíthatott volna számára, tudós pályája múzeumi és levéltári munkakörökben teljesedett ki.

Adódott azonban még egy alkalom, amikor újra felmerült, hogy az Egyetemi Könyvtárhoz kösse sorsát. A II. világháború után, mint a Nemzeti Parasztpárt politikusa, előbb Szatmár-Bereg-Ugocsa egyesített vármegyéék, majd 1946-tól Hajdú vármegye és Debrecen főispánja volt, de a koalíciós kormányzás lehetlenné válása után, 1948-ban lemondott tisztségeiről. Ez az az időszak, amikor a Debreceni Egyetemi Könyvtár megüresedett igazgatói állására a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium pályázatot írt ki. A könyvtárunkhoz fűződő emlékeinek és tapasztalatainak is szerepe lehetett abban, hogy Balogh István is benyújtotta pályázatát az állásra. Az Egyetemi Könyvtári

IN MEMORIAM

Bizottság egyéb érdemei mellett, figyelembe véve magántanári képesítését, első helyre sorolta pályázatát. (Másodikként Csűry István pályázatát támogatták.) A gyorsan pergő események sodrában más megoldás született, ő a Déri Múzeum igazgatója lett, a Debreceni Egyetemi Könyvtár igazgatói székébe Kovács Máté került.

Dr. Balogh István

A Nemzeti Parasztpárt két jeles és tudós politikusát őszinte barátság fűzte egymáshoz, ami a későbbiek során is bebizonyosodott. Balogh Istvánnak köszönheti intézményünk, hogy Oláh Gábor könyvtára, valamint kéziratának egy része gyűjteményünkbe került. Ugyancsak az Ő tanácsára nyert végleges otthont kéziratárunkban az a nagy értékű és hányatott sorsú kéziratosház-történet kollekciónak, amely korábban a debreceni állandó színház könyvtárát alkotta. Legutóbb, az 1990-es években személyes jellegű kéziratosház dokumentumokat ajándékozott gyűjteményünknek, amelyeknek egy későbbi időben történő nyilvánosságra hozatalát reám bízta.

Csűry István igazgatósága idején gyakran fordult az Egyetemi Könyvtárhoz speciális kutatói kérésekkel, örültem, hogy ilyen esetekben közvetítőül szolgálhattam. Pista bácsi személyében sokunk szakmai mentorát, atyai jó barátját veszítette el, a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának is jó oka van arra, hogy hálával és tisztelettel emlékezzék Dr. Balogh Istvánra.

M. NAGY ILONA

BORZSÁK ISTVÁN ÉS DEBRECEN

Borzás Istvánt először tudománytörténeti érdeklődése irányította, „hozta” Debrecenbe még az 1950-es években, amikor a magyarországi klasszika-filológia önálló tudományi státusának kialakulásához vezető utat nyomozva a Debreceni Református Kollégium XVIII. századi jeles professzora, a Göttingából hazatért Budai Ézsaiás működését vizsgálta (*Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1955). Azt az elvet, amellyel Debrecen akkori művelődését, a Kollégium oktatási rendszerét megítélte, hogy tudniillik a magyar tudomány mindenütt a kor európai mércéjével értékelendő, egész pályáján át vallotta. Ennek magas szintű példázata volt a saját munkássága, azt pedig, hogy e cél eléréséért egy vidéki városban helyileg mit lehet és kell a gyakorlatban tenni, kényszerű okokból – minthogy az Eötvös Loránd Tudományegyetem Latin Tanszékéről 1957 nyarán eltávolították, s a Kossuth Lajos Tudományegyetemen térhetett újra vissza az egyetemi katedrára – éppen Debrecenben nyílt alkalma kipróbálni. 1963–1978 között volt a debreceni egyetem tanára, a klasszika-filológia professzora.

Pályájának másfél évtizedes debreceni „kitérőjét” az akkor már megjelent Bornemisza-tanulmánykötetével idekerülése után nemsokára akadémiai doktori címét megszerző Borzás István az erőgyűjtés szakaszának mondta, nem jogtalanul, hiszen nagyrészt ekkor folytatta résztanulmányait a tacitusi és a horatiusi corpuson, amelyek nemzetközileg elismert nagy munkáit – Tacitusról írt modern értékelését, Horatius összes műveinek kritikai kiadását és Tacitus-szövegkiadását – is megalapozták (*P. Cornelius Tacitus, der Geschichtsschreiber*. In: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft [PWRE]*, Stuttgart, 1968; *Q. Horati Flacci opera*. Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Leipzig, 1984; Cornelius Tacitus, *Annales I–VI*. Stuttgart, Leipzig 1992). A kutatás folyamatának tanúiként pedig egymás után láttak napvilágot Tacitus Annalesét, illetve a teljes horatiusi életmű szövegét interpretáló egyetemi tankönyvei a Tankönyvkiadó Auctores Latini sorozatában (Tacitus: *Annales I–III*. 1970; Horatius: *Episztolák* 1969, *Szatírák* 1972, *Ódák és epodoszok* 1975). Debreceni professzorsága pozitívumai között ő maga első helyen „...a [Kollégiumi] Nagykönyvtár kincsesbányájának klasszikus filológusi indíttatású kiaknázását” említi (vö. *Dragma** [a továbbiakban: Dg.]. I. 8; Dg. VI. 305), amelynek haszna természetesen

---

* BORZSÁK István, *Dragma. Válogatott tanulmányok. I–VII*. Telosz Kiadó. 1994–2006.

IN MEMORIAM

kölcsönös volt. Ő derített fényt például a Kollégiumi Nagykönyvtár egyik értékes neolatin vonatkozású kódexének provenienciájára. Az alig kivehető bejegyzésekből – a debreceni évekhez hasonló okokból az ELTE könyvtárában töltött idő alatt főleg a Corvinákon edzett kódexfilológiai rutinja segítségével (erről vö. pl. Dg. I. 420) – megállapította, hogy a Copernicus korszakalkotó művét (*De revolutionibus orbium coelestium libri VI, Norimbergae . . . ., Anno MDXLIII*) tartalmazó példány a jeles humanista, Sambucus híres könyvtárából való. A kódexre pedig a debreceni Egyetemi Könyvtár Galilei-emlékkiállításán figyelt fel, ahol azt a Kollégiumi Nagykönyvtárból átkölcsönözve kiállították (vö. *Sambucus könyvtárának Copernicusa Debrecenben*. Magyar Könyvszemle 81/1965. 133-8; Dg. I. 314). A Kollégium vagy a Déri Múzeum kincseit illető számos más írásával is erősítette a debreceni Athénás hírét, s nemcsak debreceni éveiben, amint arról már többször idézett *Dragma* címen összegyűjtött tanulmányai hét kötetének bőséges debreceni utalásaiból is meggyőződhetünk.

Borzák professzor fő kutatási területe elsősorban a legjelentősebb latin klasszikus szerzők életműve volt. Ezek legfőbb ismerőjeként egyre tágította kutatási határait az antikvitáson belül. A görög-római világban való alapos jártassága révén pedig bármely későbbi korszak latinságáról tudott újat mondani. Megtett azonban „mellesleg” még egy nagyon fontos további lépést is, amely, ahogy később többször felidézte (pl. Dg. I. 420), sokszor éppen egy téma kutatásának kezdő lépését jelentette számára. Egész életében feladatának tekintette a magyar művelődés antikvitásbeli emlékeinek megmutatását, tudatosítását, különösen a magyar irodalom klasszikusainak műveiben rejlő antik hatások feltárását. Ezt azért tartotta lényegesnek, mert ezek tanúsítják, hogy nem szakadtunk el Európától (vö. Dg. I. 9), vagyis ismét az európai mérce kap hangsúlyt. Mivel pedig a nagy latin klasszikusok a magyar irodalom régebbi nagyjainak is mintaképei, olvasmányai voltak, Borzák István ezek munkáinak olyan vonatkozásait tudta megfejteni, amelyek más kutatók előtt rejtve maradtak. Minthogy pedig többször megesett az is, hogy egy magyar klasszikus szerző ifjúként a debreceni kollégiumban tanult, esély volt rá, hogy Borzák professzor kutatásai debreceni vonatkozásokat is érintsenek. Csokonai latin tudását például nagyra tartotta, s a hozzá kapcsolódó (részben korábbi) kisebb írásainak a Debrecenben folyó Csokonai-kritikai kiadás munkái is jó hasznát látták; az azokat akkor vezető egykori Eötvös-kollégiumi társhoz, Julow Viktorhoz személyes barátság is fűzte (vö. Dg. VI. 324). Az akkori debreceni professzorok között egyébként több Eötvös-kollégiumi társa is volt, illetve e nagyhírű intézmény korábbi neveltjei közül többen működtek akkor itt, mint Bán Imre és Barta János a magyar irodalom professzorai, Ország László, az anglistika és amerikanisztika professzora, a germanista Gárdonyi Sándor,

Szalay Sándor fizikus professzor, Kádár László földrajzprofesszor (vö. Dg. III. 439), így legalábbis részben ismerős szellemi környezetet talált.

Ami Borzsák István debreceni működésének konkrét helyi nyereségeit illeti, vitathatatlan, hogy több területen hagyott hosszú nyomot maga után. Tanszékvezetőként megteremtette a nemzetközi tudományossággal való kapcsolattartás lehetőségét, amikor 1965-ben elindította – a tanszékére hívott Tegye Imre segítő közreműködésével – az *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis (ACD)* című, ma a 44. évfolyamánál járó idegen nyelvű ókortudományi folyóiratot. Annak színvonalával elérte, hogy hamarosan a nemzetközi ókortudományi bibliográfiában is jegyezzék. Ez a szellemi tőke – kiterjedt külföldi cserekapcsolatok kiépítésével – jelentős mennyiségű nemzetközi szakirodalom beáramlását is biztosította a tanszéki könyvtárba, ami által a kiinduló szellemi energia – a maga köré vett munkatársakban – tovább gyarapodott. Ehhez járult a tanszéken megforduló elsőrangú külföldi szaktudósok sora, akik az 1960-as, 70-es években a nemzetközi *res publica litteraria classica* szelleméből Debrecenben is megéreztek valamit.

Borzsák professzor úr másfél évtizedes tanári munkája és emberi habitusa szintén el nem múló emlék sok debreceni tanítványa szívében. Erről nemcsak halála alkalmával tettek többen bizonyosságot, hanem azzal is, hogy a legutóbbi megyei középiskolás latin tanulmányi versenyt, amelynek egykori debreceni tanszéke adott otthont, a tiszteletének szentelték. Tanítványai – harminc évvel Debrecenből való eltávozása után is – fontosnak érezték továbbadni az ő örökségét és példáját saját tanítványaiknak. Tanári hitvallásának mintegy jelképe lehetett az a Raffaello „Athéni iskola” című festményéről készült másolat, amely – Eötvös-kollégiumi mintára – tanszéki szobája falán függött. Az általa vezetett filológiai szemináriumoknak utánozhatatlan atmoszférája volt. Nagy tudásával párosuló puritán egyénisége pusztán megjelenésével is a gondolatok összerendezésére készítette a résztvevőket. Ő pedig sajátos módszerével próbálta a közös gondolkodás és az önálló meglátás örömeire vezetni hallgatóit. Elsőként mindig ő mutatta be készülő munkáit a tanszék oktatóiból és a felsőbb éves hallgatókból álló közönségnek (akik, mint láttuk, nem akármilyen művek formálódásának lehettek tanúi, illetve részesei), s elvárta, sőt kiprovokálta a hozzászólásokat demokratikusan egyaránt minden diáktól és tanártól. Ugyanígy kellett azután sorban mindenkinek „vitézkednie” a maga feladatával a szeminárium közönsége előtt. A felkészülés során pedig olyan kifogással egyetlen hallgató sem állhatott elő, hogy idegen nyelven írt cikket nem tud elolvasni. Diákjait teljes egyéniségük szerint ítélte meg, ahhoz mérten osztott rájuk feladatokat. Energiáját arra sem sajnálta, hogy levelet írjon például egy Debrecen közeli vidéki gimnáziumba, elismerését kifejezve az ottani tanároknak egy felvételiző diákjuk latin tudásáért.

IN MEMORIAM

Borzsák István (jobbra) és P. Parsons oxfordi papiruszkutató 1979-ben a Budapesten tartott nemzetközi klasszika-filológiai (FIEC) kongresszuson

Borzás István a Debrecenben töltött másfél évtized alatt hosszú távon meghatározó tevékenységgel gazdagította az itteni tudományos életet. A Debrecenben 1957-ben újraindított klasszika-filológia műveléséhez nemzetközi mércével értékelhető kereteket hozott létre, amelyek az itt folyó munkának ma is alappillérei. Elvei, amelyeket a klasszika-filológia nemzetközi szintű műveléséről és az antikvitás ismeretének a nemzeti tudományokban való hasznosításáról vallott, ma is útmutatóul szolgálhatnak Debrecenben és másutt is. Személyes példájának hatása a tanárnemzedékekre felbecsülhetetlen: tanítványai tudják, hogy könnyű siker nem létezik. Amint a hét Dragma-kötetben összefogott tanulmányaiból pedig újra kiolvasható, gondoskodott arról, hogy az általa kijelölt feladatokból egyaránt jusson a klasszika-filológia és a magyar művelődés kutatóinak. Azt is megmutatta, hogy Debrecen régi szellemi kultúrájából van mit kiaknázni e téren. A tiszteletadó emlékezésen túl ezt az ő végleges eltávoztával még inkább tudatosuló örökséget megbecsülni és továbbvinni kötelessége az ittenieknek.

KÖTETÜNK SZERZŐI

Dr. BAKÓ Endre
irodalomtörténész
4027 Debrecen, Füredi út 54. V. 17.

Dr. BÉNYEI Miklós
helytörténész, egyetemi docens
Debreceni Egyetem Informatikai Kar
Könyvtárinformatika Tanszék

Dr. BORBÉLY Szilárd
irodalomtörténész, egyetemi docens
Debreceni Egyetem
Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet

Dr. CSORBA Dávid
irodalomtörténész, főiskolai adjunktus
Nyíregyházi Főiskola

CSUKÁS Judit
könyvtári szakreferens, vallástörténész
Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár

Dr. FEKETE Csaba
szakreferens, tudományos munkatárs
Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi
Nagykönyvtár

Dr. MUDRÁK József
történész
Debreceni Egyetem
Rektori Hivatal

OLÁH Róbert
tudományos munkatárs
Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára

Dr. SZEKERES Csilla
egyetemi adjunktus
Debreceni Egyetem
Klasszika-filológiai Tanszék

SZENDREI László
könyvtári szakreferens
Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár

Dr. TAKÁCS Miklós
Irodalomtörténész, egyetemi tanársegéd
Debreceni Egyetem
Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet

Dr. KOROMPAY Gáborné
ny. könyvtáros
Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár

Dr. M. NAGY Ilona
egyetemi docens
Debreceni Egyetem
Klasszika-filológiai és Művészettörténeti Tanszék

TARTALOMJEGYZÉK

Fekete Csaba: A <i>Praxis pietatis</i> egyes imádságai a hazai református liturgia és kegyesség történetében	5
Borbély Szilárd: A <i>Posonyi Magyar Musa</i> és egy sajtótörténeti dokumentum	26
Bényei Miklós: Kossuth Lajos trónfosztó beszéde	47
Szendrei László: A turanizmus: ön- és negatív definíciók, értelmezések 1910-től a II. világháborúig	78
Szekeres Csilla: Cicero kontra Lucretius? (Az atomok elhajlásának elmélete)	126
Csukás Judit: „Eirene, a legkegyelmesebb augusztus”. A reginátus szerepe és forrásai a magyar-bizánci kapcsolatok 11–12. századi történetében	141
Csorba Dávid: Doctrina és pietas Tótfalusi Kis Miklós kiadói tevékenységében	154
Bakó Endre: Egy új világ ítélszéke előtt (Gulyás Pál Oláh Gáborról)	166
Oláh Róbert: A nagyváradi méhészkönyv Püspöki-féle változata	177
Mudrák József: A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története 1914-1949	192
Tegyey Imre: Interjú Vekkerdi Józseffel	216

A Szabó Magda olvasósarok avatása (Takács Miklós)	222
Korompai Gáborné: In memoriam Dr. Balogh István (1912-2007)	225
M. Nagy Ilona: Borzsák István és Debrecen	227
<i>Kötetünk szerzői</i>	232